

3 KRONIKA57

2009

časopis za slovensko krajevno zgodovino

57
2009

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Urednik/ Editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),
mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

5. oktobra 2009

Naslednja številka izide/ Next issue:

februarja 2010 / February 2010

Prevodi/ Translations:

mag. Niko Hudelja – nemščina (*German*)

Cvetka Puncer – angleščina (*English*)

Chiara Comandi – italijanščina (*Italian*)

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU/ *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ *Individuals* 20,00 EUR

za upokoјence/ *Pensioners* 15,00 EUR

za študente/ *Students* 10,00 EUR

za ustanove/ *Institutions* 26,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue*: 9,20 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za knjigo RS/ *Slovenian Book Agency*

Ministrstvo RS za šolstvo in šport/ *Ministry of Education and Sport*

Računalniški prelom/ Typesetting:**Tisk/ Printed by:**

Grafika-M s.p.

Naklada/ Print run:

800 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Historical Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History of Art,

Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani:

PUPTENT POETS of the Stars and Stripes Mediterranean Compiled by Cpl. Charles A. Hogan & Cpl. John Welsh, III.

Edited by Lt. Ed Hill, Italy 1945 (last. Selvino Ceschia).

KAZALO

Klaudija Sedar :	Prekmurje od Pribinove kneževine (847–861) do bitke pri Mohaču (1526)	435
Simona Kermavnar :	Srednjeveške freske v podružnični cerkvi sv. Lenarta v Gorenjah nad Studenim	447
Žiga Oman :	Lovrenški kletarski urad na začetku 16. stoletja: po urbarjih iz let 1502 in 1513	455
Stanislav Južnič :	Jezuitska dediščina barona Žige Zoisa (ob 200-letnici Ilirskih provinc in 190-letnici Zoisove smrti)	471
Miha Seručnik :	Reambulančni kataster za Kranjsko	491
Dunja Dobaja :	Sociano in zdravstveno varstvo v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943	505
Kaja Širok :	"Amerikani v Gorici". Zavezniška vojaška uprava med spomini in zgodovino.....	525

Po razstavah

Ulice, ceste in trgi mesta Kranja v preteklosti. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enote za Gorenjsko Kranj (<i>Gorazd Stariha</i>)	537
--	-----

Jubileji

Dr. Ema Umek – osemdesetletnica (<i>Janez Kos</i>)	541
80 let ddr. Jožeta Mačka (<i>Stane Granda</i>)	542

In memoriam

Vasilij Melik (1921–2009) (<i>Stane Granda</i>)	545
Ervinu Dolencu v večni spomin (29. september 1960 – 22. februar 2009) (<i>Petra Svoljšak</i>)	547

Ocene in poročila

Tadej Brate: Parenzana: Železnica za vse čase (<i>Andrej Šumer</i>)	551
Mitja Potočnik (avtor), Andrej Blatnik (fotograf): Grad Brdo skozi stoletja (<i>Dragica Čeč</i>)	552
Trevor R. Shaw: Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486–1900 (<i>Dragica Čeč</i>)	554
Martin Brilej: Litijski obrazi (<i>Helena Hauptman</i>)	555

Zbornik občine Slovenska Bistrica III: Svet med Pohorjem in Bočem (ur. Stanislav Gradišnik) (<i>Alenka Katičnik Gabrič</i>)	557
Franc Perko: Vasi v objemu železnice. Ivanje selo, Rakek, Rakov Škocjan, Slivice in Unec skozi čas (<i>Tanja Žigon</i>)	560
Haloze : pokrajina, ljudje in vino : ob 70-letnici viteza vina Stojana Kerblerja (ur. Vladimir Korošec) (<i>Boštjan Zajšek</i>)	562
Miha Kosi: Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja (<i>Andrej Nared</i>)	563
Občina Črenšovci = The Municipality of Črenšovci. (ur. Franci Just) (<i>Andrej Pavlič</i>)	567
Irena Ivančič Lebar: Zgodovina zasavskega zdravstva (<i>Katarina Keber</i>)	569
Janez Vajkard Valvasor in Krško (ur. Alenka Černelič Krošelj) (<i>Lidija Slana</i>)	570
Goriški letnik 32. Zbornik Goriškega muzeja (<i>Eva Holz</i>)	573
Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta (ur. Janez Weiss) (<i>Matjaž Bizjak</i>)	574
Klevez: Biser narave z bogato zgodovino (ur. Majda Pungerčar) (<i>Judita Podgornik Zaletelj</i>)	575
Marija Stanonik: Žiri na meji (<i>Petra Svoljšak</i>)	577
Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak: Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400) (<i>Jure Volčjak</i>)	581
Upodobitve ljubljanskih škofov (gl. ur. Ana Lavrič) (<i>Lilijana Žnidaršič Golec</i>)	582

57
2009

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Urednik/ Editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Sterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),

mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Zvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

5. oktobra 2009

Naslednja številka izide/ Next issue:

februarja 2010 / February 2010

Prevodi/ Translations:

mag. Niko Hudelja – nemščina (*German*)

Cvetka Puncer – angleščina (*English*)

Chiara Comandi – italijanščina (*Italian*)

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU/ *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ *Individuals* 20,00 EUR

za upokojece/ *Pensioners* 15,00 EUR

za študente/ *Students* 10,00 EUR

za ustanove/ *Institutions* 26,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue*: 9,20 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za knjigo RS/ *Slovenian Book Agency*

Ministrstvo RS za šolstvo in šport/ *Ministry of Education and Sport*

Računalniški prelom/ Typesetting:**Tisk/ Printed by:**

Grafika-M s.p.

Naklada/ Print run:

800 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Historical Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History of Art,

Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani:

PUPTENT POETS of the Stars and Stripes Mediterranean Compiled by Cpl. Charles A. Hogan & Cpl. John Welsh, III.

Edited by Lt. Ed Hill, Italy 1945 (last. Selvino Ceschia).

KAZALO

Klaudija Sedar :	Prekmurje od Pribinove kneževine (847–861) do bitke pri Mohaču (1526).....	435
Simona Kermavnar :	Srednjeveške freske v podružnični cerkvi sv. Lenarta v Gorenjah nad Studenim	447
Žiga Oman :	Lovrenški kletarski urad na začetku 16. stoletja: po urbarjih iz let 1502 in 1513	455
Stanislav Južnič :	Jezuitska dediščina barona Žige Zoisa (ob 200-letnici Ilirskih provinc in 190-letnici Zoisove smrti)	471
Miha Seručnik :	Reambulančni kataster za Kranjsko	491
Dunja Dobaja :	Socio in zdravstveno varstvo v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943	505
Kaja Širok :	"Amerikani v Gorici". Zavezniška vojaška uprava med spomini in zgodovino	525

Po razstavah

Ulice, ceste in trgi mesta Kranja v preteklosti. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enote za Gorenjsko Kranj (<i>Gorazd Stariha</i>)	537
--	-----

Jubileji

Dr. Ema Umek – osemdesetletnica (<i>Janez Kos</i>)	541
80 let ddr. Jožeta Mačka (<i>Stane Granda</i>)	542

In memoriam

Vasilij Melik (1921–2009) (<i>Stane Granda</i>)	545
Ervinu Dolencu v večni spomin (29. september 1960 – 22. februar 2009) (<i>Petra Svoljšak</i>)	547

Ocene in poročila

Tadej Brate: Parenzana: Železnica za vse čase (<i>Andrej Šumer</i>)	551
Mitja Potočnik (avtor), Andrej Blatnik (fotograf): Grad Brdo skozi stoletja (<i>Dragica Čec</i>)	552
Trevor R. Shaw: Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486–1900 (<i>Dragica Čec</i>)	554
Martin Brilej: Litijski obrazi (<i>Helena Hauptman</i>)	555

Zbornik občine Slovenska Bistrica III: Svet med Pohorjem in Bočem (ur. Stanislav Gradišnik) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>)	557
Franc Perko: Vasi v objemu železnice. Ivanje selo, Rakek, Rakov Škocjan, Slivice in Unec skozi čas (<i>Tanja Žigon</i>)	560
I lalozе : pokrajina, ljudje in vino : ob 70-letnici viteza vina Stojana Kerblerja (ur. Vladimir Korošec) (<i>Boštjan Zajšek</i>)	562
Miha Kosi: Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja (<i>Andrej Nared</i>)	563
Občina Črenšovci = The Municipality of Črenšovci. (ur. Franci Just) (<i>Andrej Pavlič</i>)	567
Irena Ivančič Lebar: Zgodovina zasavskega zdravstva (<i>Katarina Keber</i>)	569
Janez Vajkard Valvasor in Krško (ur. Alenka Černelič Krošelj) (<i>Tadja Slana</i>)	570
Goriški letnik 32. Zbornik Goriškega muzeja (<i>Eva Holz</i>)	573
Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta (ur. Janez Weiss) (<i>Matjaž Bizjak</i>)	574
Klevecvž: Biser narave z bogato zgodovino (ur. Majda Pungerčar) (<i>Judita Podgornik Zaletelj</i>)	575
Marija Stanonik: Žiri na meji (<i>Petra Svoljšak</i>)	577
Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak: Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400) (<i>Jure Volčjak</i>)	581
Upodobitve ljubljanskih škofov (gl. ur. Ana Lavrič) (<i>Taljana Žnidaršič Golec</i>)	582

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 348:347(497.411)"653"

Prejeto: 5. 6. 2009

Klaudija Sedar

prof. latinščine in univ. dipl. splošna jezikoslovka, asistentka na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa,
 Raziskovalna postaja ZRC Prekmurje, Petanjski 19a, SI-9251 Tišina
 e-pošta: ksedar@zrc-sazu.si

Prekmurje od Pribinove kneževine (847–861) do bitke pri Mohaču (1526)

IZVLEČEK

Prekmurje kaže v primerjavi z drugimi slovenskimi pokrajinami nekatere svojske razvojne poteze. Da bi jih tem bolje razumeli, se moramo vrniti v daljno preteklost, ko še ni predstavljalo samostojne geografske, gospodarske, upravne ali politične enote, kot jo sedaj, ampak je bilo razdeljeno na dva dela, s svojo civilno in cerkveno upravo. Vpeto v tovrstno organizacijo je Prekmurje tedanje dogajanje okrog sebe, del katerega je bilo samo, doživljalo enkrat manj, drugič mnogo bolj intenzivno.

KLJUČNE BESEDE

Prekmurje, srednji vek, civilna in cerkvena uprava, škofije, Turki

ABSTRACT

THE PREKMURJE REGION FROM THE PRIBINA PRINCIPALITY (847–861) TO THE BATTLE AT MOHACS (1526)

The region of Prekmurje exhibits in comparison with other Slovene provinces some characteristic development outlines. To understand them best possible we should go back to the distant past when Prekmurje was not yet an independent geographic, economic, administrative or political unit as it is at the present time but was divided in two parts with their civil and Church administration. Prekmurje experienced the then events of which part it was more or less intensively.

KEY WORDS

Prekmurje, Middle Ages, civil and Church administration, dioceses, Turks

Zgodnjeslovanska naselitev*

Po odhodu Langobardov v Italijo leta 568 so Panonsko nižino obvladovali Avari, novo stepsko nomadsko ljudstvo, ki je malo pred tem prišlo ob spodnjo Donavo. Slednjim, kot novim zaveznikom in sosedom ter hkrati sovražnikom, so Langobardi, menda celo pogodbeno, prepustili Panonijo,¹ kamor so skupaj z novimi gospodarji začeli prihajati tudi Slovani.² Navedeno nedvomno vodi v razumno postavko, da je bila pokrajina ob Muri v tem času sestavni del velikega avarskega imperija. Velike spremembe vnesejo šele avarsko-frankovske vojne, ko so frankovski vojni pohodi okrog leta 800 uničili prevlado Avarov v srednjem Podonavju.³

Slovanska poselitev na prekmurskem ozemlju je bila tako zaradi prevlade Avarov vse do začetka 9. stoletja dokaj nejasna.⁴ Razlog za takšno stanje je v tem, da praktično ni bilo odkritih najdb, ki bi s svojo usodo obogatile naše vedenje o poselitvi in načinu življenja v preteklosti. To stališče se je precej spremenilo šele v zadnjem času po zaslugi arheoloških izkopavanj pri gradnji avtocestnega odseka med Mursko Soboto in Krogom (del trase AC Vučja vas–Beltinci), ko je bila s strokovnim ovrednotenjem potrjena zgodnjeslovanska poselitev od konca 6. do 8. stoletja v Prekmurju in s tem tudi na Slovenskem. Izkopavanja so bila opravljena v glavnem na najdiščih⁵ Nova tabla, Kotare – baza, Grofovsko 1 in 2 in Pod Kotom – sever, jug in cesta. Slovanske naselbine na tem območju potrjujejo odkrite staroslovanske jame oz. t. i. zemljanke, ki jih lahko opredelimo na osnovi časovne opredelitve slo-

vanske lončenine in keramike. Hozjan⁶ poroča, da je bilo na najdišču Kotare – baza odkritih kar 38 slovanskih bivalnih objektov – zemljank iz opisane časa, na Grofovskem pri Murski Soboti pa še 25 vkopanih polzemljank.

Osnovni poselitveni objekt na zgodnjeslovanskih najdiščih v Prekmurju sicer predstavljajo podolgovate⁷ polzemljanke z zaobljenimi vogali, pojavljajo pa se tudi jame, ki so tipološko in oblikovno drugače opredeljene.⁸

Gradnja avtocestnega odseka v Prekmurju potemtakem ni pripomogla le k hitrejši povezanosti te pokrajine s preostalo Slovenijo, ampak je prekmursko zgodovino tudi močno obogatila. Vse najdbe na tem prostoru predstavljajo namreč sestavni del velikega naselbinskega kompleksa pri Murski Soboti, ki so ga Slovani kontinuirano naseljevali od 6. do 9. stoletja. Prekmurje tako lahko ob koncu 6. stoletja upravičeno obravnavamo kot slovansko vplivno območje ali celo že kot prostor stalne naselitve, kar se danes odraža v ostankih materialne kulture Slovanov zgodnjega srednjega veka.

Salzburška cerkvena uprava (840–1090)

Sicer pa je bilo za pokrajino ob Muri najpomembnejše obdobje 9. stoletje, ko so se na mesto pregnanih Obrov oz. Avarov naseljevali Slovenci iz Karantanije. Po poročanju Konverzije⁹ (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) je ozemlje Spodnje Panonije okrog leta 840 od kralja Ludvika Nemškega dobil v fevd Pribina.¹⁰ Ta je nato od kralja leta 847 prejel v alod še obsežno ozemlje ob reki

* Za ta prispevek sem se odločila iz dveh razlogov: (1) da bi bili osnovni podatki določenega obdobja o zgodovini Prekmurja, predvsem z vidika cerkvene in civilne uprave, podani vsaj okvirno, in (2) da bi si bralec po tem pregledu pridobil bistvene informacije o organizaciji v pokrajini na skrajnem severovzhodu Slovenije v preteklosti.

1 Frankovska Panonija se je delila na Zgornjo in Spodnjo Panonijo (Pannonia Superior, Pannonia Inferior) in se je tako terminološko navezovala na tradicijo trajanske razdelitve te province v začetku 2. stoletja, ki pa je mejo začrtala v smeri sever–jug (Stih, *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku*, str. 72. Prim. tudi Stih, *Slovenska zgodovina*, str. 20–21).

2 Stih, *Slovenska zgodovina*, str. 25. Prim. tudi Kerman, *Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji*, str. 38. Pri tem zelo izstopa naslednja prelomnica: "Tako kot je odhod Langobardov v Italijo leta 568 pomenil konec antične zgodovine za največji del slovenskega ozemlja, je slovanska naselitev na njem pomenila prelom z njeno tradicijo" (Stih, *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku*, str. 25–26).

3 *Enciklopedija Slovenije*, 1. zvezek, str. 134. Tej navedbi sledi podatek, da je avarskih arheoloških sledov v Sloveniji nenavadno zelo malo (Hom nad Soro, Dunaj nad Jereko in pri Grebinju na avstrijskem Koroškem). Precej več najdb, tj. arheoloških spomenikov, iz avarskega obdobja je znanih na jugozahodnem Madžarskem (gl. *Avari na jugozahodnem Madžarskem*, str. 3–14).

4 Znanih je bilo le nekaj sporadičnih slovanskih najdb, ki so bile datirane v 9. in 10. stoletje (Kerman, *Staroslovanska naselbina*, str. 26).

5 Prim. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani*, str. 9–62.

6 Hozjan, *Pokrajina med Rabo in Muro*, str. 8.

7 Osnovni tip bivališč oz. zemljank na zgodnjeslovanskih naselbinah v vzhodni Evropi so objekti z ovalnim ali kvadratnim tlorisom in zaobljenimi vogali. Podolgovato zemljanko ovalne oblike z Grofovskega 2 in pravokotne ovalne jame z najdišča Kotare – baza lahko primerjamo s podobnimi objekti s slovanskih najdišč v okolici Nagykanizse, ki so datirane v čas od 7. do 9. stoletja in z najdišča Vasarosnamény-Gergelyugornya na Madžarskem, pa tudi z drugimi naselbinskimi objekti drugod po Evropi (Kerman, *Staroslovanska jama*, str. 127–128; Kerman, *Staroslovanska naselbina*, str. 23–26).

8 Kerman, *Staroslovanska jama*, str. 125–128.

9 Pribina je prejel del Panonije v fevd na vsak način po letu 838 – takrat je bil še pri knezu Ratimiru v Posavju – in pred letom 847, ko je dobil zemljo, ki jo je dotlej imel v fevd kot last. Mogoče se je to zgodilo okoli leta 840 (Kos, *Conversio*, str. 78). Da je šlo za ozemlje Spodnje Panonije, dokazuje navedba v 11. poglavju Konverzije: Ob neki priliki je medtem kralj Ludvik podelil Pribini v fevd del Spodnje Panonije okoli reke imenovane Sala (Kos, *Conversio*, str. 77).

10 Slovanski knez iz Nitre na današnjem Slovaškem, ki je okrog leta 833, skupaj s svojim sinom Kocljem in številnim vojaškim spremstvom, prebežal na frankovsko ozemlje južno od Donave. Njegov beg je razumeti kot del gentilne konsolidacije Moravanov, povezane najprej z uveljavitvijo nove knežje dinastije, poosebljene v Mojmiru I., nato z izključitvijo obrobnihih centrov moči, kot je bila Nitra, in nazadnje z izrinjenjem mogočih tekmecev za oblast (Stih, *Slovenska zgodovina*, str. 56).

Zali zahodno od Blatnega jezera, kjer si je zgradil prestolnico Blatograd oz. Blatenski Kostel (madž. Zalavár),¹¹ ki je postala politično in kulturno središče Spodnje Panonije. Ime Blatenski Kostel/Moosburg/Urbs paludarum je dobilo po močvirnati okolici in trdnjavskem značaju kraja ter je eno redkih krajevnih imen, ki nam ga sočasni viri sporočajo v slovanski, nemški in latinski obliki.¹² Pribina je zlasti skrbel, da so v Panonijo prihajali novi priseljenci,¹³ saj je bilo to območje zaradi frankovsko-avarske vojne, upora Ljudevita Posavskega in vdora Bolgarov v Spodnjo Panonijo skorajda brez prebivalstva. Z enako vneto je podpiral tudi razvoj cerkvene organizacije v Spodnji Panoniji, ki jo je na novo vzpostavila salzburška škofija. Na tem območju je zgradil veliko cerkva,¹⁴ ki jih je v razdobju 840–859 posvetil salzburški nadškof Liupram. Po trditvi zgodovinarja Milka Kosa¹⁵ so bile cerkve v Pribinovi časih lesene in so se le malo razlikovale od ostalih vaških koč. Pribinova dela (tj. gradnja cerkva in širjenje krščanske vere) je nadaljeval tudi njegov sin knez Kocelj, ki ga je nasledil po njegovi smrti.

Spodnja Panonija je bila za časa karantanskega pokrajinskega škofa Otona (pred letom 850) odtegnjena njegovi oblasti in neposredno podrejena Salzburgu. Prvi nadduhovnik je bil Pribinov dvorni duhovnik Dominik leta 850, ki je postal nadškofova desna roka v Blatenskem Kostelu. Na to salzburško cerkvenoupravno osnovo in začeto misijonsko delo med panonskimi Slovenci sta se naslonila brata Ciril¹⁶ in Metod ob prihodu h knezu Koclju. V kratkem razdobju med panonskimi Slovenci, tudi med tistimi, ki so bivali na sedanjem prekmurskem ozemlju, sta z apostolsko vneto in z istim jezikom kot domačini osvojila srca panonske duhovščine in učencev bogoslovne šole v Blatenskem Kostelu. Neposredno v to območje, kjer je bilo med letoma 869–874 težišče Metodove nadškofije, naj bi spadalo tudi prekmursko ozemlje.¹⁷

Leta 874 je Spodnja Panonija in s tem vse staro-karantansko ozemlje severno od Drave znova prišlo pod oblast bavarskih škofov. Tem je tedaj le uspelo pregnati nadškofa Metoda in odstraniti Koclja z oblasti ter si znova pridobiti nazaj izgubljeno ozemlje Spodnje Panonije. Politična in cerkvena samostojnost Spodnje Panonije je bila tako zatrtja in je prešla v roke Karlmana, ki jo je čez dve leti (l. 876) predal v upravljanje sinu Arnulfu. Za Panonijo so sledili hudi časi, saj je bila v dolgotrajnih vojnah med Arnulfom in moravskim Svetopolkom povsem opustošena in redko naseljena pokrajina. Kot da ne bi bilo dovolj, je konec 9. stoletja ob vdoru divjih gostov in njihovi postopni naselitvi doživela novo opustošenje. Tokrat so gospodarji srednjega Podonavja postali Madžari, ki so strli nemško oblast v Spodnji Panoniji. Ob svojih pohodih ob Donavi navzgor ter preko slovenskega ozemlja v Italijo so uničili krščansko organizacijo, kralja Arnulfa pa prisilili, da je dal Spodnjo Panonijo z Blatenskim Kostelom v fevd in zaščito slovanskemu knezu Braslavu. Toda le za kratek čas, saj je bil proti madžarski premoči preslab. Po madžarski zrušitvi takratne frankovske ureditve vse do Alp so bili njihovi vdori konec 9. in v začetku 10. stoletja usodni še za preostanke slovanskega in nemškega prebivalstva v Spodnji Panoniji.¹⁸ S temi pridobitvami je bila tudi zaključena osvojitve nove madžarske domovine in ustvarjena zahodna meja. Madžari so se umaknili v Panonsko nižino in se v notranjosti osvojenega ozemlja po porazu na Leškem polju leta 955 tudi ustalili, s čimer se začena za Prekmurje poseben razvoj.¹⁹

Ozemlje današnjega Prekmurja je bilo sredi širokega mejnoobrambnega madžarskega pasu. Prvotna notranja črta tega pasu, tj. prvotna madžarska meja, je na odseku Prekmurja potekala vzhodno od njega, vzhodno od reke Krke z izhodiščem ob Muri ob Letenyeju, dalje v severozahodni smeri mimo Pake in se je ob gornjem toku Krke približala tej reki ter se ob Hodošu stikala z današnjim prekmurskim ozemljem. Ozemlje Prekmurja je ležalo na zunanji strani mejne črte, čeprav v območju celotnega madžarskega mejnoobrambnega pasu. Sicer je ozemlje mejnega pasu spadalo pod madžarsko oblast, vendar ni imelo enakovrednega položaja z drugim madžar-

¹¹ O vrednotenju arheoloških odkritij v Blatenskem Kostelu (Zalavár) glej: Sós, *Die slawische Bevölkerung*, str. 93 sl., 111 sl.

¹² Štih, *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku*, str. 74.

¹³ Predvsem iz jugovzhodnih Alp, nemških pokrajin, pa tudi iz jugovzhodnih predelov Podonavja (Kerman, *Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji*, str. 39).

¹⁴ Prav tam; Fujs, *Posebnosti prekmurske zgodovine*, str. 145–146. Izmed vseh sta dve domnevno locirani v Prekmurje, in sicer v krajih *ad Lindolweschirichun* ("cerkev v Lendavski vasi oz. v vasi ob Le(n)davi") in *ad Businizam* (najverjetneje Buzinci nad Rakičanom). (Hozjan, *Pokrajina med Rabo in Muro*, str. 8; isti: *Opisovanje ter proučevanje preteklosti*, str. 84).

¹⁵ Kos, *Conversio*, str. 90.

¹⁶ Konstantin, ki si je nadel meniško ime Ciril, je umrl leta 869 v Rimu, kamor sta se z bratom dve leti prej odpravila na povabilo papeža Nikolaja II. Metod pa je bil še istega leta s strani papeža Hadrijana II., ki ju je v Rimu tudi sprejel, poslan kot njegov legat "za Slovane" in škof knezom Ratislavu, Svetopolku in Koclju (Štih, *Slovenska zgodovina*, str. 60–61).

¹⁷ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 94.

¹⁸ Kot poroča Štih (*Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku*, str. 82), je podobna usoda morala doleteti tudi slovenski prostor ob stari italjsko-panonski cesti, kamor so do bitke pri Augsburgu leta 955, ki je pomenila konec njihovih roparskih podvigov po zahodni Evropi, vpadli okrog dvajsetkrat.

¹⁹ Kerman, *Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji*, str. 39–40; Štih, *Madžari in slovenska zgodovina*, str. 193–199. Kontler (*Tisočletje v Srednji Evropi*, str. 39) Augsburg leta 955 postavlja za prelomnico v evropski in madžarski zgodovini iz dveh razlogov: odvrnil je barbarsko grožnjo civiliziranemu Zahodu in prisilil madžarsko družbo, da se je odrekla nomadskemu načinu življenja, se ustalila ter kot pogoj za sprejem v družbo krščanskih ljudstev zamenjala poganstvo s krščanstvom.

skim ozemljem.²⁰ Obrambno črto, ki so jo izoblikovali v mejnem pasu, so imenovali "gyepü". To črto so sestavljali skopani jarki in nasipi, uporabljali pa so tudi naravne danosti (tekoče vode, hribe in gozdove), da bi tako preprečili vpade sovražnikov.²¹ Onstran gyepüja je bil navadno neobljuden svet, imenovan "gyepüelve", "gyepel" ali "gyepely". Prav s pomočjo teh gyepüjev, ki so označevali takratno mejo Madžarske, je njeno zahodno mejo določil Karácsony, eden izmed vodilnih madžarskih zgodovinarjev.

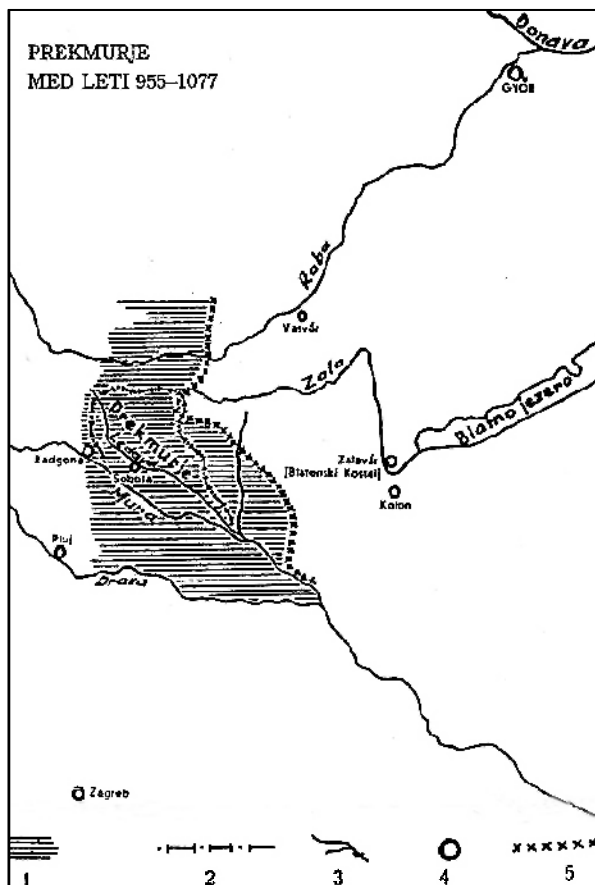
Po njegovem se je tak gyepü začel pri izlivu Mure v Dravo, od tod naprej pa severozahodno v smeri Nova in Zalalövö. Prav ta dejstva dokazujejo, da je to ozemlje mogel Zagreb ob ustanovitvi škofije dobiti le zato, ker je bilo izven gyepüja, nenaseljeno ali redko naseljeno.²²

Nastanek prvih škofij

V času med letoma 955–1075, ko je prvotna madžarska meja potekala vzhodno od Prekmurja, je prekmursko ozemlje zopet cerkveno (vsaj teoretično) upravljal Salzburg, kolikor je bilo to zaradi nestalnih in nemirnih razmer ob meji mogoče. Madžari so se po porazu na Leškem polju leta 955 umaknili v notranjost svojih meja za mejnoobrambni pas in tako je Salzburg dobil priložnost, da si pridobi zase nekdanje salzburske cerkve v Spodnji Panoniji.²³ Kot poroča Kosi,²⁴ naj bi vzhodnofrankovski kralj Arnulf z listino, tako imenovano Arnulfinum z letnico 890 (885), Salzburgu potrdil celotno nadškofijsko posest na Salzburškem, v Avstriji, Panoniji in Karantaniji. Skoraj identični tekst dokumenta je nadškofiji leta 977 in v skrajšani obliki leta 982 potrdil cesar Oton II. Iz navedenih dejstev je nesporna trditev, da je Prekmurje moglo priti pod madžarsko cerkveno upravo šele v času po ustanovitvi zahodnih madžarskih škofij. Zasluge za tovrstno organizacijo se pripisujejo Štefanu I.,²⁵ prvemu madžarskemu kralju, pri čemer se je oprl na temelje županijske oblasti. Določil je zelo preprosta pravila: deset sosednjih vasi naj bi zgradilo cerkev, ki naj bi bila sedež te župnije. Deset županij pa naj bi sestavljalo dekanat. Dva (ali včasih več) dekanata naj bi sestavljala arhidiakonat, katerega področje naj bi se ujemalo z ozemljem ene županije srednje velikosti.²⁶

Začetki škofije Veszprém naj bi segali še v čas kneza Geze (vladal od 972 do 997), a je kot sedež nove nadškofije za Ogrsko kralj Štefan (vladal od 1000 do 1038) leta 1001 določil Ostrogon, Veszprém pa mu je bil podrejen. Tretja ustanovljena škofija na Ogrskem naj bi najverjetneje bila Győr, in sicer ustanovljena do leta 1009.²⁷

Da je kralj Štefan v času svoje vladavine še posebej skrbel za razširjanje krščanstva v svoji deželi, potrjujejo ustanovitve škofij (ustanovil naj bi jih

Prekmurje med letoma 955–1077: 1: Področje madžarskega mejnoobrambnega pasu (gyepüelve), kjer se Madžari v prvi fazi svoje naselitve (po letu 955) niso naselili, niti ga niso pritegnili v svojo redno državno in cerkveno upravo; 2: Sedanja državna meja na odseku Prekmurja; 3: Reke in potoki; 4: Mesta in kraji; 5: Madžarska mejnoobrambna črta (gyepüvonal) na odseku Prekmurja med leti 955 in 1077 (Po J. Holubu, Zala megye története, I. Pécs 1929, 112–113 in J. Deér, Amagyarság a nomad kultúrközösségekben. Magyar mívelődéstörténet, I, 66). (Vir: Zelko, Zgodovina Prekmurja, str. 130).

²⁰ Zelko, Zgodovina Prekmurja, str. 129.

²¹ Viri za zgodovino Prekmurja, str. 43. Tovrstni gyepüji so začeli izginjati v drugi polovici 12. stoletja, kar je seveda pomenilo nastanek dokončnih, utrjenih državnih meja in obdobje poseljevanja območij tudi onstran njih (prav tam).

²² Škafar, Prekmurski del, str. 32–33.

²³ Zelko, Zgodovina Prekmurja, str. 128–129.

²⁴ Kosi, Zgodnja zgodovina, str. 33–34.

²⁵ Na svojo zahtevo je leta 1000 dobil krono od papeža Silvestra II., s čimer je soglašal tudi nemško-rimski cesar Oton III. (Viri za zgodovino Prekmurja, str. 35). Z njegovim kronanjem se je hkrati pričelo obdobje vladavine kraljevske dinastije Arpadovičev na madžarskem prestolu, ki je trajalo do začetka 14. stoletja (ime se uporablja po velikem osvajalcu madžarske domovine, poglavarju Arpadu), nakar so kraljevi prostor zasedli Anžujci in za njimi v 15. stoletju Hunyadi (Göncz, Kratka zgodovina Madžarov, str. 21).

²⁶ Hozjan, Ponovna utrditev krščanstva, str. 19–20.

²⁷ Kristó, Die Arpaden-Dynastie, str. 75–77.

deset) in benediktinskih samostanov (med njimi tudi v nekdanjem Pribinovem mestu Zalavár), ki so postali važna duhovna središča, obenem pa je gradil tudi cerkve po vsej državi.²⁸ Kralj je zahteval tudi obvezno obiskovanje cerkve in prepovedal delo ob nedeljah. Kdor je prekršil te določbe, so ga pretepli s palico, delovne pripomočke in živino (če je kaj imel) pa mu odvzeli. Pri tej organizaciji zavzemajo svoj delež tudi najstarejše oblike madžarskih cerkvenih šol, ki so bile ustanovljene že leta 1008, torej v obdobju Stefana I.²⁹

Organizacija županij

V srednjeveški madžarski državi je do 12. stoletja prevladovala tako imenovana kraljevska fevdalna zemlja, kar je deloma posledica tega, da so si kralji prilastili velike količine posesti tistih velikašev, ki so se jim uprli. V 11. stoletju je tako prav na podlagi kraljevske fevdalne posesti nastal kraljevski³⁰ županijski sistem, ki se je po organiziranosti v veliki meri razlikoval od poznejšega plemiškega³¹ oziroma stanovskega županijskega sistema. Po najzgodnejših podatkih iz 11. stoletja so bili na Madžarskem vzpostavljeni komitati (za komitat se uporabljajo izrazi kot *civitas*, *parochia*, *provincia*, od 13. stoletja naprej *comitatus*, madž. *megye*) enote glavne uprave, z gradom kot središčem.³² Se najbolje ga opisuje madžarska beseda *varmegye*, ki dobesedno pomeni županijo z gradom (*Comitatus castri: districtus militaris, varmegye*) ali grajsko občino (*Comitatus provincialis: districtus civilis; varmegye*). Ime določenega komitata je največkrat izviralo od najstarejše znane tam obstoječe naselbine ali gradu³³ (*castrum, urbs*, madž. *vár*) ali zemljepisnega imena (reka, jezero, hrib, gozd, itd.). V administrativnem smislu pa se je komitat delil na manjše enote: distrikte in okrožja. Upravljal ga od kralja imenovani župan ali grof (*comes*, madž. *ispán*), ki je bil tudi najvišji vojaški poveljnik dotičnega komitata. Ta je obenem imel sodne pristojnosti, bil pa je tudi pooblaščenec za pobiranje kraljevih dohodkov.³⁴ Samo strukturo žu-

panijske organizacije lepo pojasnjuje navedba Nade Klaič: "To ni zaprto, celotno posestvo, temveč razpršeno in le v administrativnem, sodnem, gospodarskem in cerkvenem smislu tvori celoto".³⁵

V listini o ustanovitvi škofije v Veszprému se poleg vespzprémskega omenjajo še trije komitati: Višegrajski, Fejerski in Zalski.³⁶ Do konca 11. stoletja naj bi bilo vzpostavljenih 45 komitatov, do konca 12. stoletja je število teh, tekom izgradnje države, naraslo na 72.³⁷ Pred tovrstno organizacijo so bili Madžari porazdeljeni v razna plemena, katerim so načelovali posamezni glavarji uglednih družin, kjer je bila ta čast dedna. V času svoje vladavine (1000–1038) pa je kralj Štefan razdelil Ogrsko v velike županije (komitate), katerim je po slovanskem zgledu postavil na čelo župane, ki so upravljali sodne, vojaške in civilne zadeve.³⁸ Prekmurju najbližji kraljevi upravni središči sta bili grad Vasvár (lat. *Ferreum castrum*)³⁹ in Zalavár,⁴⁰ ob reki Zali, na kraju nekdanjega Pribinovega Blatenskega Kostela. To ozemlje, ki ga je na zahodu že stoletja ločila od notranjeavstrijske Štajerske naravna meja po rekah Kučnici⁴¹ in Muri, je v okviru ogrske krone upravno spadalo v dve županiji. *Gornje Prekmurje* je bilo pritegnjeno v Železno županijo (komitat Vas z upravnim središčem v Vasváru, ki je zajemal velik del ozemlja ob reki Rabi), *dolnje Prekmurje* pa v Zalsko županijo (komitat Zala z upravnim središčem v Zalaváru (Blatenski Kostel), ki se je razprostiral pretežno med rekama Muro in Zalo).⁴² Omenjeno administrativno ureditev, tako Zelko,⁴³ je težko pojasniti – morda je povezana s staro rimsko cesto Blatenski Kostel–Ptuj, ki je vodila čez dolnje Prekmurje.

³⁵ Klaič, *Povijest Hrvata*, str. 255.

³⁶ Škafar, *Prekmurški del*, str. 34.

³⁷ *Lexikon des Mittelalters*, st. 1277.

³⁸ Gruđen, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 548. O slovanskem vplivu pri organizaciji države s strani kralja Stefana glej: Klaič, *Povijest Hrvata*, str. 254 in 273.

³⁹ Vasvár je bil že za Rimljanov naseljen kraj in prastaro skladišče železa za obmurske železne rudnike. Od tod so dobivali železo tudi kovači benediktinske opatije v Pannonhalmi v 11.–12. stoletju. Gotovo je, da prav od tod izvira ime *Ferreum castrum* (= železni grad) (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 131).

⁴⁰ Prav tam. Prvotni središnji kraj poznejšega županijskega ozemlja Zala je bil Kolon, kar je razvidno iz ustanovne listine vespzprémske škofije. V to županijo, ki je dobila ime po svojem središču, so bili zajeti naseljenci in ljudstva, ki so bivali na ozemlju med Blatnim jezerom in Dravo (*Viri za zgodovino Prekmurja*, str. 35).

⁴¹ Prav tam, str. 16. Rečica Kučnica v Prekmurju je že stoletja mejni potok, saj se ob njenem gornjem toku stikata nemška in slovenska etnična meja. Pred prvo svetovno vojno je Kučnica predstavljala mejo med Avstrijo in Madžarsko, po tej vojni pa med Avstrijo in Jugoslavijo.

⁴² Simoniti, *Turški vpadi*, str. 97; Hozjan, *Pokrajina med Rabo in Muro*, str. 9.

⁴³ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 132.

²⁸ *Viri za zgodovino Prekmurja*, str. 35.

²⁹ Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 22.

³⁰ Kraljevske županije kot najpomembnejši administrativni ukrep s strani Stefana I. so vodili župani, kraljevi uradniki z močnimi pooblastili, vendar ta funkcija sprva ni bila dedna (Hozjan, *Pokrajina med Rabo in Muro*, str. 9). Ta županijski sistem je razpadel v 13. stoletju zaradi notranjepolitičnih sporov, ki so povzročili močan val podarjanja posesti kraljev, kajti ti so svoje privržence v negotovih okoliščinah bogato nadgrajevali (Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 58; Klaič, *Povijest Hrvata*, str. 253–257).

³¹ Plemiško fevdalno zemljo je kralj marsikdaj podaril ali pa je nastala iz prvotne posesti določene velike družine ali roda (Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 58).

³² *Lexikon des Mittelalters*, st. 1277.

³³ Prav tam. Gradovi so bili v virih od 13. stoletja naprej močnejše poudarjeni, njihova imena so bila v glavnem madžarskega porekla, redkeje slovanskega.

³⁴ Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi*, str. 46.

Delo sv. Stefana I., ki je v času svoje vladavine izoblikoval državo (v civilno-upravnem in cerkveno-upravnem oziru), je bilo dopolnjeno v času vladavine svetega Ladislava (1077–1095) in Kolomana (1095–1116), ko je zakon zagotavljal red in ko je država postala velesila, ki je bila sposobna tudi osvajanj.⁴⁴ Po oceni madžarskih zgodovinarjev je bil zunanje-politični položaj Madžarske ob nastopu kralja Ladislava I. ugodnejši kot kdajkoli prej v preteklih desetletjih, ko so notranji⁴⁵ boji za prestol po smrti sv. Stefana I. (1038) in upor poganke stranke (1046) slabili vojaško moč države. Prav zato je Ladislavovo kraljevanje stremelo za tem, da premakne meje od notranje mejnoobrambne črte navzven do skrajne meje mejnoobrambnega pasu in tako celotno ozemlje mejnega pasu vključi v svojo državno upravo.⁴⁶

Začetek madžarske cerkvene uprave in ustanovitev zagrebske škofije (1090–1176)

Prekmurje naj bi bilo v madžarsko civilno in cerkveno upravo vključeno šele v času madžarskega kralja sv. Ladislava. Ker je prvotna madžarska meja v času kralja sv. Stefana I. potekala vzhodno od sedanjega Prekmurja, je kralj Ladislav med letoma 1089–1091 razširil madžarsko ozemlje na jug in zahod in leta 1091 na področju Prekmurja z zasedbo Slavonije⁴⁷ storil odločilen korak. Ob tej priložnosti je bil mejnoobrambni pas v porečju rek Krka–Mura–Drava pritegnjen v madžarsko županijsko upravno organizacijo in istočasno pod neposredno upravo madžarske cerkve.⁴⁸ Kmalu po zasedbi Slavonije je okrog leta 1094 ustanovil za priključene dežele novo škofijo s sedežem v Zagrebu. Tako je sedanje Prekmurje pripadlo zagrebski škofiji, kateri je bil podrejen tudi velik del ozemlja severno od reke Mure, vključno dolnji del sedanjega Prekmurja z župnijami Bogojina, Turnišče, Dobrovniki in Dolnja Lendava.⁴⁹

V času svoje vladavine (1077–1095) je kralj Ladislav novo pridobljena območja razglasil za kronsko posest (= v lasti kraljev) ter jih podredil dvema najbližjima sedežema teritorialnoupravnih enot – županij, Vasvarju in Zalavarju. Ne dolgo zatem se je že izoblikovalo⁵⁰ pet večjih kronskih zemljišč s sedeži v krajih Szentgotthárd/Monošter, Dobra/Neuhaus, Gornja Lendava (danes Grad), Belmura (danes Murska Sobota) in Dolnja Lendava (danes Lendava).⁵¹

- v okvir strnjene posesti *Szentgotthárd/Monošter* so spadale vasi slovenskega Porabja. Večji del te posesti so leta 1393 dobili gornjelendavski grofje Széchyi, jo zadržali do leta 1477, nakar je za desetletje prešla v roke Habsburžanov in na koncu postala ponovno opatijska,⁵² kamor je pripadala že prej;

- ozemlje veleposesti *Dobra/Neuhaus* se je razprostiralo od Rabe na severu do meja gornjelendavskega gospostva na jugu. Po začetni pripadnosti cistercijski opatiji jo je ogrski kralj leta 1387 podelil grofovski družini Széchy;

- gospostvo *Gornja Lendava*⁵³ je imelo podoben srednjeveški razvoj in lastnike kot Dobra. Po prvotni pripadnosti cistercijski opatiji v Monoštru je prešla v roke grofa, ki je posest razširil, v prvih desetletjih 14. stoletja pa so jo dobili Amadejci. Vendar je veja teh leta 1357 izumrla in kralj je leta 1365 veleposest dodelil družini Széchy;⁵⁴

⁵⁰ Hozjan, Oris fevdalno-posestnih razmer, str. 55–58.

⁵¹ Prav tam, str. 55. Obe Lendavi in Belmura so dobili ime po tedanjih slovanskih imenih prekmurskih rek (Lyndwa, Mura, Murwa).

⁵² Posest Szentgotthárd/Monošter je bila v kraljevi upravi do leta 1165, nakar je kralj Bela III. tu leta 1183 ustanovil prvo cistercijsko opatijo na ogrskih tleh. Ker je bila tedaj posest ob Rabi podarjena temu samostanu, je ta darovnica najbrž najstarejša za naše ozemlje (Kosi, Templarji na Slovenskem, str. 155).

⁵³ Del tega gospostva je verjetno že leta 1208 (darovanje Gornje Lendave grofu Nikolaju s strani ogrskega kralja Andreja II.), vsekakor pa leta 1234 (kupna pogodba za severozahodni del tega gospostva) bilo področje Čankove, katere zemljišče naj bi bilo leta 1212 podeljeno Bratom božjega groba. Prav tako naj bi bila Gornja Lendava ali Grad središče templjarskega posestva, v katero naj bi spadala tudi Murska Sobota. Bratje božjega groba (Kovačič, Gradivo za prekmursko zgodovino, str. 1–2, jih napačno omenja kot viteze) in templjarji pa sta dve različni redovniški skupini, ki sta se v slovenskem zgodovinopisju prav pri vprašanju posesti v Prekmurju večkrat napačno enačili (Kosi, Templarji na Slovenskem, str. 154–156). V nadaljevanju Kosi navaja, da zgodovinska dejstva izključujejo naselitev Bratov božjega groba in še manj templjarjev na Čankovi (prav tam, str. 157). Po ljudskem izročilu pa je možna nastanitev slednjih v Soboti in Selu, kjer naj bi vodili župniji še pred koncem 13. stoletja (prav tam, str. 159–160).

⁵⁴ Széchyi so izvirali iz kraja Rimavska seč/Rimaszéch, torej iz današnje južne Slovaške (tedaj Ogrske). S številnimi pridobitvami posesti so še pred koncem 14. stoletja postali najmočnejši prekmurski zemljiški posestniki in ta položaj obdržali do bitke pri Mohaču leta 1526 (Hozjan, Oris fevdalno-posestnih razmer, str. 56; Kerec: Szécsiji in njihov rodbinski grb, str. 137–143).

⁴⁴ Viri za zgodovino Prekmurja, str. 47.

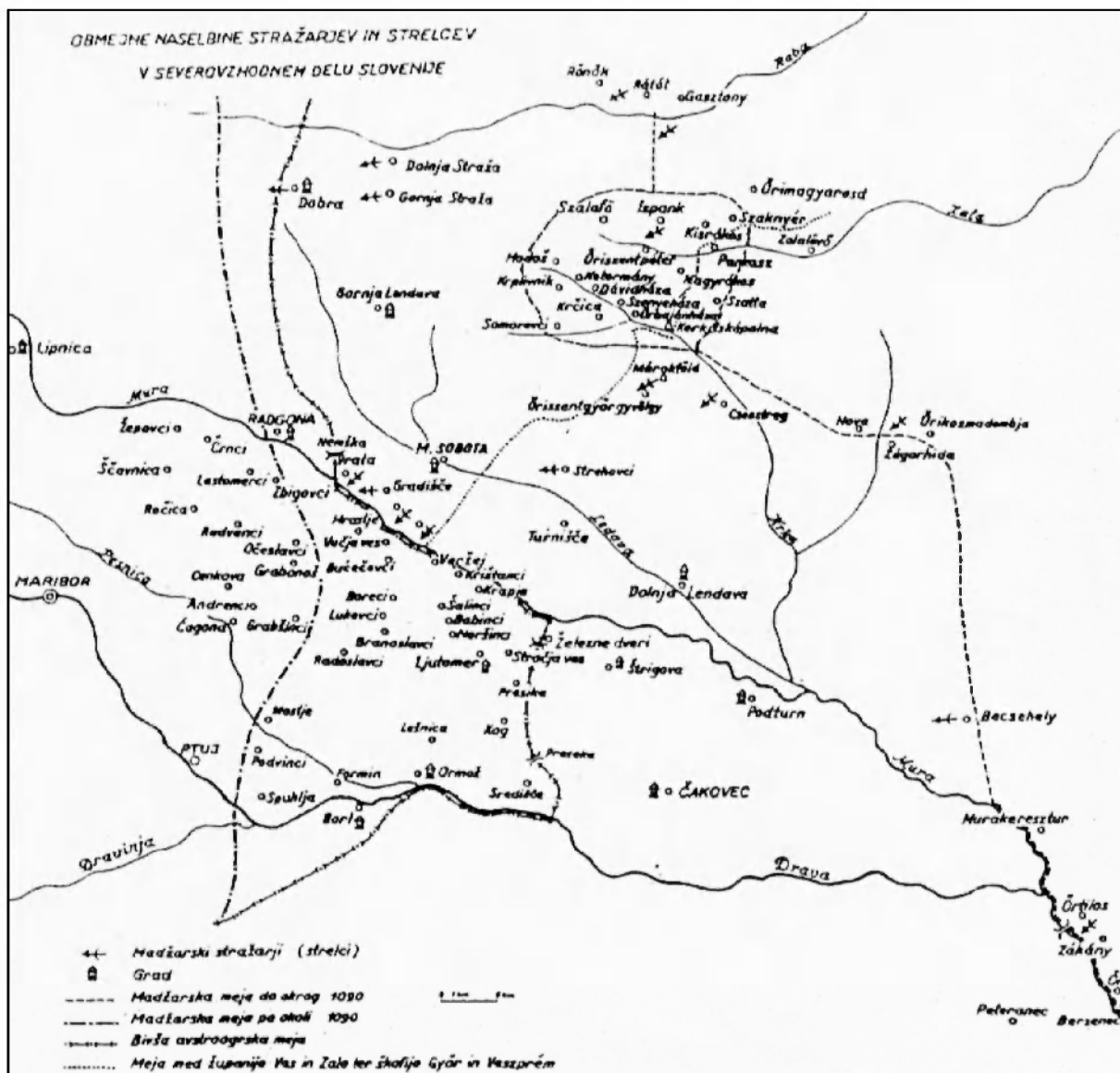
⁴⁵ Notranje razprtije so izbruhnile takoj po Štefanovi smrti pod njegovim naslednikom kraljem Petrom, kar je izrabil nemški cesar Henrik III. Ta je v letih 1042–1053 s svojo vojsko večkrat prodril na Ogrsko in si osvojil mnogo krajev ob Donavi in Rabi. Njegova namera naj bi bila, da razširi meje nemškega cesarstva tja do Rabe in iz tamkajšnjih pokrajin ustvari novo marko ali mejno grofijo (Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 23; Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi*, str. 48–50).

⁴⁶ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 129.

⁴⁷ Zlasti Slavonija je bila najtesneje politično, gospodarsko in cerkveno integrirana v ogrsko državo, saj je pomenila odskočno desko za večni ogrski cilj – prodor na Jadran. S tem se je politična konstelacija popolnoma spremenila, saj je Slavonija postala del Ogrske. Prav zaradi tega je dosti večjo težo kot v prejšnjem obdobju dobila državna meja na Dolenjskem, kajti delila je usodo celotne meje med nemško državo in Ogrsko (Kosi, ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ..., str. 50–51).

⁴⁸ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 130.

⁴⁹ Prav tam, str. 99. Prim. tudi Kuzmič, *Cerkvena uprava zagrebske škofije*, str. 90–91.

Obmejne naselbine stražarjev in strelcev v SV delu Slovenije (Vir: Skafar, *Prekmurski del beksinskega arhidiaconata do leta 1400*, str. 11).

- posestvo *Belmura* je kralj Andrej II. leta 1217 spremenil v kronski fevd. Večji del okrog Murske Sobote s krajem vred so po zamenjavi več lastnikov še pred koncem 13. stoletja dobili dolnjelendavski Haholdi, a le za kratek čas. Posest so jim nasilno odvzeli Güssingi, po zmagi nad njimi pa jo dobili Amadejci in nato novi lastniki Széchyji;

- prvi znani lastniki posesti *Dolnja Lendava* v okolici današnje Lendave so bili jobagioni županijskega gradu Pavel, Ivan in Vid Zala. A že leta 1192 je Parid, Ivanov sin, posest prodal rodbini Buzad-Hahold.⁵⁵ Novo kupljeno posest je ta rod-

bina lahko začela izkoriščati šele po odpravi sporov z omenjenimi svobodnjaki, hkrati pa že razmišljala o širitvi ozemlja. Nekaj posesti je nato pridobila tudi na zahodu Goričkega, kar ji je pomagalo v načrtovani širitvi⁵⁶ dolnjelendavskega ozemlja. Haholdi-Bánffyji⁵⁷ so ozemlje gospodstva večali z nakupi in s

naselila na ozemlju jugozahodno od Blatnega jezera in svoj prvotni sedež poimenovala Hahót.

⁵⁶ Prav tam. Gospodstvo se je do sedemdesetih let 13. stol. že povečalo proti severu, saj so Haholdi na temelju dogovora s svobodnjaško rodbino Jura leta 1267 pridobili del ozemlja tedanje pražupnije Crnec s sedežem v istoimenskem kraju (danes Turnišče). To ozemlje je bilo osnova poznejšega belinskega veleposestva, Crnec pa sedež urada in v poznem srednjem veku eden najpomembnejših prekmurskih krajev.

⁵⁷ Prav tam, str. 57–58. Po pridobitvi ozemlja pražupnije Crnec je več članov rodbine Hahold dobilo položaj slavonskega

⁵⁵ Prav tam, str. 57. Ta družina (po izvoru iz nemške pokrajine Thüringen) se je nekaj pred tem iz tedanje Karantanske krajine (širša okolica Gradca) z vladarjevo naklonjenostjo

kraljevimi darili, tako da je v drugi polovici XIV. stoletja ozemlje nad Rakičanom že mejilo na gospostvo Belmura, vzhodneje pa segalo čez mejo Zelezne ter Zalske županije. Vladar je ta zemljišča podaril zaslužnim fevdalnim družinam ali dal v fevd. Hkrati je iz porečja srednje Krke na območje Prekmurja premaknil močno obrambno črto, sestavljeno iz strelskih dvorov⁵⁸ s stražarji.⁵⁹ Ti stražarji so predstavljali prvo večjo oboroženo silo v visokosrednjeveškem Prekmurju in tudi prvi znani zemljiško-lastninski sloj, saj so za opravljanje službe dobivali v dar zemljo. Od 13. stoletja naprej jih prekmurski viri označujejo z izrazom jobagioni.⁶⁰

bana (= kraljev namestnik v Slavoniji), saj so pridobivali posest tudi v sosednji Slavoniji. Zato se je družinsko ime spremenilo v Banfly (= banovi sinovi), družina pa je postala skupaj s sorodno drugo vejo najmočnejši zemljiški posestnik v Zalski županiji.

58 T. i. strelski dvori in strelci so prvič omenjeni v Podravju po sredi 12. stoletja. S poznejšo spremembo meje v škodo Madžarov (po sredi 13. stoletja se je meja ustalila na črti potok Kučnica–Radgona–Mura) so obrambno organizacijo še razširili. Otokarjev deželno knežji urbar (1265–67) naštevava na omenjenem območju čez 30 lokacij strelcev, ki so se pojavljale do 14. stoletja. Nanje spominjajo številna krajevna imena s koreni strel-, straž-, in turn-, ne le med Muro in Dravo, temveč tudi v širšem mejnem pasu. Madžari so istočasno zgradili obrambni sistem (strelske postojanke, gradovi) v okolici Radgone, ob Muri in po vsem Prekmurju do Lendave: na to prav tako spominjajo krajevna imena (Strehovci, Turnišče, Gradišče blizu Tišine) (*Enciklopedija Slovenije*, 12. zvezek, str. 337).

59 Pri bojni opravi in nalogah, ki so jih opravljali v obmejnem pasu, lahko stražarje oz. stražnike razdelimo v dve skupini: stražniki oz. stražarji (lat. *speculatores*, *custodes confinium* ali *exploratores*, madž. *orók*) in strelci (lat. *sagittarii*, madž. *lovók*). Kot pove že njihovo ime, so bili prvi nastanjeni bolj ali manj v stražarnicah in manjših mejnih objektih ali utrdbah, drugi pa so se največkrat odpravljali v izvidnico iz obmejnih objektov, kjer so bili tudi nastanjeni (Skafar, *Prekmurski del*, str. 33 ss; Kerman, *Srednji in novi vek*, str. 45).

60 Iz madžarske besede *jobbagy* (= boljši ljudje). Ti so bili v 11.–12. stoletju vodilni, svobodni člani nekega spremstva, okrog leta 1200 so kot "iobagiones regni" (pozneje baroni) imenovali deželne dostojanstvenike, nadalje vojske prelatov (*iobagiones equestres*, *iobagiones exercituans*). Slednji so pozneje kot fevdni možje svoje privilegije lahko delno ohranjali kot nobiles prediales. Končno so bili vojskači aristokratov, od katerih so mnogi bili tudi gospodarsko dejavni. V 14. stoletju pa je bil pojem "iobagio" razvrednoten in je označeval podložnike (*Lexikon des Mittelalters*, st. 491). Hozjan (Oris fevdalno-posestnih razmer, str. 55) opredeljuje jobagione (*iobagiones*) kot nižje kraljeve uradnike, ki jih je vladar določal za pomoč veleposestnikom pri upravi vsake od velikih posesti. V Prekmurju je le-te nastavljal iz vrst še živčih slovanskih veljakov, omenjajo pa se v celotnem prekmurskem prostoru od Dobre do Dolnje Lendave. Zelko (*Zgodovina Prekmurja*, str. 44–45) dodaja, da so kot plačilo za svojo službo prejemali od gradu zemljišče, in sicer v dedno last, ki ga kralj ni mogel svojevoljno odvzeti in drugim podeliti. Ob morebitnem odvzemu ga je namreč moral nadomestiti z drugim zemljiščem. Kovačič (Gradivo za prekmursko zgodovino, str. 2) npr. izraz "iobagiones" prevaja z besedo *župani*, Kos (*Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, št. 905) pa ga označuje z besedo *fevdniki*.

Trenja med škofijami (1176–1398)

Ob ustanovitvi györske škofije je bila tej podrejena Zelezna županija (Vas). Ozemlje te županije je bilo okoli leta 1091 sicer povečano za gornje Prekmurje, vendar je Prekmurje kot priključeni del bilo podrejeno novoustanovljeni škofiji v Zagrebu. Ker si je sčasoma györska škofija začela lastiti celotno ozemlje Zelezne županije, torej tudi gornje Prekmurje, je prihajalo z zagrebsko škofijo glede tega do sporov. Vzrok je bil v tem, da so se Slovenci iz Zelezne županije v cerkvenem oziru podredili zagrebskemu škofu Prodanu, ki jih je tudi sprejel, a temu se je uprl györski škof Mikulin. Spor so rešili na leta 1176 na cerkvenem zboru⁶¹ v Györu, kjer je po intervenciji madžarskega kralja obveljala razsodba, da se cerkvena meja ravna po županijski, tj. po črti Velemér–Bogojina in dalje v smer Murske Sobotice.

Spor med Zagrebom in Veszprémom pa zadeva ozemlje, ki je bilo v županiji Zala. Obseg ozemlja škofijama v Györu in Veszprému je bil določen že ob njuni ustanovitvi, tj. županija Vas pripade Györu, županija Zala pa Veszprému. Toda po Ladislavovi razširitvi madžarskih meja v 11. stoletju se je ozemlje županij Zala in Vas povečalo s pokrajinami mejnoobrambnega pasu, ki so si ga Madžari priključili in pritegnili v svojo civilno upravo. Veszprémska škofija si je tako začela prisvajati ozemlje dolnjega Prekmurja in vseh župnij severno od Mure v beksinskem arhidiakonatu in Medmurje. To je vodilo v spor med Zagrebom in Veszprémom glede škofijske meje, ki je bil obravnavan leta 1249. Razsodniki so določili reko Muro za mejo med Veszprémom in Zagrebom, vendar ta razsodba ni obveljala, saj je Zagreb že leta 1256 zopet pobiral desetino⁶² v beksinskem arhidiakonatu. Spor med tema škofijama se je ponovil v 14. stoletju (1398), ko je kralj Sigismund iz dinastije Luksemburžanov⁶³ izvedel, da si dolnjelendavski Bánffyji (Štefan, Janez, Ladislav in Sigismund) prizadevajo odtrgati prekmurske župnije⁶⁴ od zagrebske škofije in jih priključiti veszprémski. Zato jim kralj v listini stro-

61 Na tem zboru so bili navzoči papežev delegat Gualterij, škof Andrej iz Kalocse, györski škof Mikulin, zagrebski škof Prodan in opat Gregor iz Pannonhalme (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 99).

62 Prav tam, str. 98; Kovačič, *Gradivo za prekmursko zgodovino*, str. 4–6.

63 Na kraljevskem prestolu ga je nasledil zet Albert I. Habsburški, nakar je po politični nestabilnosti (v bojih za izvolitev novega kralja se pojavi med drugimi tudi Ulrik Celjski) prišla na oblast dinastija Hunyadi – Matija Korvin, ki je pogosto zahajal prav na današnje slovensko ozemlje in si tukaj pridobival ozemlja (Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 41–50).

64 Najverjetneje je šlo za župnije, ki so bile v 14. stoletju že pomadžarjene in so bile na ozemlju vzhodno in južno od Lendave ter severno od reke Mure (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 99).

go naroča, naj jih vrnejo Zagrebu, kamor so pripadale vedno in od nekdanj, župnike pa ponovno prisilijo k pokorščini.⁶⁵

Spor iz leta 1398 med zagrebško in veszprémško škofijo pa ni bil zadnji, saj se je Veszprém zagrizeno boril za ozemlje beksinskega arhidiakonata in Medmurja od 18. stoletja pa vse do prve svetovne vojne. Eden⁶⁶ izmed dejavnikov, da je prišlo do ustanovitve sombotelske škofije leta 1777, je bila prav neprestana borba veszprémške škofije za teritorij zagrebške škofije severno od reke Mure in Medmurja.⁶⁷ Poleg tega ravno spori Zagreba z Györom in Veszprémom v zadevi škofijskih meja pričajo, da je morala prvotna madžarska meja potekati severovzhodno⁶⁸ od sedanjega Prekmurja, ker bi sicer to ozemlje ne bilo cerkveno podrejeno Zagrebu.

Arhidiakonati na ozemlju Prekmurja

V škofiji so versko življenje oskrbovali arhidiakoni, ki so postali deležni vodstvene oblasti v cerkvi. Ker je bilo ozemlje škofije navadno zelo obsežno, so ga razdelili v arhidiakonate in tako je arhidiakon postal neposredna vez med škofom in arhidiakonom. V zagrebški škofiji so bili arhidiakonati urejeni nekoliko drugače kot arhidiakonati oglejskega patriarhata in salzburske nadškofije na Slovenskem. Pregled slednjih nudi zelo pisano obliko, saj imamo številne redovne – samostanske, kapiteljske in arhidiakonate, ki so jih upravljali svetni duhovniki. Arhidiakoni so bili zvečine župniki v arhidiakonu ali celo izven njega. V zagrebški škofiji pa so bili arhidiakoni kanoniki in so bivali v Zagrebu na Kaptolu. Glavna arhidiakonova služba je bila vizitacija, kar pomeni, da je v svojem arhidiakonu nadziral duhovnike in vernike v vsem, v čemer so kršili božje zapovedi in določbe kanonov.⁶⁹

V srednjem veku je torej na slovenskem ozemlju obstajala v cerkvenoupravni razdelitvi ustanova arhidiakonotov. O tem, kako je bilo porazdeljeno slovensko ozemlje v cerkvenoupravnem pogledu, podrobneje razpravlja Milko Kos.⁷⁰ Ozemlje današnjega Prekmurja pa je v prvi polovici 14. stoletja bilo v okviru škofij razdeljeno v dva arhidiakonata:

belmurskega in beksinskega. *Belmurski arhidiakon* s sedežem v Murski Soboti je vključeval gornje Prekmurje, spadal pa je pod györsko škofijo. O njem govori edini dokument iz leta 1331, ko omenja arhidiakona v Belmuri:⁷¹ *Archidiaconus de Beelmura*. Po Zelkovih⁷² navedbah na podlagi danih zgodovinskih podatkov ni mogoče priti do končne razjasnitve, kolikšen je bil obseg in razsežnost arhidiakonata, katerega arhidiakon je stoloval v Murski Soboti. Vendar na podlagi posebne cerkveno zgodovinske ozemeljske enote, ki se je v novem veku uveljavila tudi na civilnem področju sklepa, da se več ali manj ujema z obsegom belmurskega arhidiakonata v začetku 14. stoletja. Kajti upravno enoto, v kateri so bile združene slovenske župnije v Železni županiji, so v györski administrativni terminologiji označevali z izrazom *Tötsäg*⁷³ (*districtus Tothsagensis*) Slovenci-domačini pa so jo imenovali *Slovenska okroglina* (krajina).

*Beksinski*⁷⁴ arhidiakon pa je vključeval dolnje Prekmurje, in sicer župnije, ki so ležale severno od reke Mure, spadal pa je pod zagrebško škofijo. Zajemal je ozemlje, ki se je razprostiralo severno od Drave, reka Mura pa ga je delila v dva okraja: prekmurskega in medmurskega. Prvotno se je ime *beksinski arhidiakon* uporabljalo le za prekmursko ozemlje (tj. za prekmurski distrikt, *districtus Transmuranus*), pozneje so mu bile pridružene tudi medmurske župnije, a je za oba dela obveljalo skupno ime, *beksinski arhidiakon*.⁷⁵ Obstoj beksinskega arhidiakonata in njegovo pripadnost zagrebški škofiji potrjujejo popis beksinskih župnij iz let 1334 in 1501, listina kralja Sigismunda iz leta 1398 ter nekateri viri o beksinski desetini in beksinskih arhidiakonih.⁷⁶

Kot zanimivost naj dodam, da tako kot je javnouppravno Železna županija pripadala distriktu *Tötsäg*, je dolnje Prekmurje konec 15. stoletja v

⁶⁵ Prav tam, str. 136; Kuzmič, *Cerkvena uprava zagrebške škofije*, str. 91.

⁶⁶ Med preostalimi izstopajo dokaj močen protestantizem na ozemlju, ki ga je pokrivala sombotelska škofija, kakor tudi vznik protestantske književne tvornosti med prekmurskimi Slovenci (Kuzmič, *Cerkvena uprava zagrebške škofije*, str. 91).

⁶⁷ Prav tam, str. 99–100.

⁶⁸ Ta meja je ugotovljena po madžarskih zgodovinarjih Deëru, Holubu, Karacsonyju in slavistu Kniezsu (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 137).

⁶⁹ Skafar, *Prekmurski del*, str. 17–18.

⁷⁰ Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, str. 192–193; isti, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, str. 266–267.

⁷¹ Belmura je drugo ime za Mursko Sobotu, kar potrjuje zgodovinski zapis iz leta 1436: *possessio Belmura* alio nomine *Murazombathya* (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 140).

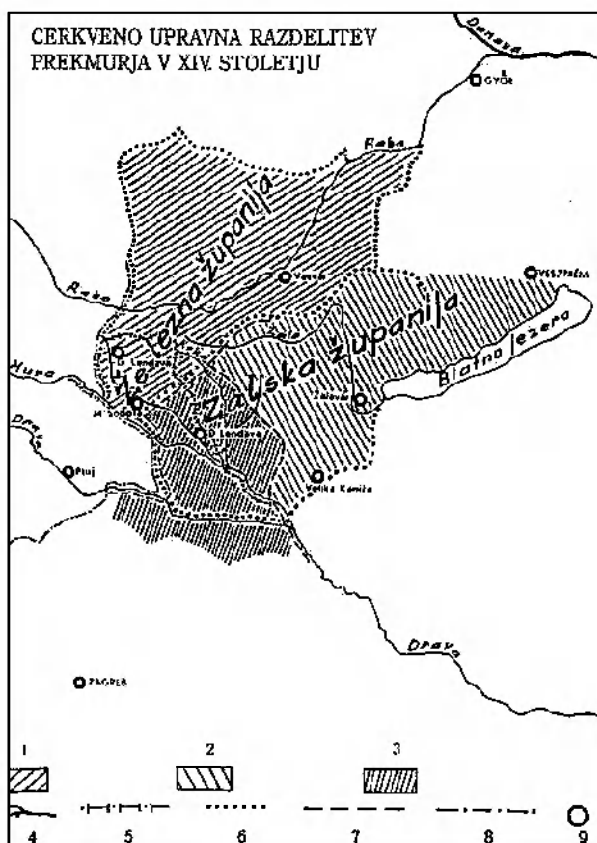
⁷² Prav tam.

⁷³ Ime *Tot*, *Tötsäg* je staromadžarskega izvora, iz dobe priselitve Madžarov v Panonsko kotlino. Z imenom *Tot* so Madžari imenovali tiste Slovence, ki so se sami imenovali Slovenci, svoj jezik pa slovenski (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 100). Ta navedba utemeljuje številna ugibanja, zakaj so se slovenski prebivalci Prekmurja stoletja najbolj dosledno označevali za Slovence. Ravno izpostavljenost madžarskim pritiskom zaradi želje oblasti, da bi iz mnogonarodne Ogrske ustvarili enonarodno Madžarsko, jih je še toliko bolj "spodbujala" k ohranjanju prvotnega poimenovanja po naselitvi in lastne narodnosti.

⁷⁴ Ustanovljen je bil za časa zagrebškega škofa Avgušтина Gazzota (1304–1323), ko je bil arhidiakon za Pomurje za župnije na desnem in levem bregu Mure odpravljen (Koščič, *Starine*, str. 115).

⁷⁵ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 101.

⁷⁶ Skafar, *Prekmurski del*, str. 9.

Cerkveno upravna razdelitev Prekmurja v 14. stoletju
– 1: Ozemlje győrske škofije; 2: Ozemlje veszprémske škofije; 3: Ozemlje zagrebske škofije; 4: Reka, potok; 5: Sedanja državna meja; 6: Županijska meja; 7: Meja med škofijami; 8: Bivša avstro-ogrska meja; 9: Mesto, kraj (Vir: Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 135).

okviru Zalske županije pripadalo ogromnemu distriktu Kapornak, ki je bil razdeljen na dva poddistrikta – tukaj je bil "Veliki distrikt".⁷⁷

Obdobje razcveta srednjeveške ogrske države do bitke pri Mohaču (1398–1526)

V tem obdobju je skorajda neizogibna omemba ogrskega kralja Matije Korvina, o katerem se je izoblikoval kar mit o "pravičnem kralju". Obdobje njegovega vladanja (1458–1490) se ocenjuje celo kot najrazvitejše obdobje srednjeveške ogrske kraljevine, saj je s svojim pristopom močno obogatil državo v gospodarskem, političnem in kulturnem smislu.⁷⁸ Po tolikih letih pa se Madžari še danes, dejansko vsak dan, srečujejo z njim,⁷⁹ prav tako se ga radi spo-

minjamo tudi Prekmurci – npr. znamenita podelitev privilegijev trgu Murska Sobota leta 1479, potem davčna oprostitev vasem lendavskega gospostva leta 1481⁸⁰ in razni obhodi po prekmurskem ozemlju.⁸¹

Na splošno pa lahko rečemo, da poznosrednjeveško Prekmurje do leta 1526 izpričuje močno kolonizatorsko dejavnost veleposestnikov na novih in dotlej slabo poseljenih območjih. V tem času je bil več krajem dodeljen status trga, s čimer se je pospeševala gospodarska zaostalost občutljivega obmejnega prostora. Pojavile so se tudi manjše zaključene posestne enote, ki so jih imeli v lasti ali fevdu ministeriali (npr. Petanjci, Borejci, Krog) ter večji posestni uradi v sklopu enega gospostva (npr. turniška pražupnija, katere upravni sedež se pozneje preseli v Beltince).⁸²

Prva polovica 16. stoletja je za zgodovino Prekmurja izrednega pomena. Po eni strani jo je zaznamoval protestantizem, ki se je ravno v tem času začel razširjati pod vplivom zemljiških gospodov, po drugi pa je prekmursko ozemlje pričelo čutiti prve posledice turških napadov. Njihovo težišče je sicer bilo omejeno na takratno Ogrsko,⁸³ a v silnih napadih ni izostalo niti Prekmurje.

In veliki dan je vse bližje ... Enote turškega Sulejmana, enega največjih turških vladarjev, so 23. avgusta leta 1526 prestopile reko Dravo, hkrati je tudi vojska ogrskega kralja Ludvika II. prispela v Mohač. Prizorišče boja, ki je zapečatila usodo samostojne ogrske kraljevine, so izbrali Madžari, z izborom glavnega poveljnika vojske pa niso imeli sreče, saj mladi kralj ni imel vojaških izkušenj. Zaradi tega je bil kot eden izmed glavnih poveljnikov izbran Pal Tomori, nadškof iz Kalócse, ki je bil sicer dober vojak, a tako veliki vojski ni poveljeval še nikoli. Ogrska vojska, ki naj bi štela okoli 25 tisoč mož, se je tako 29. avgusta 1526 podala v boj v najbolj neugodnih možnih okoliščinah zoper tri do štirikrat številčnejšo vojsko.⁸⁴ V boju, ki je po podatkih⁸⁵ trajal približno uro in pol, je Turkom uspelo popolnoma⁸⁶ uničiti ogrsko vojsko, razkosati

⁸⁰ Viri za zgodovino Prekmurja, str. 77–80.

⁸¹ Poleg obiska Gornje Lendave, kjer je izdal listino (*Viri za zgodovino Prekmurja*, str. 80), se je z vojsko mudil tudi v Dolnji Lendavi, in sicer 28. avgusta leta 1480. Tedaj je na gradu Nikolaja Banffyja napisal 2 pismi, naslovljeno na mesto Bratislava (kopije teh pisem glej: Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, str. 127–129).

⁸² Hozjan, Oris fevdalno-posestnih razmer, str. 58.

⁸³ Sulejman se je najprej leta 1521 dvignil z veliko vojsko iz Carigrada proti Donavi, da udari na Beograd, ki je veljal za ključ do ogrske dežele in njeno najmočnejšo trdnjavo proti turškemu cesarstvu (Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 53–56).

⁸⁴ Viri za zgodovino Prekmurja, str. 87–88. Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi*, str. 109–110.

⁸⁵ Viri za zgodovino Prekmurja, str. 89.

⁸⁶ Iz tega boja naj bi ušli le redki. Na bojnem polju je tedaj obležalo sedem cerkvenih knezov, 500 odličnih plemičev in do 20.000 vojakov. Med padlimi je bil tudi Tomaž Szechy, ki se je zelo zavzemal za protestantsko versko idejo, prav

⁷⁷ Hozjan, Pokrajina Med Rabo in Muro, str. 10.

⁷⁸ Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi*, str. 96–103; Göncz, *Kratka zgodovina Madžarov*, str. 46–50.

⁷⁹ Podoba Matije Korvina namreč krasi bankovec za 1000 forintov, kar nedvomno dokazuje njegov izjemen pomen v madžarski zgodovini.

ogrsko kraljestvo in potisniti mejo turške države v dvajsetih letih za 400 km proti zahodu.⁸⁷ Ogrsko kraljestvo je zatem (po padcu Budima, leta 1541) razpadlo na tri dele: na osmansko provinco (ejalet Budim), na vazalno sedmograško kneževino na vzhodu in na kraljevino Ogrsko, ki se je omejila na območje zahodne Ogrske in Slovaške. Tega leta je prvo srečanje s turškimi napadalci doživelo tudi Prekmurje, saj so roparske čete po mohaški bitki prodrle skozi nezavarovano Ogrsko vse do Lendave.⁸⁸

LITERATURA

- Avari na jugozahodnem Madžarskem* (ur. Branko Kerman). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 1995.
- Enciklopedija Slovenije*. 1. in 12. zvezek, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987, 1998.
- Fujs, Metka: Posebnosti prekmurske zgodovine. *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: zbornik referatov* (ur. Stane Granda in Barbara Satej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001, str. 141–151.
- Göncz, László: *Kratka zgodovina Madžarov*. Murska Sobota : Franc-Franc, 2004.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje : Mohorjeva družba, 1992.
- Hozjan, Andrej: Oris fevdalno-posestnih razmer na območju Prekmurja ter do reke Rabe med 12. in 18. stoletjem. *Pokrajinski muzej Murska Sobota: katalog stalne razstave* (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 1997, str. 55–62.
- Hozjan, Andrej: Pokrajina med Rabo in Muro skozi zgodovinska obdobja. *Varstvo arhivskega gradiva privatne provenience: zbornik referatov* (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2005, str. 7–15.
- Hozjan, Andrej: Ponovna utrditev krščanstva. *Škofija Murska Sobota: zgodovinski oris krščanstva v Pomurju* (ur. Stanislav Zver in Franc Kuzmič). Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2006, str. 19–23.
- Hozjan, Andrej: Opisovanje in proučevanje preteklosti in kulturne dediščine Prekmurja. *Narodne manjšine 6. Živeti z mejo. Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejih: zbornik referatov na znanstvenem posvetu v Murski Soboti, 9–11. novembra 2007* (ur. Vera Klopčič in Anton Vratuša). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2008, str. 84–89.
- Kerec, Darja: Szécsiji in njihov rodbinski grb. *Zbornik soboškega muzeja 8* (ur. Janez Balažic). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 2005, str. 137–145.
- Kerman, Branko: Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji. *Pokrajinski muzej Murska Sobota: katalog stalne razstave* (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 1997, str. 37–45.
- Kerman, Branko: Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb. *Pokrajinski muzej Murska Sobota: katalog stalne razstave* (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 1997, str. 45–54.
- Kerman, Branko: Staroslovanska jama z najdišča Grofovsko 2 pri Murski Soboti. *Zbornik soboškega muzeja 8* (ur. Janez Balažic). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 2005, str. 117–137.
- Kerman, Branko: Staroslovanska naselbina Kotare pri Murski Soboti. *Zgodnji Slovani*. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 17–26.
- Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb : Školska knjiga, 1976.
- Kontler, László: *Tisočletje v Srednji Evropi: madžarska zgodovina*. Ljubljana : Slovenska matica, 2005.
- Kos, Milko: *Conversio Bagoariorum et Carantano-rum*. Ljubljana : Znanstveno društvo, 1936.
- Kos, Milko: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. V. zv. Ljubljana : Jugoslovanska tiskarna, 1928.
- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1955.
- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1933.
- Kosi, Miha: ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...: razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 1–2, str. 41–91.
- Kosi, Miha: Templarji na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 48, 1994, št. 2, str. 149–186.
- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja. Ljubljana : Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009.
- Košič, Jožef: *Starine železnih in salajskih Slovencev: fragment iz zgodovine ogrskih Slovencev* (Objavil in pripombe pridelal Josip Gruden). *Casopis za zgodovino in narodopisje*, XI, 1914, str. 93–154.

tako ni bilo prizaneseno ogrskemu kralju Ludviku II., ki se je sicer skušal rešiti, vendar neuspešno (Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 563). Imena padlih v tej bitki so natančno zabeležena v kroniki Istvána Brodaricsa (*Viri za zgodovino Prekmurja*, str. 89–90)

⁸⁷ Od Beograda, ki ga je turška vojska osvojila leta 1521, do Budima, ki ga je zasedla leta 1541 (Simoniti, *Turški vpadi*, str. 96).

⁸⁸ Prav tam, str. 96–98.

Kovačič, Franc: Gradivo za prekmursko zgodovino. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXI, 1926, str. 1–20.

Kristó, Gyula: *Die Arpaden-Dynastie*. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Corvina, 1993.

Kuzmič, Franc: Cerkevna uprava zagrebske škofije v Prekmurju in njen vpliv na Prekmurje. *Podravina (Samobor)*, lipanj 2004, vol. 3, br. 5, str. 89–97.

Lexikon des Mittelalters. Artemis & Winkler Verlag. München und Zürich, 1991.

Simoniti, Vasko: Turški vpadi v Prekmurje v 16. in 17. stoletju ter njihove posledice. *Pokrajinski muzej Murska Sobota: katalog stalne razstave* (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 1997, str. 95–110.

Sós, Agnes C.: *Die slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München, 1973.

Skafar, Ivan: Prekmurski del beksinskega arhidijakona do leta 1400. Zagreb: *Croatia christiana periodica* III, št. 4, 1979, str. 9–50.

Stih, Peter: Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 37, 1983, št. 3, str. 171–201.

Stih, Peter in Vasko, Simoniti: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana: Korotan, v Celovcu: Mohorjeva družba, 1995.

Stih, Peter: *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku: osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2001.

Viri za zgodovino Prekmurja, Szöveggyűjtemény/ Zbirka dokumentov, 1. kötet/1. zvezek 871–1849 (pripravili: Benczik Gyula, Bilkei Irén, Andrej Hozjan, Kapiller Imre, Franc Kuzmič, Molnár András, Mukicsné Kózar Mária). Szombathely–Zalaegerszeg, 2008.

Teleki, József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. Pesten : Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 2. zv., 1857.

Zelko, Ivan: *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1996.

Zgodnji Slovani: zgodnj srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp (ur. Mitja Guštin). Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 2002.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Übermurgebiet (Prekmurje) von Priminas Fürstentum (847-861) bis zur Schlacht bei Mohacs (1526)

Das heutige Übermurgebiet (Prekmurje) gehörte in kirchlicher und politischer Hinsicht zunächst zum Salzburger, dann zu Methods und erneut zum Salzburger Bistum, ab 1094 zu dem Bistum Agram (Zagreb). Zur Zeit der ungarischen Oberherrschaft (Győr hatte das obere Übermurgebiet nämlich für sich beansprucht), als dieser Raum ein ganzes Jahrtausend lang vom Muttervolk getrennt war, waren die Einwohner des Übermurgebiets verwaltungsmäßig in zwei Gespanschaften aufgeteilt. Die ungarische Kirchenverwaltung lehnte sich dabei an die damalige politische Verwaltung des Übermurgebiets an: der nordöstliche Teil des Übermurgebiets mit Ortschaften in der Umgebung von Murszombat (Murska Sobota) gehörte zur Gespanschaft Vasmege (Železna županija), der südöstliche Teil mit Alsolendva (Dolnja Lendava) zur Gespanschaft Zalamegye (Zalska županija). In kirchenverwaltungs-mäßiger Hinsicht wurde das Gebiet der Gespanschaft Vasmege dem Bistum Győr zugesprochen, das Gebiet der Gespanschaft Zalamegye aber der Gespanschaft Vaszprém, zunächst ohne das Übermurgebiet. Das ungarische Gespanschaftssystem bildete sich im 11. Jahrhundert endgültig heraus, als ein Teil der Pfarren in der Gespanschaft Zalamegye im Übermurgebiet dem neugegründeten Bistum Agram (Zagreb) zugesprochen wurde. Die Verwaltungsgrenze zwischen den Gespanschaften wurde seit 1176 auch die Kichengrenze zwischen den Bistümern Győr und Agram (Zagreb) und blieb bis zur Gründung des Bistums Szombathely im Jahr 1777 bestehen. Die Grenzziehung zwischen den Bistümern Agram (Zagreb) und Vaszprém ging nicht so glatt vonstatten, Streitigkeiten zogen sich bis zum 18. Jahrhundert und noch weiter hin. Neben allen anderen äußeren Mächten, die in dieses kleine Übermurgebiet eindringen, wurde auch die Türkengefahr immer akuter.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 75.052(497.4Gorenje)"653"

Prejeto: 21. 1. 2009

Simona Kermavnarmag. umetnostne zgodovine, Grčarevec 3, SI-1370 Logatec
e-pošta: simona.kermavnar@gmail.com

Srednjeveške freske v podružnični cerkvi sv. Lenarta v Gorenjah nad Studenim

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s srednjeveškimi freskami v Gorenjah nad Studenim na Notranjskem, ki so bile do sedaj obravnavane kot primorsko nasledstvo t. i. Mojstra Srednje vasi pri Senčurju na Gorenjskem, ki je poslikal tudi notranjščino podružnične cerkve v Predjami. Srednjevaški slikar se uvršča v skupino koroško usmerjenih slikarjev poznega mehkega sloga v osrednji Sloveniji, poslikava v Gorenjah pa nasprotno kaže pripadnost naslednji fazi, in sicer t. i. težkemu slogu salzburške provenience.

KLJUČNE BESEDE

Gorenje nad Studenim, novi gotski realizem, salzburško slikarstvo 1430–40, t. i. "težki slog"

ABSTRACT

MEDIEVAL FRESCOES IN THE SUCCURSAL CHURCH OF ST. LENART IN GORENJE ABOVE STUDENO

The article deals with the medieval frescoes in Gorenje above Studeno in Notranjska (Inner Carniola), which have been to the present time considered the Littoral succession of the so-called Master of Srednja vas near Senčur in Gorenjska (Carniola), who also painted the interior of the succursal church in Predjama. The painter from Srednja vas is ranged in the group of Carinthian oriented painters of the late soft style in central Slovenia; however, the painting in Gorenje shows on the contrary affiliation to the next phase, that is the so-called heavy style of Salzburg provenience.

KEY WORDS

Gorenje above Studeno, new gothic realism, Salzburg painting 1430–40, the so-called "heavy style"

Podružnična cerkev sv. Lenarta v Gorenjah nad Studenim¹ je bila nekdanja podružnica hrenoviške župnije, danes spada pod župnijo Studeno² v dekaniji Postojna. Prvič se omenja leta 1526. Sedaj ravno krita ladja je bila prvotno banjasto obokana. Enopolen križnorebrasto (rebra klinastega profila slonijo na piramidastih konzolah) obokan prezbitერიj s triosminskim zaključkom je iz prve polovice ali sredine 15. stoletja, sredinski rebri sta deloma odbiti zaradi namestitve lesenega oltarja v začetku 19. stoletju. Pred zahodno ladijsko steno stoji razmeroma velik in visok zvonik.

Leta 1977 so v prezbitერიju sondirali in ugotovili srednjeveške freske.³ Poslikan je moral biti v celoti, do sedaj je bila odkrita poslikava severovzhodne, vzhodne in jugovzhodne stene, deloma tudi južne, kjer vidimo sledi naslikanega tlaka v obliki šahovnice (rumenkaste in rdeče ploščice) ter deloma oboka (vzhodni in jugovzhodni del). Verjetno zgolj z dekorativno križkasto borduro je bila okrašena notranja stran slavalocne stene.

Vzhodne stene so vodoravno razdeljena na tri dele (najbolje ohranjena jugovzhodna), pri čemer je spodnji pas dekorativen (rumenkast zastor z zeleno podlogo pred temnordečim ozadjem), v zgornjem (lunete) so naslikane celopostavne stoječe svetnice. V središču vzhodne stene je upodobljena na valjasti blazini sedeča *Mati božja z Jezuškom*; Dete je golo in sedi v njenem naročju, a se že postavlja na nožice. Za njima se pne z brokatnim vzorcem potiskan zastor oranžnooker barve, ozadje je sivočrno. Marijin plašč je bele barve z rdečo obrobo. Na glavi je imela krono, ki se zaradi odrgnjenosti freske sicer ne vidi več, vendar zanjo govori razporeditev žarkov nimba, ki ne potekajo do njene glave, pač pa se končajo tam, kjer je bila naslikana krona. V spodnjem delu je freska zaradi vzdave sekundarne niše uničena. V luneti (katere prostor je določen s tlakom) zgoraj vidimo sv. *Veroniko*, ki v rokah drži prt z odtisom Kristusovega obraza. Na sosednjem polju levo je upodobljen najverjetneje prizor (precej poškodovan) iz legende sv. Lenarta, in sicer sv. *Lenart reši jetnika*, ki ga je v *Legendi aurei* opisal Jacobus de Voragine.⁴ To razlago prizora potrjuje dejstvo, da je Lenart⁵ patron cerkvice (in je njegovemu življenju

morda posvečeno še katero od sosednjih polj, ki so sedaj še pod beležem), pa tudi primerjava z bolj ohranjenima, nekoliko starejšima istoimenskima prizoroma na Bregu pri Predddvoru (1410–20) ali v Bodeščah pri Bledu (ok. 1440), ki sta enako zasnovana. Prizor je naznačen s šahastim tlakom, ki ga od sivočrnega ozadja ločuje zidec, skrajno levo ga zapira stolpasta arhitektura ječe z lesenimi vrati. Pred njo stoji manjši moški – jetnik (ohranjen je le del glave in rdečega oblačila ter obe nogi, na katerih okoli gležnjev še vidimo obročka verige, s katero je bil priklenjen), ki ga blagoslavlja precej večji svetnik v meniškem habitu in s tonzuro (ki je Lenartov prepoznavni znak) desno.

V luneti zgoraj vidimo na tlak iz rdečih ploščic padajočo razgibano in prepričljivo nagubano zeleno draperijo z rdečo podlogo neke svetnice. Ker so pri nas v srednjem veku v prezbitერიju na takšnih mestih pogosto upodabljali svetnike, katerim so bile posvečene cerkve v župniji,⁶ bi v pošte v prišle svetnice Jedrt, Barbara, Uršula ali morda Ana.⁷ Na nasprotni

Gorenje nad Studenim, p. c. sv. Lenarta, sv. Lenart reši jetnika iz ječe. (foto: avtorica)

¹ Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, str. 80, 81, 280; *150 let studenske fare*, str. 12–13; Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*. Primorska, str. 88; *Leksikon cerkva*, str. 162–164, avtorica leksikalne enote Rebecca Možina.

² Studeno (*Caldenvelt, Kaltenfeldt*) je bilo vse od leta 1161 do 1784, ko je bil razpuščen stiški samostan, v posesti le-tega (prim. *150 let studenske fare*, str. 1–2; Mlinarič, *Štiška opatijska*, str. 72, 76, 105, karta na strani 292–293).

³ *Varstvo spomenikov*, str. 346, avtor konservatorskega poročila Rafael Nemec.

⁴ De Voragine, *The golden legend*, str. 243–247.

⁵ Künstle, *Ikongraphie der Heiligen*, str. 402–405; *Lexikon der christlichen Ikongraphie*, stp. 611–614, avtor gesla Josef Dünninger; *Leto svetnikov*, str. 288–289 (avtor Jože Dolenc).

⁶ Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*. Primorska, str. 89.

⁷ Sv. Jedrti je posvečena podružnična cerkev na Slavinjah, sv. Barbari na Studencu, sv. Uršuli cerkev, ki je nekdanja stala med vasjo Studeno in Belsko (opusteti in propasti je morala v 18. stoletju; prim. *150 let studenske fare*, str. 8), sv. Ani odružnična cerkev v Hraščah (prim. *Leksikon cerkva*, str. 36–38, 47–50).

luneti je na enakem mestu upodobljena *sv. Katarina Aleksandrijska* (njej je posvečena podružnica v Velikem Otoku pri Postojni) s krono na glavi, v levi roki drži meč, v z ogrinjalom prekriti desnici knjigo. Luneto v spodnjem delu spet določa tlak, zadaj pred rožnatim ozadjem svetnico obdajata dve stilizirani drevesci (verjetno tako tudi pri prejšnji svetnici). Na jugovzhodni steni sta v srednjem pasu pred nizkim zidom upodobljena desno *sv. Lovrenc* (posvečena mu je podružnična cerkev nad Studenim in v Orehku pri Postojni) z ražnjem, ki je njegov običajni atribut, ter levo najverjetneje *sv. Jošt* – njemu je posvečena podružnica v bližnjem Londolu,⁸ za to identifikacijo pa govori tudi svetnikova mladost ter atributi (romarska oprava, popotna palica, klobuk, knjiga).⁹ Na oboku so bili najverjetneje *angeli z napisnimi svitki*, kot se da razbrati iz fragmenta roke, ki drži svitek na jugovzhodni obočni kapi ter iz več fragmentov peruti.¹⁰

Značilni za slikarja so obrazni tipi, ki jih v enaki izvedbi do sedaj še nismo srečali v našem srednjeveškem slikarskem patrimoniju, razlike med žensko in moško različico pa so pravzaprav le kar zadeva frizure; lasje so obvezno rumenkasti in stilizirani v tankih pramenih. V tem smislu se tudi Jezuščkov obraz ne razlikuje od sheme in zato učinkuje starikavo. Značilno je oblikovanje okroglojajčastih oči s poudarjeno zgornjo veko, spodnjo gubo in gubicami ob straneh ter veliko zenico, ki so postavljena rahlo poševno. Obrvi sta ostro začrtani, desna se praviloma nadaljuje v nosno linijo; nos je precej dolg s kockasto konico. Roke so oblikovane poenostavljeno in shematično, anatomija pa je slikarju delala kar precej težav, kar se vidi zlasti pri Jezuščkovem telesu. Gube draperije so cevaste s koničastimi zaključki, obogatene z lazurnimi nanosi in pri tem izkazuje slikar dobršno mero rutiniranosti. V omet vrezani nimbi so v obliki več koncentričnih krogov, zunanji je lahko okrašen s punciranimi križki; v osrednjem delu so žarki, prav tako vrezani v omet (nekateri segajo preko naslikanih las ter tudi preko zaključkov nimbov). V omet so vrezane tudi črte tlaka in bordur ter nekateri figuralni deli (glave, roke, ...). Velik poudarek je na konturi, vendar je slikar več tudi tonskega načina slikanja, kar lepo vidimo pri modeliranju gub draperij. Brokatni vzorec se pojavi samo na zastoru za Marijo; sestavljata ga dve stilizirani cvetlici rdeče in vijoličaste barve,

pet- in šestlistna rozeta, obe z zunanjim vencem iz trilstov. Bordura, ki obdaja posamezne prizore, je sestavljena iz rdeče-belo-zelenega traku, ki je poslikan s črnimi ali rdečimi križki. Barve: (umazano) bela, oker, rumenooranžna, zelena, modra, vijolična, rdeča, rožnata, sivočrna.

S freskami se je slogovno ukvarjal samo Janez Höfler, ki je sprva (1985)¹¹ na podlagi opredelitve zlasti *Madone z Detetom* slikarja povezal z Mojstrom Srednje vasi, ki je (poleg podružnične cerkve sv. Radegunde v Srednji vasi pri Šenčurju¹² na Gorenjskem, po kateri je dobil zasilno poimenovanje, ok. 1445) poslikal tudi celotno notranjščino podružnične cerkve Žalostne Matere božje v bližnji Predjami (ok. 1450). V obeh primerih je takrat domneval posredništvo Jamskih gospodov (Lueggerjev). Kasneje (1997) je to opredelitev nekoliko korigiral in jih je pripisal nekemu njegovemu primorskemu nasledniku. Po njegovem "oblikovanje draperije izhaja iz obrazcev mehkega sloga, se pa razvije v smer določene rustikalne stilizacije – najbolj se to opaža na spodnjem delu oblačila obeh moških svetnikov in pri angelu na oboku, kakršna je pogosta v primorskih in istrskih spomenikih na prehodu v pozno gotiko". Opozoril je, da drugega dela tega slikarja ne poznamo in ga tudi ni mogoče uvrstiti ob stran katerega drugega znanega slikarskega spomenika na Primorskem. Freske je datiral okoli leta 1460 (grafit na Marijini podobi z letnico 1482 pomeni *terminus ante quem* za celotno poslikavo).¹³ Mnenje o avtorstvu je prevzela tudi Alenka Vodnik (z datiranjem okoli 1450),¹⁴ prav tako je Höflerjeva atribucija ponovljena v *Leksikonu cerkva na Sloven-skem*¹⁵ (z mestoma nenavadno ikonografsko interpretacijo).¹⁶

Freske v Gorenjah so slogovno zelo zanimive. Prisotni so še residuumi furlanskega trecentističnega slikarstva, ki se kažejo zlasti pri moških obrazih, še posebej pri *sv. Lovrencu* z značilno kratko frizuro. Povsem trecentistično v smislu "škatlastega" prostora je komponiran tudi prizor *sv. Lenart reši jetnika* na severovzhodni steni. Sicer pa menim, da je odločilen vpliv severnega, konkretno salzburskega slikarstva iz okoli let 1430–40 ter posredno zgodnjenizozemskega slikarstva prve generacije, ki jo predstavljata Robert Campin/Mojster iz Flémalla

¹¹ Höfler, *Stensko slikarstvo*, str. 36.

¹² Za te gorenjske freske glej: Höfler, *Freske v Srednji vasi pri Šenčurju*, str. 7–21; *Stensko slikarstvo*, str. 33–37; *Srednjeveške freske v Sloveniji*. Gorenjska, str. 146–149.

¹³ Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*. Primorska, str. 89.

¹⁴ Vodnik, *Tekstilni vzorci*, str. 37 in kat. št. 27 (Izpostavila je neokrašenost s tekstilnimi vzorci, in sicer v času, ko se zdi brokatiranje draperije skoraj obvezno).

¹⁵ *Leksikon cerkva*, str. 17, avtorica uvoda Metoda Kemperl.

¹⁶ *Leksikon cerkva*, str. 164 (avtorica prispevka zapiše: "Na severovzhodni steni sta v spodnjem polju naslikana sedeči svetnik in klečeča ženska, v zgornjem delu pa je upodobljena ženska"; poslikava oboka se ne omenja).

⁸ Kot je opozoril Höfler (*Srednjeveške freske v Sloveniji*. Primorska, str. 89), ne gre za Jakoba st.. Med svetniki romarji, ki so jih častili pri nas, bi prišli v pošte sv. Jodok (Jošt), sv. Aleš ali sv. Koloman; glede na to, da ima svetnik v roki knjigo, ki je atribut apostolov, bi lahko šlo za Jakoba ml..

⁹ Prim. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, stp. 70–71, avtorica gesla Frederike Werner-Tschochner.

¹⁰ Razlago otežujejo naslikane arhitekture (?) in draperije, ki jih težko povežemo npr. s konkretnim angelom, ki drži svitek.

(1378/79–1444) in Jan van Eyck (1390/95–1441).¹⁷ Ta se odraža v smislu za plastično zajetje figure ter njeni (realni) umestitvi v prostor, draperija se zalamlja pod lastno težo, upošteva zakone težnosti in je realistično izpeljana – do zalamljanja pride logično pri stiku s tlemi in ne zaradi izmišljenih komplikacij, ki se odražajo v trikotniškem gubanju, značilnem za pozno fazo mehkega sloga (npr. pri Bodeško-prileškem mojstru). V zahodnem delu Slovenije se z najpomembnejšim primerom te usmeritve srečamo v župnijski cerkvi v Vremskem Britofu pri Divači¹⁸ iz okoli 1445–50. Poteze takšnjega glavnega slikarja vodijo v Salzburg v čas, ko se je avstrijsko slikarstvo začelo pod zahodnimi (nizozemskimi) vplivi preusmerjati iz t. i. mehkega sloga v gotski realizem. Avstrijska umetnostna zgodovina je prvo fazo novega gotskega realizma poimenovala "težki slog" (*der "Schwere Stil"*).¹⁹ Vremski mojster je izšel iz delavnice t. i. Mojstra Weildorfskega oltarja, v kateri sta se najverjetneje izučila tudi t. i. Mojster Halleinskega oltarja in Conrad Laib²⁰ (čigar zadnje ohranjeno delo predstavlja pri nas v mestni župnijski cerkvi sv. Jurija na Ptujju hranjeni oltar iz okoli 1460). Najpomembnejše nasledstvo Vremškega mojstra srečamo na Dolenjskem, v podružnični cerkvi sv. Petra v Vrhu nad Zelimljami iz okoli 1450–60, kjer pa gubanje draperije razkriva že nerazumevanje "težkega" sloga v nelogičnih meandrastih gubah.²¹

Značilnosti "težkega" sloga se v Gorenjah kažejo zlasti pri oblikovanju draperije ter pri obravnavanju telesnosti protagonistov. Svetnika Jošt in Lovrenc sta sicer deloma še furlanskotrečentistično stilizirana z opaznimi relikti mehkega sloga, vendar pa draperija jasno kaže elemente novega sloga. Pri sv. Joštu se je dolgo rdeče ogrinjalo z belo podlogo ujelo pod njegovimi nogami in tako na njem stoji; podobno rešitev srečamo pri sv. Janezu Krstniku na desnem krilu Halleinskega oltarja (Salzburg/Museum Carolino Augusteum) iz okoli 1440.²² Veronika ima glavo

ovito z belo oglavnico. Takoj pod drobnimi prsmi je prepasana, od tu dalje pa se usipa težka draperija, ki se pri tleh razpre kot pahljača. Pri uporabi cevastih gub, ki se pri tleh zalomijo, omenimo paralele z lavirano perorisbo Marija z Detetom in ustanovnikom²³ (New York/The Metropolitan Museum) iz let 1430–35 in Marijinim oltarjem iz Weildorfa pri Teisendorfu (sedaj Freising/kapela sv. Ane v samostanu Sv. Klare) iz začetka tridesetih let 15. stoletja.²⁴ Deli sta pripisani slikarju, ki je po oltarju dobil tudi zasilno ime, Mojster Weildorfskega oltarja. Oltar v salzburskem slikarstvu predstavlja prvi korak pri preseganju internacionalne gotike pod češkim vplivom in sprejemanju nizozemskih spodbud v smeri novega gotskega realizma. Vlogo posrednika je verjetno odigrala risba. V razmeroma kratkem obdobju, med 1425 in 1435, je avstrijska risarska produkcija postala nosilec razvoja v srednjeevropskem slikarstvu.²⁵ Med tipološkimi teksti sta bila najbolj priljubljena in razširjena *Speculum humane salutis* in *Biblia pauperum*. Za nas je konkretno pomemben t. i. madriški *Speculum* iz okoli 1430,²⁶ ki velja za najzgodnejši primer vpliva eyckovske umetnosti v Avstriji (kot kraj nastanka se poleg Salzburga omenja tudi Dunaj)²⁷ in katerega vpliv je očiten tudi na prizoru Marija časti Dete v Vremskem Bri-

altdeutsche Malerei in Salzburg, str. 50; Pacht, *Osterreichische Tafelmalerei der Gotik*, str. 26; Stange, *Deutsche Malerei der Gotik*, str. 16 in naslednje, sl. 32, 33; Baldass, *Conrad Laib*, str. 9; Rukschcio, *Die Salzburger*, str. 60–61; Köllermann, *Conrad Laib*, str. 100–102. Mladi svetnik v dokolenskem oblačilu, odet v dolg plašč, je zelo podoben tudi sv. Dioniziju iz prizora njegovega mučeništva (Salzburg/Museum Carolino Augusteum) iz okoli 1430–40, ki je blizu Mojstru Weildorfskega oltarja (prim. Stange, *Deutsche Malerei der Gotik*, str. 11, sl. 16; *Spatgotik in Salzburg*, str. 59).

²³ Prim. *Geschichte der bildenden Kunst*, str. 563, kat. št. 303, sl. str. 185, avtor kataložne enote Franz Kirchweber.

²⁴ Fischer, *Die altdeutsche Malerei in Salzburg*, str. 43 (dat. 1420). Z izjemo Kollermannove (*Conrad Laib*, str. 105), ki oltar postavlja precej pozno, 1445–50, se ostali pisci nagibajo k zgodnejšemu datiranju: Stange (*Deutsche Malerei der Gotik*, str. 10, 11, sl. 15) in Rukschcio (*Die Salzburger*, str. 42) datirata oltar okoli 1430, Hofler (*Gotika v Sloveniji*, str. 325) 1430–35, Schmidt, *Malerei der Gotik*, str. 417 v sredino tridesetih let. Za zgodnejše datiranje govori dejstvo, da je delo nastalo za leta 1429 posvečen glavni oltar v župnijski cerkvi v Weildorfu.

²⁵ Koreny, *Die österreichische Handzeichnung*, str. 555.

²⁶ Rokopis je hranjen v Madridu (Biblioteca Nacional, Ms. B. 19). Beate Rukschcio (*Die Salzburger*, str. 42, 53) je opozorila na tesne stilne in ikonografske paralele med rokopisom in Weildorfskim oltarjem (zlasti prizor *Beg v Egipt*, fol. IIV). Prim. tudi Koreny, *Die österreichische Handzeichnung*, str. 555; *Geschichte der bildenden Kunst*, str. 526–527, kat. št. 267, avtor kataložne enote Martin Roland; Schmidt, *Malerei der Gotik*, str. 46, 64–65 (=kat. št. 93), 418; Köllermann, *Conrad Laib*, str. 104–105.

²⁷ Stange, *Deutsche Malerei der Gotik*, str. 150 (Salzburg); Koreny, *Die österreichische Handzeichnung*, str. 555 (Dunaj ali Salzburg); Schmidt, *Malerei der Gotik*, str. 64, 418 (Dunaj, Wiener Neustadt ali Salzburg).

¹⁷ Novi slog se je izoblikoval na temeljih italijanskega trecentističnega slikarstva in burgundskega kiparstva okoli leta 1400, na čelu s Clausom Slutom. Prim. Panofsky, *Renaissance and Renascences*, str. 114–161; Pacht, *Van Eyck*, še zlasti strani 11–118; 41.

¹⁸ Hofler, *Ein Salzburger Maler*, str. 71–78; isti, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Primorska*, str. 143–147 (z ostalo literaturo).

¹⁹ Prim. Baldass, *Malerei und Plastik*, str. 7–22; 10, 14. Drugo fazo imenujemo "slog zmečkanih gub" (*Knitterstil*; v salzburskem slikarstvu se je uveljavil sredi petdesetih let), pri kateri se zopet pokaže težnja po stilizaciji gub na škodo plastičnih vrednot; najpomembnejši predstavnik tega sloga pri nas je odlični Mojster Bolfgang, ki je sodobnik freskanta iz Gorenj nad Studenim.

²⁰ Höfler, *Die Tafelmalerei*, str. 51.

²¹ Prim. Höfler, *K stilni podobi*, str. 143; isti, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Okolice Ljubljane*, str. 214–218 (z literaturo).

²² Oltar gobavskega zavetišča v Halleinu južno od Salzburga, po katerem je slikar dobil zasilno ime. Prim. Fischer, *Die*

Gorenje nad Studenim, p. c. sv. Lenarta, svetnica.
(foto: avtorica)

Gorenje nad Studenim, p. c. sv. Lenarta, sv. Veronika.
(foto: avtorica)

tofu,²⁸ ki je v bistvenih elementih do potankosti povzet po fol. 9v. Za salzbursko slikarstvo je značilna tudi voluminozna prezenca figur.²⁹

Tako razumevanje telesnosti se lepo vidi pri svetnicah v lunetah (*Katarina Aleksandrijska, Veronika*), pa tudi pri vseh ostalih protagonistih. Pri sv. Katarini lahko potegnemo tesne paralele z upodobitvijo taiste svetnice v Vremskem Britofu na oken-skem ostenju južne stene prezbitorija. (Ceprav pač med spomenikoma verjetno ne gre za kakšne direktne delavniške povezave).³⁰ Tudi Marijin obraz

z značilno porazdelitvijo las okoli glave ter (visoko) krono učinkuje salzbursko. Omenimo paralele z vi-trazem *Marija z Detetom* iz enega najpomembnejših avstrijskih romarskih središč v kraju Tamsweg/St. Leonhard³¹ na jugovzhodnem Salzburskem iz okoli 1435, kjer gre spet za tesne zveze z Weildorfskim oltarjem, ali pa s freskam skoraj sočasno plastiko *Sedeča Marija z Detetom* (1460–70)³² iz podružnične cerkve Marijinega vnebovzeta v Vrtovinu v Vipav-ski dolini, ki velja za salzbursko eksportno delo. Freskant v Gorenjah se skoraj na vseh prizorih poslužuje perspektivično naslikanega strmo dvigajo-čega se tlaka v obliki šahovnice³³ (sicer z določenimi

²⁸ Hofler (*Stensko slikarstvo*, str. 30; *Srednjeveške freske v Slo-veniji. Primorska*, str. 146) je sicer opozoril, da lahko na pri-zoru v Vremskem Britofu ugotovimo povezave s Salz-burgom (podobno je zasnoval *Jezusovo rojstvo* tudi slikar – najverjetneje mladi Conrad Laib – na tabelni sliki, hranjeni v Freisingu/Diözesanmuseum, 1440/45), vendar gre tudi za likovno predstavo, takrat udomačeno v slikarstvu mehkega sloga v vzhodnoalpskem prostoru (tako je bilo npr. tudi *Jezusovo rojstvo* v stari župnijski cerkvi sv. Martina na Bledu; freske je okoli 1445 izdelala delavnica nekega pri Mojstru Frideriku v Beljaku izšolanega slikarja). Vendar je kljub temu dejstvu prizor iz Vremškega Britofa od vseh najbližji prav prizoru iz omenjenega rokopisa (ujema se poza Mari-jinih pred seboj v molitvi sklenjenih dvignjenih rok ter tudi upodobitev v plenice povitega Deteta v sarkofagu, kjer so v primerjavi z imenovanimi primeroma odstopanja).

²⁹ Pacht, *Österreichische Tafelmalerei der Gotik*, str. 24; Stange, *Deutsche Malerei der Gotik*, str. 16; Schmidt, *Malerei der Gotik*, str. 417.

³⁰ Kljub temu velja v Vremskem Britofu ob glavnem mojstru

omeniti verjetnost sodelovanja domačinov, ki "niso mogli ostati nesprejemljivi za določene nove slogovne predstave" (Hofler, *Stensko slikarstvo*, str. 19) in poslikava prezbitorija tamkajšnje župnijske cerkve skoraj gotovo ni bila njihovo edino delo.

³¹ Prim. Köllermann, *Conrad Laib*, str. 106 (danes v t. i. Han-steinfensterju).

³² Prim. *Gotika v Sloveniji*, str. 192–193 (kat. št. 92), avtor ka-taložne enote Samo Stefanac. Po stopnji slogovnega razvoja sta vrtovinskemu kipu najbližji sv. Katarina in sv. Marjeta v župnijski cerkvi v Niedemdorfu.

³³ Začetek bogate tradicije upodabljanja interierjev s perspek-tivično naslikanim tlakom predstavlja *Oznanjenje* Ambrogia Lorenzettija (Siena, Pinacoteca Nazionale) iz leta 1344 (prim. Panofsky, *Renaissance and Renaissances*, str. 144–145).

Gorenje nad Studenim, p. c. sv. Lenarta, sv. Veronika (izrez). (foto: avtorica)

Freising, samostan sv. Klare, Weildorfski oltar, ok. 1430, Marijino oznanjenje (iz: Kollerman: Conrad Laib, str. 107, sl. 132).

problemi v rešitvah), ki je zelo priljubljen motiv v zgodnjemizozemskem slikarstvu (kjer kulminira v delu Mojstra iz Flémalla) ter tudi v salzburskem.

Höfler je pri freskah v Gorenjah nad Studenim kot rečeno izpostavil odvod iz Srednje vasi pri Sen-

čurju pri Kranju.³⁴ Delavnica tamkajšnjega slikarja je uživala določen ugled, zato ga srečamo tudi na Notranjskem (Predjama), v bližnjih Gorenjah pa naj bi delal neki njegov primorski naslednik; ikonografsko in slogovno se srednjeveški mojster uvršča v skupino koroško usmerjenih slikarjev (vplivi beljaške delavnice Mojstra Friderika) poznega mehkega sloga v osrednji Sloveniji. Vendar pa pri Mojstru Srednje vasi in tem v Gorenjah dejansko lahko najdemo le malo skupnih točk. Povsem drugačno je komponiranje prizorov, kjer je prvemu lastna gostobesednost in natrpanost, medtem ko jih drugi gradi racionalno ob skorajda obvezni uporabi tlaka v obliki šahovnice. Različno je modeliranje draperije: prvi slika mehko padajočo draperijo, drugi nasprotno poudarja njeno težo in ostrino zalomov gub (kjer po mojem mnenju ne gre za omenjene povezave s primorskimi in istrskimi poznogotskimi spomeniki). Nenazadnje je povsem drugačen tudi dekorativni repertorij. Še največ sorodnosti opazimo pri nekaterih obrazih, a le na prvi pogled (pač rumenkasti lasje, jajčaste oči, nekoliko "krompirjast" nos).

Iz povedanega sledi, da v Gorenjah ne gre za vpliv koroškega, pač pa salzburskega ter posredno zgodnjemizozemskega slikarstva. V tem smislu tudi ni odločujoč "mehki", pač pa že t. i. "težki" slog, čeprav so, kot je bilo povedano, residuumi prvega še prisotni. Datacija: 1450–60.

LITERATURA

150 let studenske fare. 1840–1990, 1990.

Baldass, Ludwig von: *Conrad Laib und die beiden Rueland. Frueauf*. Wien : Verlag von Anton Schroll&Co 1946.

Baldass, Ludwig von: *Malerei und Plastik um 1440 in Wien. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XV (XIX), 1953, str. 7–22.

Fischer, Otto: *Die altdeutsche Malerei in Salzburg*. Leipzig : K. W. Hiersemann, 1908.

Geschichte der bildenden Kunst in Österreich (ur. Günter Brucher), 2. München–London–New York : Prestel, 2000, str. 563.

Gotika v Sloveniji. Ljubljana 1. junij – 1. Oktober 1995. Katalog razstave (ur. Janez Höfler). Ljubljana : Narodna galerija, 1995.

Höfler, Janez: *Die Tafelmalerei der Gotik in Kärnten (1420–1500)*. Klagenfurt : Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1987, str. 51.

³⁴ Höfler, *Stensko slikarstvo*, str. 33–37; isti, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Gorenjska*, str. 149.

- Höfler, Janez: Ein Salzburger Maler des 15. Jahrhunderts am slowenischen Karst. *Osterreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, XXXII, 1978, str. 71–78.
- Höfler, Janez: Freske v Srednji vasi pri Senčurju (1440) in njeni sv. Trije kralji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. IX, 1972, str. 7–21.
- Höfler, Janez: K stilni podobi stenskega slikarstva 15. stoletja na Slovenskem. *Zbornik za likovne umetnosti*, XIV, 1978, str. 131–151.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. Gorenjska*, 1. Ljubljana : Družina d.o.o., 1996, str. 146–149.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. Okolica Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino*, 3. Ljubljana : Družina d.o.o., 2001, str. 214–218.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. Primorska*, 2. Ljubljana : Družina d.o.o., 1997.
- Höfler, Janez: *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krašc.* Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Partizanska knjiga, 1985.
- Köllermann, Antje-Fee: *Conrad Laib. Ein spätgotischer Maler aus Schwaben in Salzburg*. Berlin : Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 2007.
- Komelj, Ivan: *Gotska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1973, str. 80, 81, 280.
- Koreny, Fritz: Die österreichische Handzeichnung der Gotik. *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Gotik* (ur. Günter Brucher). München–London–New York : Prestel, 2000, str. 552–563.
- Künste Karl: *Ikongraphie der Heiligen*. Freiburg im Breisgau : Herder, 1926, str. 402–405.
- Leksikon cerkva na Slovenskem*, VIII/2 (ur. Luka Vidmar). Celje : Mohorjeva založba.
- Leto svetnikov*, 4. Celje : Mohorjeva družba, 2000, str. 288–289.
- Lexikon der christlichen Ikonographie*, 7, (ur. Wolfgang Braunsfels). Rom–Freiburg–Basel–Wien: Herder, 1974 (1994), stp. 70–71, 611–614.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995, str. 72, 76, 105, karta na strani 292–293.
- Pächt, Otto: *Osterreichische Tafelmalerei der Gotik*. Augsburg : B. Filser, 1929.
- Pächt, Otto: *Van Eyck. Die Begründer der altniederländischen Malerei* (angl. prevod David Britt, *Van Eyck and the Founders of Early Netherlandish Painting*). London : H. Miller, 1999 (prva izdaja 1989).
- Panofsky, Erwin: *Renaissance and Renaissances in Western art*. Stockholm : Almqvist & Wiksell 1965, str. 114–161.
- Rukschcio, Beate: Die Salzburger Tabel- und Glasmalerei in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Spätgotik in Salzburg. Die Malerei 1400–1530*, katalog razstave. Salzburg 1972.
- Schmidt, Gerhard: *Malerei der Gotik. Fixpunkte und Ausblicke* (ur. Martin Roland), 1. Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 2005.
- Spätgotik in Salzburg. Die Malerei 1400–1530*, katalog razstave. Salzburg 1972.
- Stange, Alfred: *Deutsche Malerei der Gotik. Salzburg, Bayern und Tirol in der Zeit von 1400 bis 1500*, X. München–Berlin : Deutscher Kunstverlag, 1960.
- Varstvo spomenikov*, XXI, 1977, str. 346.
- Vodnik, Alenka: *Tekstilni vzorci v srednjeveškem stensko slikarstvu na Slovenskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 37 in kat. št. 27.
- Voragine, Jacobus de: *The golden legend. Reading on the Saints*, (ang. prevod William Granger Ryan), II. Princeton University Press, 1993, str. 243–247.

ZUSAMMENFASSUNG

Die mittelalterlichen Fresken in der Filialkirche St. Leonhard in Gorenje ob Studeno

Das einjochige kreuzrippengewölbte Presbyterium mit Dreiachtelabschluss in der Filialkirche St. Leonhard in Gorenje ob Studeno wurde zur Gänze ausgemalt, höchstwahrscheinlich zwischen 1450 und 1460. In der Mitte der Ostwand ist die sitzende *Muttergottes mit dem Kind* abgebildet, in den anliegenden Ostwänden findet man in Übereinstimmung mit der Tradition der slowenischen mittelalterlichen sakralen Malerei (wo an solchen Stellen oft Heilige und Schutzpatrone der Kirche abgebildet sind), Abbildungen der *Katharina von Alexandrien*, von *Laurentius*, *Jost* und vielleicht *Barbara*, der die Filialkirche in Studenec geweiht ist (in Betracht kämen auch *Gertrud*, *Ursula* oder *Anna*). Dem Kirchenpatron ist die Szene an der nordöstlichen Wand gewidmet mit dem *hl. Leonhard*, der einen *Häftling aus dem Gefängnis rettet*, am Gewölbe waren höchstwahrscheinlich *Engel mit Schritztrollen* dargestellt.

Janez Höfler schrieb die Wandmalereien einem küstenländischen Nachfolger des sog. Meisters aus Srednja vas bei Senčur in Gorenjska (Oberkrain) zu, auf den man auch in Notranjska (Innerkrain) trifft, und zwar im benachbarten Predjama. (Ikongraphisch und stilistisch gehört der Meister aus Srednja vas zur Gruppe auf Kärnten ausgerichteter

Maler – Einflüsse der Villacher Werkstatt des Meisters Friedrich – des späten "weichen Stils" in Zentralslowenien). Die Fresken datierte er in das Jahr 1460.

Dennoch lassen sich zwischen dem Meister aus Srednja vas und jenem aus Gorenje tatsächlich nur wenige Parallelen ziehen. Ganz anders sind die Szenen komponiert: Während der erste eine wortreiche Sprache und einen überladenen Stil verwendet, baut der andere auf Rationalität bei einer fast obligatorischen Verwendung von schachbrettartig gefliestem Boden. Unterschiedlich ist auch die Modellierung der Draperie: Der erste verwendet eine weich fallende Draperie, der andere hebt dagegen deren Schwere sowie die Schwere des Faltenbruchs hervor. Neben den (friulanischen) trecentistischen Residuen ist in Gorenje der Einfluss der nördlichen, konkreter der Salzburger Malerei aus der Zeit um 1430–40 sowie mittelbar der frühholändischen Malerei der ersten Generation von entscheidender Bedeutung. In Westslowenien trifft man auf das bedeutendste Beispiel dieser Richtung in der Pfarrkirche in Vremski Britof bei Divača aus

der Zeit um 1445–50, wo die Züge des Hauptautors auf Salzburg hinweisen, und zwar auf eine Zeit, wo sich die österreichische Malerei unter westlichen (holländischen) Einflüssen von dem sog. weichen Stil zum gotischen Realismus zu wenden begann. Die österreichische Kunstgeschichte nannte diese erste Phase des neuen gotischen Realismus den "schweren Stil". Dieser äußert sich in Gorenje im Sinn für plastische Gestaltung der Figur und deren (reale) Eingliederung in den Raum, die Draperie bricht unter der eigenen Last, sie berücksichtigt die Gesetzmäßigkeiten der Schwerkraft und ist realistisch ausgeführt. Bei der Verwendung von Rohrfalten, die am Boden gebrochen werden, soll auf Parallelen mit dem sog. Meister des Weildorfer Altars hingewiesen werden (aus seiner Werkstatt stammt auch der Meister von Vreme). Wie bereits erwähnt, bedient sich der Freskant beinahe bei allen Szenen auch eines perspektivisch gemalten steil aufsteigenden Fliesenbodens in Schachbrettmuster, eines beliebten Motivs der frühholändischen, aber auch der Salzburger Malerei.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.25:338(497.412)"15"

Prejeto: 12. 1. 2009

Žiga Oman

univ. dipl. zgodovinar, podiplomski študent zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru,
 Ulica Moša Pijade 23, SI-2000 Maribor
 e-pošta: zigaoman@gmail.com

Lovrenški kletarski urad na začetku 16. stoletja: po urbarjih iz let 1502 in 1513

IZVLEČEK

V članku je predstavljena podoba lovrenškega kletarskega urada, v lasti benediktinskega samostana Šentpavel iz Labotske doline, v prvih trinajstih letih 16. stoletja na podlagi lovrenških in lehenških urbarjev iz let 1502 in 1513. Iz slednjih so razvidni predvsem struktura in razdrobljenost posesti, obremenitve podložnikov, njihove gospodarske enote in obrati, vrste in višina dajatev ter njihov razvoj, deloma pa tudi upravna ureditev urada. Hkrati je namen članka opozoriti na napake, ki so se doslej pojavljale pri raziskovanju obravnavanih virov.

KLJUČNE BESEDE

Lovrenc na Pohorju, Lehen na Pohorju, zgodovina Pohorja, gospodarska zgodovina, zgodnje 16. stoletje, urbarji

ABSTRACT

THE LOVRENC CELLAR OFFICE AT THE BEGINNING OF THE 16TH CENTURY: BY LAND REGISTERS FROM THE YEARS 1502 AND 1513

Presented in the article is the Lovrenc cellar office in the ownership of the Benedictine monastery of St. Paul in Lavanttal in the first thirteen years of the 16th century, based on the Lovrenc and Lehen land registers from the years 1502 and 1513. Evident from the latter are the structure and fragmentation of the land property, burdening of bondmen, their economic units and workshops, type and measure of taxes and their development; partly evident is the administrative regulation of the office. At the same time, the purpose of the article is to draw attention on the mistakes emerging up to the present time in researching into the mentioned sources.

KEY WORDS

Lovrenc na Pohorju, Lehen na Pohorju, history of Pohorje, economic history, early 16th century, land registers

Lovrenški kletarski urad je, od šentpavelske pridobitve lehenske posesti v poznem 14. stoletju naprej, zmeraj sestavljal dva ločena urbarja. Tako za konec 11. stoletja od grofa Engelberta I. Spanheima podarjeno posest, kasnejše Lovrenško, ki je skupaj z vasio Ruše predstavljala izhodišče benediktinske širitve v Dravski dolini, kot tudi za pridobljeno, sprva Trušenjsko-Vuzeniško, posest Lehen.

Vire za obravnavano posest je kot za celotno ozemlje med Dravogradom in Mariborom v svoji izčrpnii monografiji pred več kot tremi desetletji obdelal že dr. Jože Koropec,¹ nakar podrobnejših raziskav o posesti lovrenškega kletarskega urada ni bilo do zbornika, ki je izšel ob 900-letnici² Spanheimske darovnice samostanu. Vendar Koropec v svoji monografiji ni opozoril na pomanjkanje podatkov o načinu oddaje dajatev v urbarjih iz leta 1502, ki ga zasledimo tudi v drugih falskih urbarjih, obenem pa je vsaj za obravnavani leti prišel tudi do napačnih zaključkov glede višine oddane pravde in deželne davka, česar tudi kasnejša literatura doslej še ni popravila.

Skupaj s predstavitvijo posesti in uprave lovrenškega kletarskega urada na začetku 16. stoletja, po obeh urbarjih urada iz let 1502³ in 1513,⁴ je namen pričujočega članka tudi poskus odprave napak, ki so se pri raziskovanju urada v obravnavanih letih doslej pojavljale. Čeprav se je ohranil tudi lovrenški (ne pa tudi lehenski) urbar iz leta 1512,⁵ je urbar iz leta 1513, kot vse kaže, nastal kot popravek slednjega, zato je se prvemtu tukaj ne bom posvečal. Predvsem zato, ker so razlike med obema zanemarljive.

Oris zgodovine prihoda lovrenškega in lehenskega ozemlja med šentpavelsko posest

Kasnejše Lovrenško je v last benediktinskega samostana Šentpavel v Labotski dolini prišlo kot del ustanovitvenih darovnic grofa Engelberta I. Spanheima in njegove žene Hedvike okoli 1. maja leta 1091. Posest je obsegala na desnem bregu Drave ležečo vas Ruše in pusto pokrajino, imenovano *Radimlahc*, med potokoma Velko in Lobničico, s središčem ob potoku Radoljni. Današnje ime je posest dobila konec 12. stoletja po zavetniku tukajšnje cerkve, sv. Lovrencu, prvič omenjene leta 1184, z imenom zavetnika leta 1191. Tega leta se je posest cerkvenoupravno izločila iz hočke pražupnije, opati pa so si arhidiakonske pravice ohranili vse do leta 1257. Tedaj so prenehale v skladu z dogovorom, da se bo to zgodilo, ko bo število kmetij v župniji

presešlo število 150, do česar je torej prišlo že pred časom nastanka prvega urbarja v letih 1289/90. Leta 1222 je naselje pri cerkvi sv. Lovrenca, ob pomoči opata Ulrika, dobilo od štajerskega vojvode Leopolda VI. Babenberžana določene trške pravice, in sicer tedenski sejem, vendar zgolj s pravico do medsebojnega trgovanja podložnikov in brez pravic do pobiranja mitnine, da ne bi prizadeli vojvodovih obeh mariborskih uradov. Kljub tem omejitvam je bil Lovrenc vsaj od leta 1255 naprej obravnavan kot trško naselje in njegovi prebivalci kot tržani. Samega trga med urbarialno posestjo ni bilo.⁶

Pot Lehna na Pohorju med šentpavelsko posest je bila medtem daljša in manj miroljubna. Širitev posesti proti Lehnu je namreč povezana s spori z zahodnimi sosedmi Lovrenškega, rodbino Trušenjsko-Vuzeniških,⁷ ki so se začeli najkasneje leta 1247, ko je Kolo I. Trušenjsko-Vuzeniški moral samostanu zaradi dolgov v višini 80 mark zastaviti 8 mark dohodkov iz svojih fevdalnih posesti (ime Lehen!), ki so mejile na zahodno Lovrenško. Bistvo spora je ležalo v nerazčiščenih odnosih med sosedoma, saj se rodbina (zgolj v šentpavelskih virih!) pojavlja kot vazal samostana,⁸ medtem ko je sama temu, kot kaže upravičeno, nasprotovala. Olje na ogenj je do leta 1254 prilivala še nejasna razmejitev ob Velki. Ne glede na spor se je ime posesti ohranilo do danes iz nemške besede za fevd, v katerem so Trušenjsko-Vuzeniški posest imeli do svojega izumrtja leta 1374. Tedaj je posest prevzel celjski upravnik Vuzenice in nanjo vezanih posesti Hans Liechtenstein pl. Nikolsburg, od katerega je samostan posest že leta 1378, seveda s pristankom Celjskih (s katerimi je bil samostan pogosto v sporu in v letih 1406/1407 celo v fajdi), iz njegovega sicer dosmrtnega zajma, odkupil za 500 dunajskih novcev.⁹

Zaradi ločene pridobitve in razvoja obeh posesti ter s tem precej različnih obremenitev podložnikov je lovrenški kletarski urad vodil za vsako posest lasten urbar.

⁶ Vresnik, Zgodovinski oris, str. 20–22; Kos, Gradivo III, št. 395, str. 233; Kos, Gradivo V, št. 229, str. 123.

⁷ Rodbina je ozemlje kasnejšega gospodstva, gradu in trga Vuzenica (*Saldenhofen*) dobila v 12. stoletju od Spanheimov, kjer se je ohranila do poznega 14. stol. Kolo I. (tudi Kolon, 1238–1251) je bil pogosto v sporih s Šentpavlom, ki si je Vuzenico lastil kot fevd in jo še leta 1361 v primeru izumrtja rodbine, ki je verjetno že bilo na obzoru, obljubljal Habsburžanom. Njegov vnuk Kolo III. je bil okoli leta 1270 med najpomembnejšimi plemiči Koroške in Štajerske, sodeč po uvrstitvi na seznamu prisege zvestobe kralju Rudolfu, ter bil med letoma 1284–1286 tudi štajerski deželni glavar. Zadnji in najimenitnejši predstavnik rodbine je bil Kolo V., v letih 1363–1367 prav tako štajerski deželni glavar. Ker so njegove dolgove pri mariborskih Judih leta 1366 odplačali Celjski, so Habsburžani na koncu Vuzenico podedovali od njih in ne od samostana, kot so si to predstavljali v Šentpavlu (Kos, *Vitez in grad*, str. 401–402).

⁸ Prav tam, str. 402.

⁹ Vresnik, Zgodovinski oris, str. 24–25; Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 23–50.

¹ Koropec, Zemljiške gosposčine.

² Lovrenc na Pohorju skozi stoletja 1091–1991.

³ PAM, fond gosposčine Fala, š. 225, urbarji, zvezek 2a/26, Lovrenški in lehenski urbar iz leta 1502.

⁴ PAM, fond gosposčine Fala, š. 226, urbarji, zvezek 6a/29, Lovrenški in lehenski urbar iz leta 1513.

⁵ Prav tam, Lovrenški urbar iz leta 1512.

Lovrenški kletarski urad: nastanek, razvoj in stanje na začetku 16. stoletja

Kljub zmanjšanemu pomenu Lovrenca po prese-litvi enega izmed dveh sedežev (drugi je bil v Selnici) šentpavelske posesti v Dravski dolini v Falo, verjetno še pred sredo 13. stoletja, je samostan tu vendarle ohranil pomemben lokalni sedež. V letih 1289/90 je bil sestavljen prvi urbar za posest v lovrenški sodni provinci (*provincia Sancti Laurentii*, od 1269), najkasneje leta 1407 pa je v Lovrencu deloval v okviru opatovega dvora tudi že urad (*amthof*). Tukajšnji uradnik se je najkasneje leta 1462 imenoval kletar (*kellner*), medtem ko urad dobi naziv kletarski (*kelleramt*) natanko tri desetletja kasneje. Lehen je medtem postal, kljub prihodu med šentpavelsko posest leta 1378, del urbarialne posesti šele leta 1482 in imel odtlej zmeraj svoj urbar, vendar v okviru lovrenškega kletarskega urada (*kelner amt zu Sand Larentzn*).¹⁰

Prvi izpričan kletar je bil Hans Jobstl. Kletar je živel na opatovem dvoru ter bil upravni in gos-podarski upravnik urada in kašče v Lovrencu. Imel je nadzor nad sodstvom in pravico kaznovati manjše prestopke podložnikov z globami, pri čemer so mu pomagali biriči. Stik z nadrejeno in bližnjo Falo je vzdrževal s hlapcem, ki je bil hkrati njegov sel. Kletar je hasnoval eno pristo kmetijo in bil zanjo prost prevzemnine, deželnega davka in žitne desetine. Za svojo službo je prejemal 4 do 9 denaričev naselnine, 32 goldinarjev, ter smel zase obdržati vsakoletno osebno dajatev "služničadi" in gostačev.¹¹

Leta 1502 je bil lovrenški kletar (*kelner zu Sand Larentzn*) Krištof Jagr, leta 1513 pa Stefan Roten-perg.¹² Njune obremenitve in dolžnosti iz obravnavanih urbarjev niso razvidne.

Leta 1502 je bil kletarjev hlapec in sel (*knecht und potten*) Matej Amasnigk, ki je od ponedeljka po telovem prejemal letno plačilo 4 funte denaričev in tri pare čevljev. Hkrati je kletar izmed podložnikov določal tudi lovce (*jager*), medtem ko je funkcijo lovskega mojstra (*jägermeister*) morda opravljal kar sam. Na Lovrenškem je bilo leta 1502 osem lovcev, sprva deset, dva so s seznama naknadno črtali, leta 1513 pa so izpričani le še štirje. Raznih oprostitev, ki naj bi jih bili deležni lovci,¹³ v urbarjih ni zasle-diti, z izjemo oprostitev obremenitve z mostninskim

sirom leta 1513. Lehenska urbarja lovcev ne ome-njata, prav tako niso v nobenem obravnavanem urbarju omenjeni ne gozdarji (*forstner*) ne gozdarski mojster (*forstmaister*).¹⁴

Medtem ko je Lehen¹⁵ v obravnavanih urbarjih tvoril zaključeno posest, je bilo Lovrenško razdeljeno na 14 naselij, ki so se povečini ohranila še iz konca 13. stoletja.¹⁶ V urbarjih si sledijo v naslednjem vrstnem redu: Spodnji (*Nider*) in Žgornji (*Ober*) Smol-nik (*Schmolnigk*), ki sta v prvem urbarju bila še vode-na kot eno naselje,¹⁷ sledijo jima Činžat¹⁸ (*Wisen*), Kumen (*Khomen*) in Dolgi kot¹⁹ (*Lang Egkh*). Sledita naselji, ki se leta 1482 prvič pojavita pod skupnim imenom Hudi kot (*Pesn Winkl*),²⁰ Mavčnik (*Maltz*)²¹ in Zavc²² (*Saltz*). Sledijo jima Bezjak²³ (*Woyssken*), Dešnik²⁴ (*Desch*), Recenjak²⁵ (*Rakkonigk und Kretznepach*), Počivalnik²⁶ (*Ruestatt*) in Črni breg²⁷ (*Schwartznperg*) ter na koncu urbarja še naj-večji naselji, Rdeči breg (*Rottnperg*) in Ruta²⁸

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Danes dve naselji, Žgornji Lehen na Pohorju in Lehen na Pohorju (Atlas Slovenije, str. 34, B3–C3).

¹⁶ Vresnik, Zgodovinski oris, str. 21–22.

¹⁷ Značilen kolonizacijski toponim, naselje je najkasneje 1371, najverjetneje zaradi kolonizacijske vneme, razpadlo na dve (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 21–22). Danes znova eno naselje (Atlas Slovenije, str. 35, B3).

¹⁸ Vzhodno od Lovrenca na Pohorju (Atlas Slovenije, str. 35, B2–B3). Ime izhaja iz koroške besede za senožen (činž) in je še en značilen kolonizacijski toponim (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 22).

¹⁹ Naselje je stalo ob Radoljni nad Kurjo vasjo. Najkasneje do 1463 še imenovano *Ebenpach* (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 22). Slovenjeno ime je prevod.

²⁰ Koropec, Zemljiške gospoščine, str. 77.

²¹ Med Radoljno in širšo okolico Skrbinskega (Vresnik, Zgo-dovinski oris, str. 22), slednje je v okolici Kumna (Atlas Slo-venije, str. 35, A3). Mavčnik je ime morda dobil po kakšni obremenitvi v sladu, podobno kot so jo npr. imeli z žitno dajatvijo obremenjeni mučki podložniki konec 15. stoletja (Koropec, Zemljiške gospoščine, str. 112).

²² V okolici Skrbinskega (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 22). Slovenjeno ime je vzeto po bližnjem potoku, ki se danes imenuje Zavc (Zemljevid Pohorja). Da bi naselje dobilo ime zaradi kakšne povezave s soljo, se zdi malo verjetno.

²³ Med Radoljno in Pleščico, jugozahodno od Lovrenca na Pohorju (Atlas Slovenije, str. 34, C3). Prvič se pojavi že v urbarju iz 1289/90 zato ime ne more biti povezano s pri-bežniki iz od Turkov zasedenih ozemelj.

²⁴ Severozahodno od Kumna, nad Radoljno (Atlas Slovenije, str. 35, A3).

²⁵ Med Lovrencem na Pohorju in Lehnem (Atlas Slovenije, str. 34, C3). *Rakkonigk* (1513 *Rogkhonigkh*) bi morda lahko slovenili kot Rakovnik ali tudi Rogovnik. Natančnejša ubikacija ni znana.

²⁶ Ob zgornjem toku Slepnice, ob stari prometnici Fala–Pod-velka (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 22).

²⁷ Najkasneje do leta 1461 se izloči iz sosednjega Rdečega brega (prav tam), ki leži severno od Lovrenca na Pohorju (Atlas Slovenije, str. 35, A2).

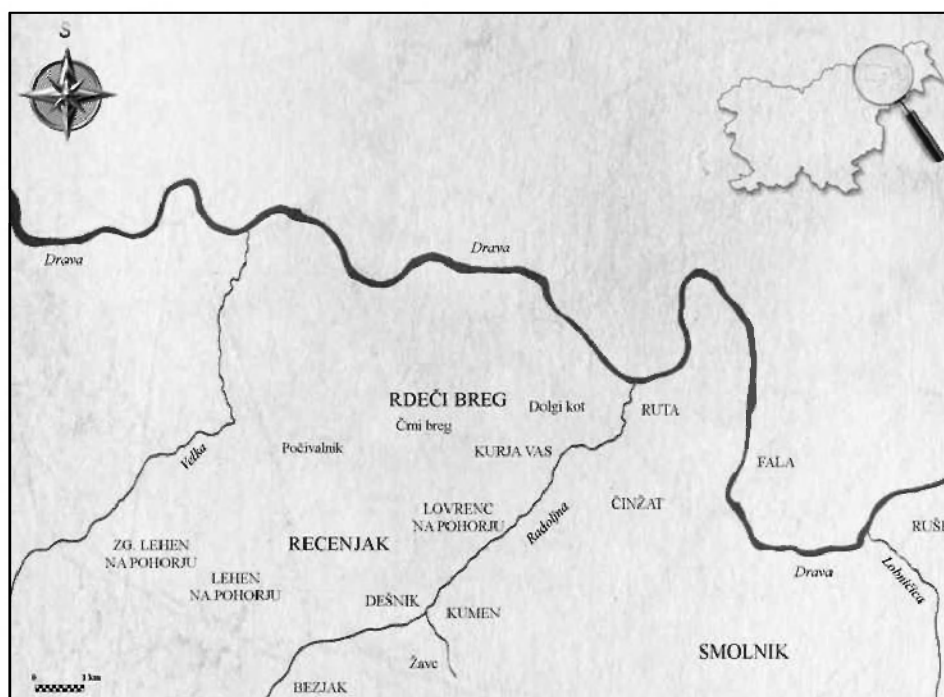
²⁸ Še en značilen kolonizacijski toponim (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 21), izpeljan iz besede rovt, v pomenu s travo porasle krčevine v hribovskem svetu. Beseda izhaja iz srednjevisoko-nemškega glagola *riuten*, enakega pomena kot *urbar machen*, torej: zemljo narediti donosno (Kluge, Etymologisches Wörterbuch, str. 367; Pleteršnik, Nemško-slovenski slovar, str. 437). Severno od Činžata (Atlas Slovenije, str. 35, B2).

¹⁰ Vresnik, Zgodovinski oris, str. 21–24; Koropec, Zemljiške gospoščine, str. 77–78.

¹¹ Koropec, Zemljiške gospoščine, str. 77.

¹² Nizjeplemiška rodbina Rotenpergerjev je najkasneje v 14. stoletju izšla iz podložnikov iz Rdečega brega, ki so si ple-miški naziv pridobili v zvezi s službovanjem na področju uprave šentpavelskih posesti (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 26).

¹³ Primščine, pravde in desetine od jagnjet v primeru, v obravnavanih urbarjih nezapisanega, lovskega mojstra, ter prim-ščine in ovsene desetine v primeru lovcev (Koropec, Zemljiške gospoščine, str. 77). Na mostninski sir Koropec ni opo-zoril.

Območje lovrenškega kletarskega urada danes. Postavitve naselij (OBSTOJEČA, Nekdanja), ki danes ne obstajajo več, je približna (avtor shematskega zemljevida Luka Oman).

(*Khreutt*). Ob navedenih najdemo tudi dve vanje vključeni naselji, Kurjo vas (*Huntsdorff*)²⁹ v Rutin in Krnico³⁰ (*Khor*) na Rdečem bregu.

V grobem lahko meje urada na začetku 16. stoletja torej postavimo med Velko (oziroma verjetneje na kakšnega od njenih spodnjih desnih pritokov) na zahodu, Dravo na severu, Lobničico na vzhodu ter obronke Pohorja na jugu.

Lovrenška naselja so bila nadalje razvrščena v deset³¹ skupin naselij, t. i. rot (*rotte*),³² vendar ni jasno, katera naselja naj bi slednje zajemale. Rote so vodili rotni mojstri (*rotmaister*), ki se v obravnavanih urbarjih pojavijo le v lovrenškem iz leta 1502. V rotni razdelitvi Lovrenškega bi morali iskati odgovor, zakaj tukaj niso poznali županov.³³ Obe funkciji sta sicer izvirali iz srenjske ureditve,³⁴ županska iz slovanskega prostora, rotnega mojstra pa iz nemško govorečega dela Štajerske,³⁵ vendar ju ne

gre enačiti, čeprav o razlikah med obema nimamo podatkov. Odsotnost županov in prisotnost rotnih mojstrov na Lovrenškem gre najverjetneje pripisati nemški kolonizaciji s Slovani sprva dokaj redko poseljenega prostora. Kolonisti so namreč povečini najverjetneje prišli s šentpavelskih posesti prav iz nemško govorečih delov Koroške in Štajerske.

Lovrenški urbar iz leta 1502 je tako zabeležil šest rotnih mojstrov. V Spodnjem Smolniku Tomaža Erhartiča (*Erhartisch*), ki ga je nasledil Jernej Pehertz, v Dolgem kotu Mateja Trnka (*Ternegkh*), v Mavčniku je bil rotni mojster Pankracij Crippe, na Počivalniku Matej Gnedec (*Gnedetz*) in na Rdečem bregu Mihael Filipič (*Philipitsch*) iz Kota (*Egkh*). Morebitne oprostitve³⁶ iz urbarja niso razvidne, obremenitve pa se ne razlikujejo od velike večine ostalih podložnikov.

Analiza dajatev

Pravdo (*zins*) so oddajale vse lehenske in skoraj vse lovrenške posesti z izjemo dveh sirnic. Zaradi pomanjkanja ali boljše povedano neobstoja informacij o obremenitvenih razmejitvah med malimi, srednjimi in velikimi kmeti, ki so zagotovo bile lokalne,

²⁹ S tem je potrjena Vresnikova domneva o prvotnem imenu naselja kot Pasja vas (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 21), ki se je, ko je "t" izginil "preimenovala" v Kurjo vas (*Huntsdorff*). Severovzhodno od Lovrenca na Pohorju (Atlas Slovenije, str. 35, A2).

³⁰ Najkasneje 1372 vključena v Rdeči breg, v prvem urbarju še samostojno naselje (Vresnik, Zgodovinski oris, str. 22).

³¹ Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 77.

³² Sprva skupina treh do petih hiš oz. manjši zaselek. Sorodna beseda je rovt, ki je zlasti na Zgornjem Štajerskem pomenil del srenjskega ali župnijskega območja (Glosar, str. 234–237).

³³ Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 79.

³⁴ Koropec, Glavarina 1527, str. 252.

³⁵ Glosar, str. 234–237.

³⁶ Oproščeni naj bi bili obremenitve z dajatvijo desetinskega jagnjeta, prediva in žitne desetine, hkrati pa – kar bi v urbarju moralo biti razvidno – naj bi bili prosti še dajatve koki in trsnih kolov (Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 77), slednjih dva res nimata med obremenitvami.

so sledeče tabele narejene povsem subjektivno. Desetiškemu sistemu sem se zaradi neobstoja le-tega v obravnavanem času in prostoru izognil ter za najmanjši skupni imenovalec vzel četrť funta oziroma 60 denaričev, po razmerju 1 funt = 8 šilingov = 240 denaričev, ki je v urbarjih tudi uporabljeno. V obeh letih se med denarjem pojavljata še novc v vrednosti pol denariča (*helbling*) in verdunk (*wierdung*), novc v vrednosti 40 denaričev oziroma 10 krajcarjev (*krewtzer*), ki se parkrat pojavijo v lovrenškem urbarju iz leta 1513.

S sprejetjem osnove 60 denaričev do višine enega funta in 120 denaričev (pol funta) za višje obremenitve sicer ne moremo izluščiti nobene dejanske razmejitev na male, srednje in velike kmete. Tudi zapisov o obremenjenosti cele, pol ali četrť hube v obravnavanih urbarjih ni, kar pa nam ti vendarle pokažejo, je izredna razdrobljenost tedanje posestne strukture na ozemlju lovrenškega kletarskega urada. V obeh lovrenških urbarjih namreč od skupaj 128 posesti obremenjenih s pravdo, najdemo kar 81 različno visokih obremenitev! Podobno je v Lehnu, kjer ima 35 posesti leta 1502 kar 24 različnih obremenitev, 37 posesti leta 1513 pa 27 različnih obremenitev!

Pri tem so leta 1502 na Lovrenškem najpogostejše obremenitve s 185 denariči (desetkrat) ter s 93, 120, 140 in 180 denariči (po petkrat), v Lehnu pa z 80, 240, 360 in 390 denariči (po trikrat). Leta 1513 sta na Lovrenškem najpogostejši obremenitvi s 185 (desetkrat) in 180 (osemkrat) denariči, v Lehnu pa 240, 300 in 360 denariči (po trikrat).

Ker imamo v urbarjih iz leta 1502 zaznamke o načinu oddaje dajatev zgolj za tlačne kole in sode, ne vemo, kako so leta 1502 oddajali ostale dajatve, vključno s pravdo. Leta 1513 so pravdo oddajali največ v denarju, 11 lovrenških in dve lehenski posesti pa so pravdo poravnale v naturalijah (ni razvidno v kakšnih). Obremenitve tako oddane pravde so znašale med 20 in kar 386 denariči.

V tabelah (*Tabela 1*, *Tabela 2*) vidimo, da, čeprav bi lahko na Lovrenškem za male kmetije pogojno vzeli posesti, ki so oddajale do 60 denaričev pravde, in za velike vse tiste, ki so je oddajale nad en funt, že zato ker pod oba ekstrema sodi skoraj enako število posesti, bi z enakim sistemom v Lehnu pravzaprav ostali brez malih kmetov in bi za tamkajšnje posesti potrebovali višji najnižji skupni imenovalec. Opozoriti je še treba, da sta dva (1502) oziroma trije (1513) lehenski podložniki hasnovali po dve ali več hub hkrati in zanje dajali skupno pravdo, največ 390 denaričev (po dva 1502 in 1513 (v denarju)), eden pa kar 660 denaričev (1513, v denarju).

Tabela 1: Posestna struktura na osnovi pravde po urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1502.

naselje	0–60 d	61–120 d	121–180 d	181–240 d	241–260 d	361–480 d	nad 480 d	skupaj posesti
Sp. Smolnik	4	7	2	1	-	-	-	14
Zg. Smolnik	-	5	1	2	2	-	-	10
Činžat	-	-	6	2	-	-	-	8
Kumen	2	2	1	2	-	-	-	7
Dolgi kot	-	2	1	1	3	-	-	7
Mavčnik	3	2	3	5	1	-	-	14
Zavc	1	-	2	1	-	-	-	4
Bezjak	-	1	-	1	-	-	-	2
Dešnik	-	-	1	1	1	-	-	3
Recenjok	-	2	1	4	2	-	-	9
Počivalnik	2	3	-	1	1	-	-	7
Crni breg	1	2	-	1	2	-	-	6
Rdeči breg	1	5	1	7	3	1	-	18
Ruta	3	4	3	9	2	-	-	21
Lovrenško	17	35	22	38	17	1	-	130
Lehen	-	4	7	8	7	4	5	35
Urad skupaj	17	39	29	46	24	5	5	165

Tabela 2: Posestna struktura na osnovi pravde po urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1513.

naselje	0–60 d	61–120 d	121–180 d	181–240 d	241–260 d	360–280 d	nad 480 d	skupaj posesti
Sp. Smolnik	4	7	2	1	-	-	-	14
Zg. Smolnik	-	4	2	2	2	-	-	10
Cinžat	-	1	5	2	-	-	-	8
Kumen	2	2	1	2	-	-	-	7
Dolgi kot	-	2	1	1	3	-	-	7
Mavčnik	3	2	3	5	1	-	-	14
Zavc	1	-	2	-	-	-	-	3
Bezjak	-	1	-	2	-	-	-	3
Dešnik	-	-	1	1	1	-	-	3
Recenjok	-	2	1	4	2	-	-	9
Počivalnik	2	2	1	1	1	-	-	7
Crni breg	1	2	-	1	2	-	-	6
Rdeči breg	-	5	2	8	2	1	-	18
Ruta	3	4	4	8	1	1	-	21
Lovrenško	16	34	25	38	15	2	-	130
Lehen	1	3	7	8	8	5	5	37
Urad skupaj	17	37	32	46	23	7	5	167

Obremenitvenih stopenj je v primeru deželnega davka (*stewr*) precej manj kot pri pravdi. Tako jih je bilo leta 1502 na Lovrenškem 30 in v Lehnu 15, leta 1513 pa na Lovrenškem 29 in v Lehnu 16. Na Lovrenškem davka med obremenitvami ni imelo 18 (1502) oziroma 17 (1513) posesti, v Lehnu pa ena. Lovrenške posesti so leta 1502 največ oddajale po 180 (dvanaest posesti), 40 (enajst), ter 80 in 130 (po devet) denaričev davka, lehenske pa 120 (pet) in 60 (štiri) denaričev. Leta 1513 so lovrenške posesti največ oddajale 180 (trinaest), 130 (dvanaest) in 120 (deset) denaričev, lehenske pa 120 in 60 (po petkrat) denaričev. Spodnji tabeli (*Tabela 3*, *Tabela 4*) sta na enake (do obremenitve enega funta) razdelke kot tisti s pravdo, razdeljeni zgolj za primerjavo, tukaj nas namreč zanima predvsem vsota oddanega deželnega davka.

Leta 1502 je tako lovrenški kletarski urad skupaj zbral 93 funtov, 7 šilingov in 23 denaričev deželnega davka, v povprečju 136,5 denariča na posest (d/posest), od tega na Lovrenškem 138,1 d/posest, v Lehnu pa 133,1 d/posest. Na Lehen je sicer odpadla kar dobra četrtina skupne vsote (25,62%).

Leta 1513 je urad zbral 98 funtov, 1 šiling in 3 denariče davka,³⁷ vendar iz urbarjev ni razvidno,

zakaj je do zvišanja, ki je skupaj znašalo okroglih 1.000 denaričev (od tega 440 v Lehnu), oziroma 3,5 d/posest, prišlo. Demografske spremembe so bile neznatne, zato gre najverjetnejšo razlago iskati ali v povečanih dajatvah samostana deželnemu knezu zaradi prve beneško-habsburške vojne (1508–1521)³⁸ ali pa v inflaciji. V vsakem primeru so leta 1513 lovrenške posesti oddajale v povprečju 142,4 d/posest, lehenske pa 136,2 d/posest, torej v povprečju lovrenške 4,3 d/posest in lehenske 3,1 d/posest več kot leta 1502.

Enako kot pravdo so leta 1513 tudi del deželnega davka oddajali v naravi. Na Lovrenškem 28 posesti v vrednostih od 50 do 330 denaričev, v Lehnu pa kar slaba polovica vseh posesti (18 od 37) v vrednostih od 50 do 220 denaričev.

Hkrati ima 14 lovrenških in ena lehenska posest leta 1513 ob oddaji davka v denarju zaznamek, ki kaže, da so del davka oddali drugače kot sicer. Na tak način so ga oddali 1.910 od skupaj 2.630 denaričev na Lovrenškem, ter 84 od 240 denaričev v Lehnu. Več posesti oziroma podložnikov ima v urbarjih iz leta 1513 tudi interpolacije o raznih starih dolgovih, tako v pravdi kot davku in tudi v nekaterih drugih obremenitvah. Hkrati je lovrenški kletar leta 1513 dva funta denaričev od pravde ne-

³⁷ Leta 1516 so šentpavelske štajerske posesti skupaj oddale 888 funtov deželnega davka, torej je na lovrenški kletarski urad odpadel kar lep kos celotne vsote. Znesek iz 1513 bi npr. pomenil nekaj čez 11% vsote iz 1516 (Fresacher, Stiftsurbare Kärntens, str. XXV). Sicer so leta 1502 (edini tak podatek, ki ga v obravnavanih urbarjih imamo) zgolj v

Lehnu vseh dajatev skupaj oddajali v denarni protivrednosti 17.402 denaričev.

³⁸ Štih, *Slovenska zgodovina*, str. 168–169.

Tabela 3: Deželni davek po urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1502.

naselje	0–60 d	61–120 d	121–180 d	181–240 d	nad 240 d	skupaj denarja
Sp. Smolnik	3	4	2	3	2	1.968 d
Zg. Smolnik	5	2	1	1	1	920 d
Cinžat	2	2	3	-	1	1.070 d
Kumen	2	1	-	2	2	1.170 d
Dolgi kot	1	1	-	4	1	1.215 d
Mavčnik	3	4	4	1	2	1.800 d
Zavc	2	1	1	-	-	330 d
Bezjak	-	1	-	1	-	270 d
Dešnik	2	-	-	-	1	250 d
Recenjaj	1	3	3	-	2	1.280 d
Počivalnik	1	-	2	3	1	1.370 d
Crni breg	1	1	1	1	2	1.030 d
Rdeči breg	6	3	4	5	-	2.130 d
Ruta	4	4	5	4	4	3.150 d
Lovrenško	33	27	26	25	19	17.953 d
Lehen	8	10	9	7	1	4.600 d
Urad skupaj	41	37	35	32	20	22.553 d

Tabela 4: Deželni davek po urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1513.

naselje	0–60 d	61–120 d	121–180 d	181–240 d	nad 240 d	skupaj denarja
Sp. Smolnik	3	4	2	3	2	1.968 d
Zg. Smolnik	3	2	3	1	1	1.160 d
Cinžat	1	2	4	-	1	1.185 d
Kumen	2	1	-	2	2	1.170 d
Dolgi kot	1	1	1	3	1	1.120 d
Mavčnik	2	4	5	1	2	1.940 d
Zavc	1	1	1	-	-	290 d
Bezjak	-	1	1	1	-	430 d
Dešnik	2	-	-	-	1	250 d
Recenjaj	-	3	5	-	1	1.270 d
Počivalnik	1	1	3	2	-	1.130 d
Crni breg	1	1	2	1	1	910 d
Rdeči breg	2	4	8	4	-	2.550 d
Ruta	3	4	8	4	2	3.050 d
Lovrenško	22	29	42	23	14	18.513 d
Lehen	8	11	8	9	1	5.040 d
Urad skupaj	30	40	50	32	15	23.553 d

kega Andreja iz Lehna za eno leto pustil rifniškemu gradiščanu (*Prugkgraffen im Reiffnigk*), zakaj ni razvidno, najverjetneje za poravnavo kakega dolga.

Ustavimo se še pri razmerju med pravdo in davkom. Fiksni razmerji med obema v obravna-

vanih urbarjih ni. Tako so lahko tri posesti dajale enako visoko pravdo, davka pa nato ena posest ni oddajala, druga je oddajala od pravde precej nižji davek, tretja spet od pravde višjega.

Tabela 5: Razmerje med pravdo (Z) in deželnim davkom (S) v urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1502.

naselje	Z > S	Z = S	Z < S	brez S	ne Z ne S	skupaj posesti
Sp. Smolnik	2	1	9	2	-	14
Zg. Smolnik	4	-	3	3	-	10
Cinžat	5	1	2	-	-	8
Kumen	1	-	4	1	1	7
Dolgi kot	3	-	3	1	-	7
Mavčnik	7	1	4	2	-	14
Zavc	2	1	-	1	-	4
Bezjak	2	-	-	-	-	2
Dešnik	-	-	1	2	-	3
Recenjajak	6	-	3	-	-	9
Počivalnik	2	-	5	-	-	7
Črni breg	2	-	3	1	-	6
Rdeči breg	11	-	4	3	-	18
Ruta	10	-	9	1	1	21
Lovrenško	57	4	50	17	2	130
Lehen	30	-	3	2	-	35
Urad skupaj	87	4	53	19	2	165

Tabela 6: Razmerje med pravdo (Z) in deželnim davkom (S) v urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1513.

naselje	Z > S	Z = S	Z < S	brez S	ne Z ne S	skupaj posesti
Sp. Smolnik	2	1	9	2	-	14
Zg. Smolnik	3	-	4	3	-	10
Cinžat	5	1	2	-	-	8
Kumen	1	-	4	1	1	7
Lang Egk	3	-	3	1	-	7
Mavčnik	6	1	5	2	-	14
Zavc	1	1	-	1	-	3
Bezjak	3	-	-	-	-	3
Dešnik	-	-	1	2	-	3
Recenjajak	7	-	2	-	-	9
Počivalnik	4	-	3	-	-	7
Črni breg	2	-	3	1	-	6
Rdeči breg	12	-	4	2	-	18
Ruta	11	-	8	1	1	21
Lovrenško	60	4	48	16	2	130
Lehen	32	-	4	1	-	37
Urad skupaj	92	4	52	17	2	167

Tabela 7: Stevilo posesti z obremenitvijo z oddajo žita v lovrenških urbarjih iz let 1502 in 1513.

obremenitev	1502	1513 v naravi	1513 v denarju	1513 neznano	1513 skupaj
1 korec	3	3	-	-	3
ražen sodček	2	2	-	-	2
2 korca	13	11	1	-	12
1 sodček	94	79	16	2	97
1 sodček 1 korec	1	-	-	-	-
1 sodček 2 korca	-	-	-	1	1
2 sodčka	1	-	-	-	-

Povečini je bila pravda na posestih lovrenškega kletarskega urada res višja od deželne davka, a še zdaleč ne v vseh primerih.³⁹ Kot je razvidno iz tabel (Tabela 5, Tabela 6), je več kot tretjina lovrenških (in nekaj lehenskih) posesti oddajala od pravde višji deželni davek, nemalokrat celo precej višjega! Na Lovrenškem je tako kar 50 (1502) oziroma 48 (1513) posesti od 130 imelo od pravde višji deželni davek, v Lehnu pa 3 od 35 (1502) oziroma 4 od 37 (1513) posesti.

Dajatev žita so imeli v podložniki v obeh urbarjih, tako v rži (*rogkhn*) in ovsu (*habern*) kot v pšenici (*wayzn*). Rž in pšenica sta na Lovrenškem omejeni zgolj v nekaj interpolacijah, v Lehnu pa niso oddajali pšenice. Na Lovrenškem (Tabela 7) se je žitna dajatev imenovala vršnik⁴⁰ (*wrschnigh*), ki so jo oddajali v dveh merah, sodčkih (*lagl*) s prostornino 47 litrov, in korcih⁴¹ (*gortz*) s prostornino 23,5 litra.⁴² Kljub izenačenosti dveh korcev z enim sodčkom so obremenitve zapisane v obeh oblikah za (predvidoma) enako količino žita. Prostornina razenega (*gestrichne*) sodčka ni znana.

V Lehnu žitna dajatev ni imela posebnega imena. Podložniki so hkrati oddajali tako rž kot oves, oboje v škafih (*schaftl*) s prostornino 47 litrov, torej enako lovrenškemu sodčku.⁴³ Lovrenški škaf je meril enako kot korec,⁴⁴ torej 23,5 litra, vendar se

pojavi le v nekaj interpolacijah. Leta 1502 so po štirje lehenski podložniki oddajali rž (po eden en oz. tri škafe, dva po dva škafe) in oves (po eden en oz. štiri škafe, dva po dva škafe), enako leta 1513, vendar rž po dva v denarju (en oz. tri sodčke) in v naravi (po dva sodčka), oves pa eden v denarju (en sodček) in trije v naravi (eden štiri, dva po dva sodčka). Denarna protivrednost ni razvidna.

Dajatvi kokoši (*huener*) in jajc (*ayr*) sta med seboj seveda povezani, čeprav niso prav vsi, ki so oddajali kokoši, oddajali tudi jajc (ti so običajno oddajali kokoš več). Najobičajnejša razmerja med dajatvami so bila ena kokoš in 13 jajc, dve kokoši in 25 jajc ter v Lehnu štiri kokoši in 50 jajc. V lovrenškem urbarju iz leta 1513 imamo denarni protivrednosti za obe dajatvi in sicer 6 denaričev za kokoš in 4 denariče za 13 jajc. Lovrenški podložniki so leta 1502 največ oddajali po dve kokoši (62), manj po eno (36) oziroma tri (tri). Leta 1513 še naprej največ po dve kokoši (63, 28 v denarju, dva neznano kako), manj po eno (34, 14 v denarju) oziroma tri (3, eden v denarju). V Lehnu so v obeh urbarjih oddajali enako kokoši, največ po dve (osem, 1513 pet v denarju), manj po štiri (dva, 1513 oba v denarju). Jajca so oddajali leta 1502 na Lovrenškem največ po 25 (52) in 13 (37), ostali po sedem (štirje), 15 in 18 (po trije) ter po 16 in 31 (po eden). Leta 1513 podobno, največ po 25 (52, 24 v denarju, dva neznano kako) in 13 (35, 14 v denarju), ostali le še po sedem (štirje, eden v denarju) in 15 (dva, v naravi). V Lehnu so leta 1502 prav tako največ oddajali po 25 jajc (pet), nato po 20 (tri) in 50 (dva), leta 1513 podobno, največ po 25 (sedem, štirje v denarju), nato po 20 (eden, v naravi) in 50 (dva, eden v denarju).

Precej zanimivejša dajatev je mostninski sir (*prugkhas*), ki so ga (zgolj na Lovrenškem) podložniki, kot kaže, oddajali namesto mostnine; vprašanje je zgolj, za kateri most, saj so bile Mariboru bližnje šentpavelske posesti mostnine za tamkajšnji most oproščene že od leta 1478.⁴⁵ Tako se kot najverjetnejša kaže možnost, da je naziv dajatev nosila, ker je most vsaj simbolično predstavljal prehod vode, četudi v praksi ni prevladoval, ter da so lovrenški

³⁹ Kot je za lovrenško posest trdil Koropec (Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 115–125). Prav tako lahko ovržemo tudi trditve, da sta bili dajatvi na Smolniškem podobno visoki (Koropec, Ruše, str. 84).

⁴⁰ Žitna dajatev zemljiškemu gospostvu oz. žitni davek (Pleteršnik, Nemško-slovenski slovar II, str. 791). Čeprav ga slovenski etimološki slovar ne omenja (Snoj, Etimološki slovar), gre nedvomno za besedo sorodno besedi zvrhan. Iz obravnavanih urbarjev je razvidno, da je Koropec vršnik napačno izenačil s sodčkom (Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 105), četudi je povsem verjetno, da je sprva obstajal kot mera, ne vrsta dajatve.

⁴¹ Sprva iz drevesne skorje narejena posoda (Pleteršnik, Nemško-slovenski slovar I, str. 434), ki je v gozdnatem okolju zagotovo bila dostopna vsakomur. Zato tudi ne čudi, da se je kot mera, čeprav z lokalno precej različno prostornino, uveljavil po gozdnatih območjih Spodnje Štajerske, kot so Kobansko, Pohorje in Boč (Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 105).

⁴² Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 105.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Koropec, Ruše, str. 82.

podložniki za prehod Drave največ uporabljali bližnji falski⁴⁶ brod.

Denarna protivrednost dajatve je v višini 4 denaričev zapisana v lovrenškem urbarju iz leta 1513. Podložniki so leta 1502 največ oddajali po dva sira (98), po enega zgolj na Smolniškem (20). Tudi leta 1513 so največ oddajali po dva sira (84, 62 v denarju), po enega tokrat tudi v Činžatu (eden, v naravi) ter seveda na Smolniškem (18, deset v denarju). Hkrati je pet (eden v denarju, dva neznano kako) spodnje-smolniških podložnikov sir leta 1513 oddajalo neke-mu Stefanu iz trga (*Steffan in markht*), brez dvoma trga Sv. Lovrenc, vendar ni razvidno, zakaj.

Pri dajatvi spomladanca⁴⁷ (*frischnig*) gre na posesti urada skoraj brez dvoma za mladega prašiča. Obremenitev so imeli skoraj izključno lehenski podložniki, ki so leta 1502 oddajali največ po enega (27), dva po dva in eden tri spomladance. Leta 1513 je bilo stanje podobno, saj je po enega spomladanca oddajalo 28 podložnikov, po eden pa dva oziroma tri, vseh 30 v denarni protivrednosti, ki pa ni razvidna. Na Lovrenškem je obremenitev imel zgolj en dešniški podložnik za hasnovanje ene pušče, leta 1513 v naravi, čeprav je bil istega leta vseh dajatev oproščen.

Naslednji dajatvi pritrjujeta tezi, da gre pri spomladancu skoraj zagotovo za mladega prašiča. Lehenski podložniki, ne pa tudi lovrenški, so namreč imeli še dve obremenitvi, povezani s svinjerejo,⁴⁸ dajatev plečet (*schultern*) in dajatev krač (*khrumpain*), povečini obe hkrati. Po dvoje plečet je oddajalo 15 podložnikov leta 1502, leta 1513 pa 14, od tega eden v denarju. Krače so podložniki največ oddajali po eno (sedem, 1513 eden v denarju), manj po dve (trije, 1513 vsi v naravi). Denarna protivrednost obeh dajatev ni razvidna.

V Lehnu sirnice za razliko od Lovrenškega niso izpričane, so pa lehenski podložniki vseeno imeli z ovcami povezani dajatvi. Prevladujoča je bila sir (*khas*), ki ga je leta 1502 oddajalo pet podložnikov po 18 in eden 26 hlebcev, leta 1513 pa štirje po 18 in eden 26 hlebcev (vsi v denarju). Denarna protivred-

nost⁴⁹ dajatve v urbarjih ni izpričana.

Druga dajatev, ki jo imel le en lehenski podložnik (oddajal je 26 hlabcev sira), je bila jagnje (*lamp*). Oddajal je po eno, leta 1513 v naravi.

Poglejmo še obremenitvi, povezani z vinogradništvom, najprej tisto, ki se ne pojavlja zgolj v interpolacijah. Tlačna dajatev trsnih ali bolje rečeno tlačnih kolov (*rabatstegkhen, kola*), ki so jo merili z bremeni (*purd*) po 250 kolov, se v obeh urbarjih hkrati pojavi le leta 1502 (*Tabela 8*), od tega v lehenskem zgolj v interpolacijah. Vsi zapisi v interpolacijah leta 1502 kažejo na to, da so bili tako oddani koli oddani v denarni protivrednosti. Na Lovrenškem so v interpolacijah obremenitev iz enega bremena v štiri (v denarju) naknadno spremenili desetim podložnikom, 12 pa jih je le-to dobilo šele z interpolacijo. Obremenitve niso imeli zgolj v Činžatu. Ali so vsi ostali podložniki leta 1502 kole oddajali v naravi, iz urbarjev ni razvidno. Denarna protivrednost je, kolikor se iz primerjave obeh urbarjev da razbrati, znašala predvidoma 20 denaričev za breme.

Leta 1513 lehenski urbar ne beleži več oddaje kolov, medtem ko so v lovrenškem (*Tabela 9*) sedmim podložnikom v interpolacijah bremena dvignili z enega na dve (štirim) oziroma štiri bremena (trem). Podložniki v Činžatu še naprej niso oddajali kolov, na Smolniškem pa so jih večinoma (devet od desetih v Spodnjem in pet od sedmih v Zgornjem) oddajali v Ruše⁵⁰ oziroma ruškemu županu (*gegen Räst, suppan zw Räst*).

Pri trsnih kolih naletimo tudi na jezikovno zanimivost. Dajatev se namreč leta 1502 po devetkrat v interpolacijah v lovrenškem in lehenskem urbarju pojavi v obliki slovenske, četudi germanizirane besede, kot *di[e] kola*.

Na posesti lovrenškega kletarskega urada gorninske posesti ni bilo, so pa nekateri tukajšnji podložniki občasno oddajali tudi sode, katerih zapisi se sicer pojavijo zgolj v interpolacijah. Leta 1502 so oddajali sode (*vass*), morda s prostornino okoli 896 litrov,⁵¹ leta 1513 pa štrtine (*stertin*), morda s prostornino okoli 448 litrov.⁵² V urbarjih iz leta 1502 so sode med obremenitvami imeli trije podložniki, dva lovrenška (po štiri sode) in en lehenski (dva sode). Še dvema lovrenškima so dajatev naknadno črtali (po dva oz. štiri sode), ohranila pa se je denarna protivrednost 80 denaričev za sod

⁴⁶ Vresnik, *Zgodovinski oris*, str. 24.

⁴⁷ Bolj običajno *frischling*. Dajatev lahko pomeni več živali, npr. jagnje (kot za Lovrenško npr. trdi Fresacher) ali mlado ovco, regionalno tudi leto dni starega prašiča in celo mlado divjo svinjo. Beseda izvira iz starosaške *ferskang* (prašiček, jagnje), morda tudi iz starovisokonemške *fruscing* ali *frisking*, v pomenu žrtvena žival (Wolf, *Wörterbuch I*, str. 522; Fresacher, *Stiftsbare Karntens*, str. XCIV; Glosar, str. 95, 159; Kluge, *Etymologisches Wörterbuch*, str. 149; Blaznik, *Zgodovina agrarnih panog II*, str. 248).

⁴⁸ Ta je, kljub domnevnemu pomanjkanju hrastovih gozdov na Spodnjem Štajerskem (Blaznik, *Zgodovina agrarnih panog II*, str. 380), lahko bila, kot kaže primer Lehna, regionalno relativno dobro razvita. Morebitno pomanjkanje hrasta je namreč gotovo zlahka nadomeščala bukev, tako da bi bilo prej kot v sestavi gozdov morda treba razširjenost svinjereje iskati v dobičku, ki ga je zemljiški gospod z njo imel. Govedoreja in reja drobnice (zlasti za sirnice) sta bili namreč brez dvoma donosnejši.

⁴⁹ Koropec je v svojem seznamu cen [sic] sicer zapisal za sir v Lovrenškem urbarju iz leta 1513 denarno protivrednost 4 denaričev (Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 109), vendar gre v tem primeru za mostninski sir.

⁵⁰ Za razliko od lovrenškega in lehenskega sveta, kjer gorninske posesti ni bilo, je imel Sentpavel v Rušah dominikalne vinograde (Koropec, Ruše, str. 85), kamor so sosednji smolniški podložniki očitno oddajali kole. Preostanek je bil brez dvoma namenjen za samostanske vinograde na Kobanskem in pri Mariboru (Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 148–151).

⁵¹ Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 105–107.

⁵² Prav tam.

Tabela 8: Stevilo posesti obremenjenih z dajatvijo trsnih kolov v urbarjih lovrenškega kletarskega urada iz leta 1502.

urbar	1 breme	4 bremena	4 bremena v denarju	samo denar
Lovrenški	63	2	22	1.760 d
Lehenski	-	-	13	1.040 d
Urbar skupaj	63	2	35	2.800 d

Tabela 9: Stevilo posesti obremenjenih z oddajo trsnih kolov v lovrenškem urbarju iz leta 1513.

obremenitev	v naravi	v denarju	neznano	v Ruše	samo koli	samo denar
1 breme	5	45	2	14	1.250	900 d
2 bremeni	-	5	-	-	-	200 d
4 bremena	1	4	-	-	1.000	320 d
skupaj	6	54	2	14	2.250	1.420 d

(*vass*). Leta 1513 v lehenskem urbarju ni več nobene zaznamka o oddaji, v lovrenškem pa je štrtine oddajalo osem podložnikov (po enega, vsi v denarju), vendar slednji ne po hubah ne po naseljih ne sovpadajo s tistimi iz leta 1502.

Od raznih denaričev je v obeh urbarjih hkrati zabeležena le pisnina (*schreib d[enarius]*). Na Lovrenškem jo je za hasnovanje pušče oddajal le en podložnik leta 1502 v višini enega denariča. Medtem je v Lehnu obremenitev imelo kar 25 podložnikov, 24 v višini 3 in eden v višini 5 denaričev. Leta 1513 je nato pisnino oddajalo 33 lehenskih podložnikov, 26 po 3 (štirje v naravi, eden neznano kako), dva po 5 (v denarju) in pet po 9 denaričev (po eden v naravi oz. neznano kako).

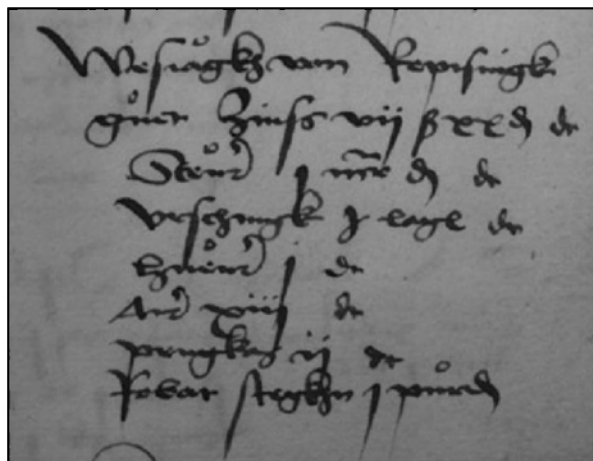
Naselitveni denarič ali naselnino (*sidl d[enarius]*) so oddajali zgolj v Lehnu. Leta 1502 še devet podložnikov, štirje po 5 in pet po 9 denaričev, leta 1513 pa le še dva, po 5 denaričev (v denarju).

Sorodna dajatev je bila še prevzemnina ali primščina (*anlait*), ki pa jo je oddajal le en lovrenški podložnik leta 1513, v višini 40 denaričev⁵³ (v denarju). Vse tri dajatve so povezane s hasnovanjem kmetij, pridobitvijo (primščina) in podaljšanjem (naselnina) pravice do slednjega,⁵⁴ pisnina pa je morda bila v primeru Lehna zaključna faza posebnih hasnovalskih denaričev.

Drugačnega izvora je bila gozdnina (*worst*, *forst*),⁵⁵ ki so jo oddajali zgolj smolniški podložniki.

V Spodnjem Smolniku je obremenitev imelo vseh deset podložnikov, oddajali so jo v višini 2 denaričev (1513 v denarju). Zgornjesmolniški podložniki (11 leta 1502, 13 leta 1513) so medtem oddajali po 8 denaričev gozdnine (1513 v denarju). Hkrati je več podložnikov imelo še druge obremenitve z lesom.

Tako je Gregor *Wraber* (oz. *Brabor*) iz Počivalnika za knežji les (*dux holtz*)⁵⁶ oddajal 70 denaričev (1513 v denarju). En lehenski podložnik je medtem imel nerazjasnjeno obremenitev z lesom (*pachr* oz. *posch holtz*), ki ga je oddajal v denarni protivrednosti 40 denaričev (1513 v naravi).

Obremenitve nekega Vezjaka (*Wesiaghkh*), podložnika iz Žavca, za Repišnikovo (*Repisnigk*) posest (PAM, fond: gosposčine Fala, Lovrenški urbar iz leta 1502).

⁵³ Šlo je za prevzem s strani sorodnika (sina). Za tujce je primščina znašala 2 funta (Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 122).

⁵⁴ Blaznik, Zgodovina agrarnih panog I, str. 250; Glosar, str. 250.

⁵⁵ Denar, ki so ga podložniki zemljiškemu gospodu oddajali za uporabo določenih delov gozda, kjer so se izključno za lastno uporabo lahko oskrbovali s stavbnim lesom, drvimi, suhljadjem in steljo (Blaznik, Zgodovina agrarnih panog I, str.

250). Zakaj se obremenitev ne pojavlja drugod, ni razvidno, morda je že bila združena s pravdo.

⁵⁶ Deželnemu knezu je od druge polovice 13. stoletja naprej šla pravica do sečnje v sicer šentpavelskem Dravskem gozdu (Kos, Gradivo V, št. 349, str. 181–182).

V lovrenškem urbarju iz leta 1502 se obenem nahaja seznam 39 podložnikov, ki so bili povezani z oddajo desk⁵⁷ (*portantis ligna*), kaj več iz vira ni razvidno. Razporejeni so na štiri skupine: mavčniško (osem podložnikov), hudokotniško (šest), recenjaško (12) in črnobreško (deset).

Podložniki so ob naštetih imeli še par obremenitev, ki se pojavijo zgolj po enkrat. Takšna je tovorina (*samb*),⁵⁸ s katero je bila v višini 11 denaričev (1513 v denarju) obremenjena ena posest v Kotu na Rdečem bregu.

Tudi z denarjem za ribe (*visch gelt*),⁵⁹ je bil obremenjen le en podložnik, neki Gregor izpod Kamna (*Stain*) v Spodnjem Smolniku, ki je glede na njeno višino (zapis je slab, vendar gre za čez en funt denaričev!) kot kaže imel izključno pravico do ribolova na Lovrenškem.

V Lehnu je medtem en podložnik oddajal po eno pustno pišče (*vaschanghen*), leta 1513 v naravi.

Ce se na koncu ustavimo še pri tlaki, ugotovimo, da se ta z eno izjemo pojavlja zgolj pri tlačnih kolih. En podložnik iz Črnega brega ima namreč v urbarju iz leta 1502 zapis pravde in tlake (*zins und rabat*) skupaj, v višini 301 denariča.

Domci

Domcev (*hoffstat*), posesti podložnikov, ki jim obdelovanje zemlje ni predstavljalo primarne dejavnosti,⁶⁰ se v urbarjih pojavi pet (1502) oziroma štirje (1513). Na Lovrenškem dva, oba v Mavčniku. Enega je hasnoval žagarski mojster in je sodil k žagi. Lovrenška domca sta bila obremenjena zgolj s pravdo in deželnim davkom, leta 1513 eden v naravi (12 d pravde, 70 d davka), drugi, žagarjev, v denarju (42 d pravde, 80 d davka). V Lehnu so leta 1502 zabeleženi trije domci, od katerih je eden sodil k mlinu. Slednji (pojavi se le v urbarju iz 1502) ni imel obremenitve z davkom (pravde 53 d), ostala pa sta oddajala eden 134 d pravde in 50 d davka, drugi pa 240 d pravde in 70 d davka. Ob pravdi in davku so lehenski domci oddajali še druge dajatve, za razliko od lovrenških, ki so bili že od prvih urbarjev naprej

obremenjeni zgolj z denarjem.⁶¹ Tukaj se zgolj v primeru dveh urbarjev istega urada pokaže vsa širina samega pojma domec, ki je nedvomno bila tudi lokalna.⁶² Zanimiv je občuten padec števila domcev na Lovrenškem med letom 1372, ko jih je bilo še 20, na zgolj osem leta 1482 in naposled dva leta 1513.⁶³ Vzrok za upad gre najverjetneje iskati v zgodnji preselitvi sedeža tukajšnjih šentpavelskih posesti iz Lovrenca v Falo, s čimer samostan na Lovrenškem ni imel več potrebe po večjem številu nekmetjskih podložnikov. Podoben proces se je moral odigrati v Lehnu, kjer je bilo še leta 1482 deset domcev,⁶⁴ leta 1513 pa le še dva. Tudi tukaj gre nedvomno za zmanjšanje potrebe po nekmetjskih podložnikih po vključitvi posesti med samostansko urbarialno posest. Bivši domci so se najverjetneje povečini spremenili v male kmetije (meja med slednjimi in domci je sicer nejasna),⁶⁵ nam pa višina pravde lehenskih domcev iz leta 1513 kaže, da so morale obstajati tudi druge možnosti.

Pušče

Pušče (*oden*) so za kmetsko posestjo najpogostejša vrsta posesti v urbarjih. Njihovo število je od konca 15. do začetkov 16. stoletja drastično upadlo. Tako se v urbarjih iz leta 1482 pojavlja še 60 pušč na Lovrenškem in 21 v Lehnu,⁶⁶ nato pa jih v obravnavanih najdemo le še 11 (1502) oziroma deset (1513) na Lovrenškem in štiri v Lehnu. Izginjanje pušč je bila posledica spreminjanja slednjih tako v pašno zemljo, zlasti za sirnice, kar je bil pri višinskih puščah pogost pojav,⁶⁷ kot tudi nazaj v kmetsko posest. Lep primer tega najdemo tudi v obravnavanih lovrenških urbarjih. Tako se že anahronističen zapis, da gre za puščo (*Rat oden*),⁶⁸ v obeh urbarjih pojavlja ob sirnici, ki jo je v Mavčniku hasnoval Marin Drtičnik (*Dertitznigkh* oz. *Tertitznnigkh*), podobno kot pri kmetiji v Zgornjem Smolniku, ki ima ob dajatvah v urbarju iz 1502 še zapis (1513 več ne), da je posest opustela (*ist od*). Oba primera kažeta, da je na Lovrenškem na začetku 16. stoletja še potekal proces ponovnega oživljanja pušč, ki pa je kmalu zamrl. Na posesti urada je namreč že leta 1524 bilo znova kar 63 pušč!⁶⁹ Podložniki so hasnovali največ po eno puščo, le po eden iz Črnega brega in iz Lehna (1513) po dve.

⁵⁷ Denarne protivrednosti 10–20 d za slednje in kar 50 podložnikov s to obremenitvijo, ki jih med urbarialnimi dajatvami leta 1502 omenja Koropec, iz urbarja samega niso razvidne (Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 115–116).

⁵⁸ Bolj običajno *saum*, srednjevisokonemška beseda pomeni tovor, ki ga lahko nosi ena žival. Preden so dajatve do leta 1502 združili s pravdo, jo je imela večina lovrenških podložnikov (Glosar, str. 240; Fresacher, *Stiftsurbare Kärntens*, str. LXXIV–XCIII; Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 115).

⁵⁹ Konec 13. stol. so lovrenški podložniki oddajali le 1–2 denariča (*fischpfenig, denarii piscatorum*), denar pa je šel kletarju (Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 115; Fresacher, *Stiftsurbare Kärntens*, str. LXXIV–LXXVII), kar je gotovo držalo še leta 1513.

⁶⁰ Blaznik, *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 168.

⁶¹ Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 115.

⁶² Blaznik, *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 168; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 293.

⁶³ Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 95.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 293.

⁶⁶ Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 95.

⁶⁷ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 178.

⁶⁸ Morda današnje ruševine posesti Rot severno od Drtičnikovega, vzhodno od Kumna (Zemljevid Pohorja).

⁶⁹ Verjetno zaradi izbruha kakšne epidemije (Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 95).

Ker so pušče praviloma vključevali k sosednjim kmetiskim posestvom,⁷⁰ lahko enako sklepamo tudi za posesti lovrenškega kletarskega urada, čeprav to iz urbarjev samih ni razvidno. Lovrenški podložniki so leta 1502 za pušče oddajali največ med 40 in 90 denariči (sedem), ostali precej več, med 210 in 247 denariči. Eden je imel obremenitev zapisano kot pravdo (dve pušči za skupaj 212 d), drugi kot davek (40 d). Drugih dajatev, razen hasnovalca dveh pušč (mostninski sir), niso imeli. Lehenske pušče so bile leta 1502 obremenjene po ena s 70 oziroma 80, dve pa s po 180 denariči. Drugih dajatev niso imele, niti leta 1513. Tega leta sta dva podložnika zanje oddajala po 70 oziroma 180 denaričev (neznano kako), hasnovalec dveh pušč pa je za eno oddajal 90 (v denarju), za drugo pa kar 300 denaričev (neznano kako). Leta 1513 so za štiri lovrenške pušče ob denarju oddajali še druge dajatve, največ mostninski sir. Denarja so oddajali podložniki še naprej največ med 40 in 90 denariči (sedemkrat, eden 40 d kot davek), po eden 127 oziroma 210 denaričev, eden pa 212 denaričev (za dve pušči skupaj, kot pravdo). Obremenitev so zvečine poravnali v denarju, le eden v naravi (40 d), hasnovalec dveh pušč in še eden (80 d) pa neznano kako. Razlika v denarni obremenjenosti pušč gotovo leži predvsem v njihovi velikosti, zanimiv pa je padec obremenitve v primeru pušče (*Peltzion oden*) z Rdečega brega, s 247 na 127 denaričev v zgolj dobrem desetletju. Ker se je vmes zamenjal hasnovalec, ki je imel tako višje in več različnih obremenitev kot prejšnji, hkrati pa je bil še lovec, gre vzrok verjetno iskati prav v tem.

Kopičenje posesti pri podložnikih in menjavanje slednjih

Z izjemo pušč je bilo kopičenje posesti običajno predvsem zadeva gosposčinskih uradnikov, zlasti županov. Ker slednjih na posesti obravnavanega urada ni bilo, bi kopičenje tako pričakovali pri rotnih mojstrih, vendar imamo v obravnavanih urbarjih zgolj en takšen primer. Brez dvoma⁷¹ sta več kot eno hubo hasnovala dva podložnika z Lovrenškega in trije iz Lehna. Na Lovrenškem sta to bila leta 1502 rotni mojster Mihael Filipič v Kotu na Rdečem bregu in neki Lenart iz Dešnika. Leta 1513 je Mihaela Filipiča nasledil neki Pankracij, oba pa sta ob dodatni hubi hasnovala tudi isto puščo. V Lehnju so leta 1502 zabeleženi trije podložniki, ki so hasnovali več kot eno hubo (z izjemo

pušč). Neki Jakob iz Lehna je hasnoval dve in zanju skupaj oddajal 390 denaričev, enako kot Janez *Prusina* (oz. *Prossim*) za vse svoje hube in le-tem pripadajoče pravde (*von alln seinen guettern und zinsn*). Tretji lehenski podložnik je ob mlinu hasnoval sicer še k le-temu sodeč domec, vendar je pravdo oddajal za vsakega posebej, tako da ga morda lahko štejemo kot hasnovalca več kot ene posesti. V urbarju iz leta 1513 se ne slednji podložnik ne mlin ne pojavljata več, ostala dva pa sta imela nespremenjeno višino pravde, ki sta jo oddajala v denarju. Ob njiju se pojavijo novi hasnovalci dveh hub hkrati (zanju so, v denarju, oddajali 660 d pravde), ki so se kot kaže pogosto menjavali, saj so v slednjem zapisani kar trije.

Skupaj se je med letoma 1502 in 1513 na Lovrenškem zamenjalo vsaj⁷² 52 hasnovalcev, od tega je bilo 36 sorodnikov (zvečine sinov, po enkrat brat oz. žena) in 15 tujcev, pri ostalih status ni razviden. V Lehnju se je medtem zamenjal precej večji del hasnovalcev, vsaj 15, od katerih so štirje bili sorodniki, trije tujci, pri ostalih pa status ni razviden.

Gospodarski obrati

V obravnavanih urbarjih se pojavi le malo gospodarskih obratov. Največ, šest, je sirnic (*schwaig*), ki se pojavijo zgolj na Lovrenškem, po dve v Kumnu in Rutu ter po ena v Zgornjem Smolniku in Mavčniku. Primarni dajatvi lovrenških sirnic sta bili sirnični sir (*schwaigkhas*) in jagnje (*lamp*). Sir so oddajale v hlebcih, največ večja v Rutu, ki je oddajala 200 hlebcev, leta 1513 v naravi. Sledile so zgornjesmolniška s 115 oziroma 117 hlebci, mavčniška s 105, obe kumenski s po 100 in manjša v Rutu z 80 hlebci, 1513 vse v denarni⁷³ protivrednosti. Dajatev jagnjeta je zanimivejša, saj je bilo z njo obremenjenih deset podložnikov, torej več kot je bilo sirnic. Podložniki z dajatvijo, vendar brez sirnice, se pojavljajo zgolj na Smolniškem, po dva v obeh naseljih. Ker se na prehodu iz 15. v 16. stoletje sirnice v pravnih in s tem tudi v davčnih pogledih počasi že izenčujejo z ostalimi osamljenimi kmetijami,⁷⁴ gre sklepati, da gre pri omenjenih štirih podložnikih za nekdanje sirnice, ki sicer že imajo nove in višje dajatve, hkrati pa se še niso otresle dajatev jagnjeta. Druga možnost je, da število ovac na posesti ni več zadoščalo za rentabilno sirnico, obenem pa jih je še bilo dovolj, da so morali podložniki od črede oddajati (denar za) eno jagnje. Sicer so, kljub zapisu dajatev (*fuer i lamp xv d*), po katerem gre soditi, da gre za denarno dajatev, slednjo leta 1513 v denarju poravnali le trije podložniki, od tega eden brez

⁷⁰ Blaznik, *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 167.

⁷¹ Opozoriti je treba, da je zaradi nerazjasnenosti določenih zaznamkov (*tz*, *tzt*), poglavje relativno pomanjkljivo in se ukvarja zgolj z nedvomnimi primeri podložniškega kopičenja posesti. Omenjena zaznamka bi lahko pomenila tako dvojno tovarišijo (*tz* kot *dazu*), kar je sicer precej manj verjetno, kot pomen spremembe hasnovalca (*tz* kot *der zeit*), ki se zdi precej verjetnejši.

⁷² Glej opombo 71.

⁷³ Iz leta 1523 za Lovrenško izpričana v višini 6 denaričev za hlebec (Koropec, *Zemljiške gosposčine*, str. 109).

⁷⁴ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 178.

Georg Matthaeus Vischer: Fala, bakrorez (*Topographia Ducatus Stiriae, Gradec 1681*).

sirnice. Ob tem so sirnice oddajale še pravdo (štiri, od 50 do 130 d (1502) oz. 60 do 130 d (1513, vse v denarju)) in nekaj drugih dajatev, največ (štiri) po sodček žita.

Od ostalih gospodarskih obratov nedvomno najdemo vsaj en mlin (*mull*) in sicer leta 1502 Planiškov⁷⁵ (*Blanischagk*) mlin v Lehnu. Hasnoval ga je Gregor *Stropauch* in zanj oddajal 54 denaričev pravde. O lovrenškem mlinu lahko medtem zgolj sklepamo. V Rutu je namreč živel neki Stefan *Maller*, čigar priimek je najverjetneje poklicni (mlinar). Njegov oskrbnik (*schaffer von des maller hoff*) je vodil tudi večjo sirnico v naselju. Če drži, da je bil Stefan mlinar, je njegov mlin verjetno stal v Rutu. Razlog za tako nizko število mlinov na precej velikem ozemlju, ki ga je lovrenški kletarski urad pokrival, lahko znova iščemo v selitvi sedeža šentpavelskih posesti v Dravski dolini iz Lovrenca v Falo v 13. stoletju (konec 12. stoletja je na Lovrenškem izpričanih še 17 mlinov⁷⁶). Fala je s svojim dominikalnim mlinom kot kaže že lep čas pred uradno prepovedjo gradnje novih mlinov v bližini,⁷⁷ ki bi le-temu lahko konkurirali, ovirala in zavrnila tudi razvoj ostalih mlinov. Morda pa odgovor leži v tem, da lovrenških mlinov preprosto niso vodili med urbarialno posestjo, s čimer bi lahko pojasnili tudi "manjkajoče" žage.

V urbarjih je namreč izpričana le ena žaga (*sag*), ki je stala v Žavcu in je bila obremenjena z oddajo enega verdunka pravde (1513 v naravi). Upravljal jo je v

sosednjem Mavčniku živeči žagarski mojster (*sagmaister*), ki je tam hasnoval tudi že omenjeni domec. Žagarska mojstra, ki se v urbarjih pojavita, sta bila neki Jakob leta 1502 in Matej *Draxler* leta 1513.

Lovci

Ob že obdelanih dajatvah lovcev si pogledjmo še seznam odškodninskih zneskov⁷⁸ za razno uplenjeno divjad v urbarju iz leta 1502. Denarne protivrednosti za krzno so tako znašale za risje (*luxpals*) 90, kunje (*maderpals*) in lisičje (*fugspals*) po 32 in za volčje kože (*wolffhaut*) 80 denaričev. Za krzno je brez dvoma šlo tudi pri vidrah (*ottr*, 40 d) in vevericah (*aicharn*, 3 d), medtem ko so bile od celih živali največ vredne srne (*rech*) in sicer 90 denaričev, precej manj zajci (*hassn*), 9 denaričev, ter jerebice (*rephuendl*) in gozdni jerebi (*hashuendl*), po 6 denaričev.

Kapelarji (*Capeller*)

Od štirih lovrenškemu župniku neposredno podrejenih lovrenških podložnikov,⁷⁹ so v urbarju iz leta 1513 zabeleženi zgolj trije: neka Rečnik (*Rietznigkh*) in Jakob ter Martin *Platischagkh*. Vsi so bili obremenjeni zgolj z vršnikom in oddajali po en sodček žita v naravi.

⁷⁵ Med Lehom in Josipdolom se vzpenja Planšakov vrh (1046 m), pod katerim še danes leži opuščena posest istega imena, Planšak. Če gre za isto posest ni znano, mlin bi lahko stal ob bližnji Kranjici na vzhodu (Atlas Slovenije, str. 34, B3).

⁷⁶ Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 144.

⁷⁷ Na začetku 17. stoletja (prav tam).

⁷⁸ Lov na malo divjad, zveri in ptice so zemljiška gospostva ponekod prepuščala podložnikom, ki so ulov ali oddajali gospostvu proti odstrelnini ali pa so mu zanj oddajali odškodnino (Blaznik, *Zgodovina agrarnih panog 1*, str. 487).

⁷⁹ Sodili so h kapeli (ime!) sv. Križa v trgu. Posesti so prišle pod lovrenško župnijo kot del z oporoko Nikolaja Rotenpergerja leta 1381 prepuščenih posesti, ki jih je slednji imel v fevdu (Vresnik, *Zgodovinski oris*, str. 23–26).

Obrtniki

Razen mlinarjev in žagarskega mojstra zasledimo v urbarjih le malo obrtnikov in tudi pri teh ne moremo biti povsem prepričani, da gre za več kot zgolj priimke, kar se bi na začetku 16. stoletja že lahko zgodilo.⁸⁰ Na Lovrenškem tako najdemo leta 1502 tri tkalce (*weber*) ter po enega kolarja (*wagner*), strugarja (*draxler*) in čevljarja (*schuster*), leta 1513 pa le še po enega kolarja, strugarja in tkalca. Priimki, ki bi nakazovali obrtnike, se medtem v Lehnu ne pojavljajo. Vse to seveda ne pomeni, da obrtnikov tukaj ni bilo, kot tudi ne, da jih ni bilo na Lovrenškem več kot zgolj zgoraj omenjeni. Na podeželju, kjer so prevladovali osamljene kmetije so pač prevladovali priimki, ki so se razvili iz ledinskih imen.

Ostali podložniki

V lovrenškem urbarju iz leta 1502 najdemo sedem podložnikov, ki jih je neposredno obremenil (*gestreud*) sam kletar, vendar kaj več o njihovem položaju ali morebitni funkciji ni razvidno. Trije so za eno leto (*ubr ain jar*) oddajali denar (eden 240, dva 40 denaričev) in po dva kopuna (*kopaun*), še eden pa je imel podobno obremenitev (80 denaričev, dva kopuna) do srede posta. Zgolj denar sta oddajala dva, eden 80 denaričev do Mihaelovega, drugi 120 denaričev do Jurjevega. Se en podložnik je bil obremenjen z oddajo voza sena (*garrn hey*).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
Fond gosposčine Fala.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Atlas Slovenije 1 : 50.000*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Blaznik, Pavle. Grafenauer, Bogo. Vilfan, Sergij: *Gospodarska zgodovina Slovencev – Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : SAZU, DZS, 1970.
- Blaznik, Pavle. Grafenauer, Bogo. Vilfan, Sergij: *Gospodarska zgodovina Slovencev – Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana : SAZU, DZS, 1980.
- Fresacher, Walther (ur.): *Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens, II. Teil: Die mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten – 1289/90 und 1371/72*. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1968.
- Kluge, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Straßburg : Verlag von Karl J. Trübner, 1915.
- Koropec, Jože: *Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 15. stoletja*. Maribor : Založba Obzorja, 1972.
- Koropec, Jože: Ruše v srednjem veku. *Časopis za zgodovino in narodopisje: Glazerjev zbornik*, 48, 1977, št. 1–2, str. 76–90.
- Koropec, Jože: Slovenski del Štajerske v davčnem seznamu glavarine leta 1527. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 59, 1988, št. 2, str. 216–277.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana : Založba ZRC, 2005.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Tretja knjiga (1001–1100)*. Ljubljana : Leonova družba, 1911.
- Kos, Franc. Kos, Milko (ur.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Peta knjiga (1201–1246)*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Pleteršnik, Nemško-slovenski slovar I. Pleteršnik, Maks: *Nemško-slovenski slovar – transliterirana izdaja, Prvi del A–O, Drugi del P–Z*. Ljubljana : Založba ZRC, 2006.
- Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1997.
- Štih, Peter. Simoniti, Vasko: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Celovec : Mohorjeva družba, 1996.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana : Slovenska matica, 1996.
- Vresnik, Ožbej: Zgodovinski oris do začetka 17. stoletja. *Lovrenc na Pohorju skozi stoletja 1091–1991* (ur. Jože Mlinarič in Anton Ožinger). Lovrenc na Pohorju : Krajevna skupnost Lovrenc na Pohorju, 1991, str. 20–30.
- Wolf, Anton Alois: *Deutsch-Slowenisches Wörterbuch, Erster Theil A–N. Zweiter Theil M–Z*. Ljubljana : Fürstbisthum Laibach, 1860.
- Glosar zgodovinskega domoznanstva*, Maribor, Graz, Klagenfurt, Trieste : Mednarodni institut arhiskih znanosti pri Pokrajinskem arhivu Maribor, Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Kärntner Landesarchiv Klagenfurt, Archivio di Stato di Trieste, 1995.
- Zemljevid Pohorja. *Pohorje 1 : 50.000*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 1996.

⁸⁰ Koropec, Glavarina 1527, str. 252.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Das Kelleramt von St. Laurenzen (Lovrenc) zu Beginn des 16. Jahrhunderts – aufgrund der Urbare von 1502 und 1513

Die Urbare des Kelleramts von St. Laurenzen (Lovrenc) von 1502 und 1513, sowohl dasjenige von St. Laurenzen als auch jenes von Lechen (Lehen), legen Zeugnis ab vom hiesigen Splitterbesitz. Ärmere Untertanen scheinen vor mittelgroßen und sogar großen Bauern weit zurückgelegen zu haben. Das galt vor allem für Lechen. Untertanen hatten den beiden Urbaren zufolge ziemlich unterschiedliche Abgaben zu entrichten, wobei die von Lechen in der Regel höher waren, was zweifelsohne der späten Einbeziehung Lechens in den Besitz von St. Paul, vor allem in den Urbarbesitz, die erst 1482 erfolgte, zuzuschreiben ist. Unter dem Besitz des Amtes herrschte zu Beginn des 16. Jahrhunderts der bäuerliche Besitz

stark vor, ein Umstand, dem ebenso die frühe Verlegung des Sitzes von St. Paul im Drautal aus dem Markt St. Laurenzen nach Fala zugrunde gelegen haben muss, was sich auch auf die übrige Wirtschaftsentwicklung hemmend auswirkte. Abgesehen von einigen Käsereien kommen beim Urbarbesitz kaum Wirtschaftsbetriebe vor. Untertanen des Amtes genossen im behandelten Zeitraum die Ruhe vor dem Sturm, der darauf folgte, höchstwahrscheinlich in Form einer Seuche, und zwar noch vor 1524. Noch wurde Ödland urbar gemacht und der demographische Stand sowie das Gebiet selbst erlebten keine nennenswerten Erschütterungen, wenn man von einer relativ geringen Anhebung der Landessteuer absieht. Obwohl die Urbare von 1502 über die Abgabeart fast keine Auskunft geben, herrschten im Jahr 1513 Abgaben in Geld und Geldwerten vor. Zugleich entrichteten Untertanen einen Teil der ursprünglichen Geldabgaben als Naturalabgaben, sogar der Landessteuer, die – im Gegensatz zu bisher geltender Meinung – in einem guten Drittel der Fälle in St. Laurenzen höher als der Zins war.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 027.1:5(497.4)(091)

Prejeto: 21. 5. 2009

Stanislav Južnič

dr. zgod., dipl. ing. fizike, Inštitut za matematiko, fiziko in mehaniko, Jadranska 19, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: stanislav.juznic-1@ou.edu

Jezuitska dediščina barona Žige Zoisa (ob 200-letnici Ilirskih provinc in 190-letnici Zoisove smrti)

IZVLEČEK

Pregledani so vsi popisi Zoisove knjižnice, ki vsebujejo številne skrbno izbrane jezuitske prirodoslovne knjige. Zoisovo matematično-naravoslovno branje je primerjano s knjigami iz Valvasorjeve, Erbergove, Turjaške, licejske in drugih kranjskih knjižnic tedanje dobe. Dokazan je Gruberjev in Maffeijev učiteljski vpliv na Zoisovo izbiro knjig o Boškovičevem, Franklinovem, pa tudi Newtonovem nauku. Pri Zoisovi nabavi mineralov in knjig o njih se odražajo nasveti Zoisovega nekaj časa pristnega prijatelja Hacqueta, ki je moral vplivati tudi na naročanje številnih Zoisovih znanstvenih revij. Vodnikovo sodelovanje z Zoisom se zrcali v Zoisovi literaturi o numizmatiki, pa tudi v srbskem in drugih jezikih pisanih začetnih računskih učbenikih, ki so Zoisa in Vodnika vodile pri kovanju slovenskega matematičnega izrazoslovja. Žiga Zois je podlago za svoja učena snovanja seveda našel v domači knjižnici zvrhano polni del jezuitskih piscev, med katere je vključil tudi številne sodobne znanstvene časopise.

KLJUČNE BESEDE

Gabrijel Gruber, Žiga Zois, zgodovina matematični ved, zgodovina knjižnic, slovenske dežele, Ilirske province

ABSTRACT

JESUIT.HERITAGE OF BARON SIGMUND ZOIS
(BICENTENNIAL OF ILLYRIAN PROVINCES AND 190TH ANNIVERSARY OF ZOIS' DEATH)

All preserved catalogues of the Sigmund Zois' library were examined. He carefully chose a huge amount of Jesuits' works. Zois' scientific readings were compared with Valvasor, Erberg, Auersperg, Lyceum's and other Carniolan libraries of the era. Gabriel Gruber's and Maffei's lectures influenced Zois' book taste. Zois learned his passion for the Jesuit Boškovic, Franklin, and also Newton's science. Zois' acquired the minerals and books under the influence of his one day close friend, Balthasar Hacquet. Hacquet also had impact on Zois' ordering of the numerous scientific journals. Valentin Vodnik's collaboration with Zois mirrors Zois' numismatics literature, and also his Serbian and other mathematical textbooks for the beginners, which helped Zois and Vodnik's invention of the Slovenian mathematical terms. Sigmund Zois used his home library full of Jesuit books as the guide for his experiments and observations, and he also ordered important scientific journals from all over Europe.

KEY WORDS

Gabriel Gruber, Sigmund Zois, History of Science, History of Libraries, Slovenian Lands, Illyrian Provinces

Viri

Arhivski dokumenti ljubljanskega srednjega in višjega šolstva so shranjeni pri Zgodovinskem Arhivu Ljubljana pod nazivom Fond klasične gimnazije Ljubljana.¹ Med njimi najdemo tudi jezuitske latinske, francoske in za njimi nemške popise učnih pripomočkov matematično-prirodoslovnih kabinetov najvišje med ljubljanskimi šolami. Arhiv Republike Slovenije nima posebne zbirke dokumentov o šolstvu Ilirskih provinc,² vendar so ti, denimo, del Gubernija v Ljubljani³ ali pa Glavnega intendanta Ilirskih provinc.⁴

Ilirske nabave ljubljanske višješolske knjižnice niso neposredno dostopne; ni ohranjenega kataloga iz ljubljanske knjižničarske dobe Charlesa Nodiera, lahko pa si ga predstavimo ob primerjavi med Wildovim licejskim katalogom iz leta 1803 s poznejšimi dodatki⁵ ter katalogi Matije Čopa in Matije Kalistra⁶ oziroma Zige Zoisa.⁷

Uvod

Nekaj manj kot poldrugi milijon prebivalcev Ilirskih provinc je odrezalo habsburško monarhijo od morja. Z Ilirskimi provincami so dosegli celinsko zaporo proti Angliji in kopensko povezavo trgovine željne Francije s Turčijo.⁸ "Naravno" mejo s kraljevino Italijo so potegnili na Soči, Ilirske province pa so neposredno podredili Parizu,⁹ kjer je Napoleon pravkar izumljenim "Ilirom" pripravljaj ukinitve fevdalizma, ki pa se v časovni stiski ni docela posrečila.¹⁰

Izobraževanje v šolah in zunaj njih je sol dobrobiti vsakega naroda. Štiriletna Napoleonova zarez je z Ilirskimi provincami prinesla prevratne spremembe v pouk in znanje zahodnega dela slovenskega naselitvenega območja. Kaj je prinesla nova in koliko novosti je preživelo restavracijo?

Proteus v raziskavah jezuitskega učenca barona Zoisa

Človeška ribica je naravoslovni sloves Kranjske ponesla po Evropi in celo v pariško prestolnico Ilirskih provinc. Cistercijani iz Stične so že od davnin

gojili proteuse v domači oskrbi, da so jim s svojim obnašanjem napovedovali vreme. V znanstvene raziskave je človeško ribico spravil jezuit Franc Ksaver Wulfen (* 5. november 1728 Beograd; SJ 14. oktober 1745 Košice; † 17. marec 1805 Celovec), ljubljanski profesor fizike in filozofije leta 1762 in 1763; najmanj dva živa proteusa je dostavil Scopoliju v Idrijo. Domnevamo, da je do ribic prišel pred pomladjo leta 1762, ko jih je odjuga naplavila na površje v okolici Stične. Stična je bila gotovo eden od ciljev Wulfnovih botaničnih pohodov; s cistercijani si je bil zelo dober, saj je imel tam ljubljanski jezuit Inocenc Taufferer vplivnega brata Franca Ksaverja Tauffererja.¹¹ Slednji je med letoma 1752–1756 študiral in doktoriral na Germaniku v Rimu; marca 1756 je bil posvečen, leta 1764 pa je postal opat v Stični. Verjetno je prav on poslal proteuse Wulfnu in Janezu Jožefu Luciusu Erbergu v Ljubljano, ker sta oba slovela kot izvrstna biologa.¹² Dne 8. decembra 1877 je opat Franc Ksaver Taufferer v Stični sprejel redovne zaobljube Martina Kuralta iz Zabnice in Antona Tomaža (Kristijana) Linhart iz Radovljice;¹³ Linhart je pozneje postal poglavni Zoisov zaupnik in mu je gotovo poročal o vremenoslovni uporabi proteusov v Stični.

Pri lovljenju človeških ribic je Wulfnu pomagal Michelangelo Zojs, ki si je bil z jezuiti zelo dober in je pozneje najel jezuita Gabrijela Gruberja za domačega učitelja svojega sina Žiga. Michelangelo je leta 1752 kupil v okolišu Gabrovke graščinska posestva Turn, Gabrje, Podpeč in Kopolje južno od Stične. Leta 1772 jih je izročil kot dediščino sinu Jožefu Leopoldu Zoisu (* 22. november 1748; † 18. april 1817),¹⁴ ki je bil med letoma 1773–1801 tudi lastnik Sela pri St. Pavlu vzhodno od Vira pri Stični. Jožef je večinoma živel na Dunaju¹⁵ in je Kopolje po smrti zapustil sinu Karlu in vdovi Jožefi;¹⁶

¹¹ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 888.

¹² Franc Ksaver Taufferer (pri krstu Jurij Jožef Dizma, * 23. april 1733 Turn pri Višnji Gori; cistercijan 7. september 1750 Stična; † 23. maj 1789 Ljubljana) je med letoma 1752–1756 študiral in doktoriral na Germaniku v Rimu; marca 1756 je bil posvečen, leta 1764 pa je postal opat v Stični. Tauffererjev predhodnik opat Viljem Kovačič (* 20. avgust 1695 Krško; cistercijan 25. november 1716 Stična; † 12. maj 1764 Stična) (Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 886) je v Stični redovno zaobljubil Roberta Kuralta (Valentin, * 1739 Zabnica) dne 8. septembra 1860 (prav tam, str. 749), leta 1757 pa je bil v stični tudi magister lepih umetnosti in filozofije Abundus baron Hallerstein (Karl Jožef Jurij, * 1719 Mengeš; cistercijan 1736; † 1804 Stična) kot zakristan in katehet; Abundus je bil mlajši brat jezuitov Avguščina in Janeza Vajkarda (prav tam, str. 754). Avguštinov mlajši brat Lovrenc Sigmund Ksaver Hallerstein (* 1720; † 1804 Kostanjevica) je študiral v Ljubljani v letih 1736, 1737 in 1738. Kovačič je poslal Frančiška Ksaverja Tauffererja na študij filozofije v Rein (1751–1752) in nato na jezuitski *Collegium Germanicum-Hungaricum* (1752–1756) (prav tam, str. 780).

¹³ Prav tam, str. 788.

¹⁴ Valenčič, Faninger, Gspan-Prašelj, Zojs Žiga, str. 830.

¹⁵ Preinfalk, Genealoška podoba rodbine Zojs, str. 31.

¹⁶ Smole, *Graščine*, str. 433, 706.

¹ ZAL, LJU 184.

² Kolanovič, Šumrada, *Napoleon in njegova uprava*, str. 684, 831.

³ ARS, AS 14, reg. III. 46: Gimnazije, humanistični študij; Kolanovič, Šumrada, *Napoleon in njegova uprava*, str. 693.

⁴ ARS, AS 27, št. 71–73 XXXV; Kolanovič, Šumrada, *Napoleon in njegova uprava*, str. 702.

⁵ Wilde, Supplementum, NUK, Rokopisni oddelek

⁶ 1826–1831, NUK, Rokopisni oddelek.

⁷ ARS, AS 1052. Posebno udejstvovanje: Zojs, Žiga; NUK, Rokopisni oddelek, Ms. 667.

⁸ Šumrada, Poglavitne poteze napoleonske politike, str. 76.

⁹ Prav tam, str. 77.

¹⁰ Prav tam, str. 78.

Laurentijeva risba *Proteusa* iz leta 1768.

Karl je leta 1819 postal tudi Žigov dedič. Sela je 30. novembra 1801 prodal zakupniku Stične Jakobu Wresitzu. Tako so bili Zoisi v času Wulfnovih zgodnjih raziskav in Laurentijeve objave (1768) močno prisotni v okolici Stične; proteuse so jim bržkone lovili kar lastni podložniki.

Joseph Nicolas Laurenti (* 4. december 1735; † 17. februar 1805)¹⁷ je posmehljivo zavračal Linnejev na spolnosti utemeljen sistem razvrščanja rastlin, saj je že naslednje leto 1769 Nizozemec Nicolaus Joseph Jacquin (* 1727; † 1817) na Dunaju vpeljal kemični sistem razvrščanja rastlin, čeravno se je taksonomska kemostistematika bolj razvila komaj v naslednjem stoletju.¹⁸ Scopoli in Wulfen nista soglašala z Jacquinom, vendar je bil Jacquin na mnogo višjem odločujočem položaju kot profesor in direktor dunajskega botaničnega vrta. Spor je bil žgoč še v Zoisovem času, ko ljubljanski biologi niso odobraval hvalnice Charlesa Nodiera Scopoliju v prvi številki časopisa *Télégraphe Officiel* leta 1813. Zois je kritiziral Linneja ob tesnem sodelovanju z dunajskimi strokovnjaki, čeravno je obenem zagovarjal in hvalil Scopolija. Ljubljanska graja Nodiera, ki je Scopolija koval v nebo, je bila podaljšek uradne dunajske politike do Linneja,¹⁹ ki ni bila v skladu z Linnejevim ugledom v Parizu.

Kljub Shawovemu mnenju²⁰ Scopoli verjetno ni poslal človeške ribice Schreibersu (Schreiber, * 15. avgust 1775 Bratislava; † 21. maj 1852) na Dunaj, saj je bil le-ta komaj trinajstleten fantič, ko je Scopoli umrl. Zois (1807) je priimek pisal v obliki *Schreibers*, čeravno se uporablja tudi različica *Schreiber*.

Podarjanje proteusov je vedno označevalo pozornost in je igralo posebno vlogo v razmerjih med jezuiti, Scopolijem in Žigo Zoisom, preden je Scopoli zapustil Idrijo in prevzel katedro v Banski Štavnici (Schemnitz, Schemnitzium, Selmecbánya, Selmec) leta 1769. Tako je bil nekdanji Gruberjev dijak Zois tisti, ki je dal proteuse Schreibersu in nadvojvodi Janezu za njegovo umetno dunajsko podzemno jamo v Schönbrunn. Zois je namreč 26.

decembra 1804, po veliki božični odjugi, dobil štirinajst človeških ribic iz Vira pri Stični. Brezni pri vasi Vir, kilometer jugovzhodno od Stične, sta dajali Zoisu le 3 do 5 primerkov na leto, ko je baron po letu 1798 začel s preučevanjem človeških ribic in se še ni povsem zavedal veliko bogatejšega nahajališča proteusov na območju Postojnske jame.²¹ V tistih časih pred raziskavami Alexandra von Humboldta v 30. letih 19. stoletja domala nihče ni resno tehtal možnosti jamskih bivališč proteusa²² ali ktere koli druge jamske živali oziroma rastline. Castni izjemi sta bila Scopoli²³ in Žiga Zois.²⁴

V *Laibacher Wochenblattu* je Zois objavil nepodpisano razpravo o proteusih iz Vira pri Stični (Sit-tich).²⁵ Zois je s svojimi opazovanji človeške ribice napolnil več kot tri nepaginirane strani, tiskane v dveh stolpcih, in za uvod pojasnil geološke razmere kraja,²⁶ ki jih je po Gruberjevem pouku tudi najbolj obvladal. Nepodpisani članki v *Laibacher Wochenblatt* niso bili posebna izjema, čeravno je celjski gimnazijski profesor matematike, fizike, naravoslovja, grščine, zgodovine in geografije, Janez Anton Suppantšitsch (Zupančič, * 1785; † 1833), večkrat podpisal svoje ime v celoti. Suppantšitsch prijatelj Jurij Stadelmann (* okoli 1780 Bregenz v Vorarlbergu ob Bodenskem jezeru; † 15. januar 1807 Ljubljana) je urejal *Laibacher Wochenblatt* od 1. marca 1804 do svoje prerane smrti; najel si je ljubljansko tiskarno in knjigarno vdove Tekle Kleinmayr, rojene Lieber. Stadelmannov naslednik je bil ljubljanski odvetnik Maksimilijan Wurzbach, ki je objavil Zoisovo razpravo le 24 ur potem, ko mu jo je Zois dostavil dne 17. julija 1807; Zois je bil pač ugleden mož in z objavo ni bilo odlašati. Med letom 1807 in ustanovitvijo Ilirskih provinc (1809) je

²¹ Aljančič, *Proteus*, str. 25–26; Zois, Nachrichten von der im Dorfe Vir, stran 3 desni stolpec, stran 4 levi stolpec.

²² Aljančič, *Proteus*, str. 90.

²³ Scopoli, Observationes Zoologicae, V: 73–74; Grošelj, Prirodnoznanstvena prizadevanja, str. XIV–XV.

²⁴ Zois, Nachrichten von der im Dorfe Vir, stran 1, levi stolpec.

²⁵ Zois, Nachrichten von der im Dorfe Vir, stran 1, levi stolpec; Faninger, *Zoisova zbirka*, str. 7; Valenčič, Faninger, Gspan-Prašelj, Zois Žiga, str. 840.

²⁶ Zois, Nachrichten von der im Dorfe Vir, stran 1 levi stolpec.

¹⁷ Soban, *Johannes A. Scopoli*, str. 71–72.

¹⁸ Prav tam, str. 226.

¹⁹ Prav tam, str. 49–50.

²⁰ Shaw, Močeril, str. 285.

Tekla Kleinmayr začasno kar sama upravljala svojo ljubljansko tiskarno in knjigarno. Wurzbach je objavljala tudi dela, ki je kot nadporočnik v Postojni sestavil rokopis o Postojnski jami.²⁷

V letu svoje edine objave (1807) je Zois poslal prepariranega proteusa Schreibersu, ki je bil učenec Zoisovega osebnega prijatelja, dunajskega profesorja medicine Petra Jordana.²⁸ Schreibers je leta 1795 preko Jordana stopil v stik z Zoisom.²⁹ Schreibersov oče je delal v slovaški vojaški službi, vendar se je kmalu preselil na cesarski Dunaj. Schreibersov stric je bil dunajski zdravnik Johann Ludwig von Schreibers, ki so ga občudovalci klicali kar "dunajski Boerhaave". Mladi Carl Schreibers je med dunajskim študijem vsakodnevno srečeval Nizozemca Nicolausa Josepha Jacquina, Fichtela (* 1732 Sibirij na Sedmograškem; † 1791) in Ingenhousa. Schreibers je po dunajskem doktoratu potoval po nemških krajih, Svici, Franciji, Angliji in Skotski. Po vrnitvi je postal Jordanov izredni profesor za posebno naravoslovje. Po Eberlovi upokojitvi je postal direktor dunajskega zoološkega muzeja (1806), po smrti abbé-ja Stütza pa še direktor mineraloškega muzeja. Ko je Jordan postal direktor kmetijskega muzeja, je Schreibers prevzel njegovo katedro za naravoslovje. Istočasno je Schreibers pomagal Ernstu Florensu Friedrichu Chladniju (* 30. november 1756 Wittenberg; † 3. april 1827 Wrocław (Breslau)) pri dokazovanju padanja meteoritov iz območij nad Luno. Po Schreibersovem preučevanju meteorita iz Stannerna leta 1808 so Chladnijeve in Schreibersove raziskave dokončno ovrgle Aristotelovo mnenje, da na Zemljo ne more pasti nič, kar bi bilo bolj oddaljeno od Lune.

Med letoma 1817 in 1822 se je Schreibers udeležil popotovanja v Brazilijo, kjer je opisal kolibrija. Poročil se je z Jacquinovo hčerjo, njegov tast pa je imel ogromen vpliv na Dunaju. Jan Ingenhousz (Ingen Housz, * 21. november 1730 Breda; † 6. september 1799 Wiltshire) je že dokaj prileten novembra 1775 poročil Jacquinovo sestro Agato Jacquin (* 1734), tako da so bili domala vsi vodilni dunajski naravoslovci v svaštvu.

Zoisova darila in svojevrstna natančna opazovanja človeške ribice so omogočila pomembne Schreibersove objave; to je Schreibers dal vedeti v svojem londonskem predavanju, ki ga je za objavo v *Philosophical Transactions* predložil sam predsednik londonske Kraljeve družbe, sir Joseph baron Banks (* 1743; † 1820), udeleženec Cookovih avstralskih odprav in Linnejev privrženec. Zois je poznal Schreibersove starejše objave,³⁰ v katerih je ta po Linneju dvomil v proteusa kot povsem odraslo žival; zato je pohitel s

svojim prepričevanjem in zapravljal kar nekaj denarja za pošiljke in primerke.

Zois si je dopisoval tudi z Jožefom (Josip) Jeršinovičem pl. Löwengreifom³¹ in je poznal njegovo raziskovanje proteusov v Pivki in Magdalenini jami (Crna jama) iz let 1797 in 1808. Jeršinovič je pozneje postal administrator in blagajnik Postojnske jame.³² Baron Žiga Zois je gotovo zvedel za človeško ribico že od Gruberja, s svojimi zvezami pa je mnogo pripomogel, da so se začeli zanjo zanimati po vsem svetu.³³ Sir Humphry Davy (17. december 1778 Penzance Cornwall; † 29. maj 1829 Ženeva) je navajal Zoisu kot odkritelja proteusa v Magdalenski jami, danes Črni jami pri Postojni,³⁴ prav tako v okolici Stične in celo na Štajerskem. Razglabljal je o morebitnih podzemnih povezavah med Stično in Postojno ter o lakoti ujetih človeških ribic z dvojnimi dihalnimi napravami. Še vedno je gojil Linnejeve dvome in je previdno namignil, da je proteus morda le larva neke druge živali.³⁵ Davy je svoj prvi primerek človeške ribice dobil od Zoisu; prvič je obiskal Postojno julija 1819, nekaj mesecev pred Zoisovo smrtjo.

Zois je bil dovolj pogumen, da je kritiziral dvome Linneja, Johanna Hermanna in Johana Gottloba Theaenusa Schneiderja (* 18. januar 1750 Kollmen (Collm); † 11. januar 1822 Wrocław). Z mikroskopom in domala štiriletnimi laboratorijskimi opazovanji je proteusa prepričljivo prikazal kot povsem razvito žival v skladu z mnenjem tedaj že pokojnih Scopoli in jezuita Wulfna.³⁶ Tako kot je Hacquet začel uporabljati mikroskop v mineralogiji, ga je Zois med prvimi uporabljal za ogledovanje podrobnosti na proteusovem telesu.

Zois je raziskal proteusove podobnosti z drugimi, tudi južnoameriškimi živalmi; zaman je skušal rešiti vprašanje razmnoževanja človeške ribice med domala štiriletnim opazovanjem para človeških ribic. Ker živali v vseh teh letih nista "odrasli", je imel Linnejeve dvome upravičeno za ovržene.³⁷ S svojimi poskusi v domačem laboratoriju je Zois nadaljeval inovativna prizadevanja bratov Gruber, ki sta v podobnih domačih pogojih simulirala nastanek fatamorgane, kot sta jo opazila nad Cerkniškim jezerom.

Zois je izmeril temperaturno območje, v katerem proteus lahko preživi; še vedno je uporabljal staro skalo, ki jo je priredil za alkoholni termometer leta 1730. Pariški akademik René-Antoine Fer-

31 Valenčič, Faninger, Gspan-Prašelj, Zois Žiga, str. 845; Shaw, Močeril, str. 285.

32 Aljančič, *Proteus*, str. 25.

33 Davy, *Consolations in Travel*, 176; Shaw, Močeril, str. 286.

34 Čermelj, *Proteus*, 35.

35 Davy, *Consolations in Travel*, 177–178; Čermelj, *Proteus*, 34–36.

36 Zois, *Nachrichten von der im Dorfe Vir*, stran 1 desni stolpec, stran 2 levi stolpec.

37 Zois, *Nachrichten von der im Dorfe Vir*, stran 2 levi stolpec, stran 3 desni stolpec.

27 Žigon, *Laibacher Wochenblatt*, str. 77.

28 Fitzinger, *Ueber de Proteus anguinus*; Shaw, Močeril, str. 286; Aljančič, *Proteus*, str. 25–26.

29 Grošelj, *Kako so odkrili človeško ribico*, str. 3.

30 Schreibers, *A Historical and Anatomical Description*.

chault de Réaumur (* 1683; † 1757) je bil nezadovoljen z napredkom jeklarstva in steklarstva, zato je leta 1722 objavil lastne raziskave kristalizacije, ki jih je Zois gotovo bral. Réaumur je raziskoval tudi umetno satje čebel; dokazal je, da je prebava kemični proces.³⁸ Verjel je v korpuskularno filozofijo Rohaulta, zeta Descartesovega prijatelja Clauda Clerselierja (* 1614; † 1684). Jean-Andre De Luc (1727; † 1817) je opisal Réaumurovo skalo za živosrebrni termometer, razdeljen na 80 stopinj med zmrziščem in vreliščem vode; Zois je seveda kupil De Lucovo knjigo.³⁹ Hacquet je skupaj z ljubljanskima jezuitoma G. Schottlom (1776) in G. Gruberjem uporabljal Reaumurjevo temperaturno skalo. Linne je nagovoril rojaka Sveda Celsiusa, da je leta 1742 objavil svojo skalo, ki je imela sprva 100 stopinj pri ledišču. Povezava med skalama je bila:

$$0^{\circ}\text{R} = 0^{\circ}\text{C}$$

$$1^{\circ}\text{R} = 1,25^{\circ}\text{C}$$

Zois je meril in opazoval tudi proteusove prehranjevalne navade in umiranje preveč pogumnih primerkov, ki so ponoči skušali pobegniti iz posode in so ostali žalostno prilepljeni na tleh. Zois je izmeril 45 do 48 udarcev proteusovega srca na minuto, ogledal pa si je tudi pretakanje krvi po žilah ujetih živalic.⁴⁰

Zois je nagovoril Vincenta Dorfmeistra k portretiranju živih proteusov; risbe so nato poslali številnim raziskovalcem.⁴¹ Dorfmeister je narisal tudi križev pot v ljubljanski šentpeterski cerkvi in ilustriral Vodnikove *Pesmi za pokušino* (1796); po koncu Ilirskih provinc je predaval na ljubljanskih filozofskih študijah do leta 1839.⁴² Leta 1804 je gorenjski prodajalec mineralov Simon Prešeren prodal Schreibernu in trgovcu Nepperschmidtu iz Kopenhagna dva primerka proteusov prepariranih v alkoholu. Dva druga primerka je poslal berlinskemu Društvu ljubiteljev naravoslovja (*Gesellschaft naturforschender Freunde*), v katero se je Zois včlanil že leta 1782,⁴³ prej kot v katerikoli drugo. Berlin je morda obiskal tudi osebno na poti v belgijsko zdravilišče Spa. Prešeren je človeško ribico poslal celo v Pariz; tam so si jo ogledali in o njej pisali Cuvier (1807), Lamarck s svojo transformistično domnevo (1809)⁴⁴ in Blanville (1819), kar je pripomoglo k Zoisovem ugledu med Francozi ob ustanovitvi Ilirskih provinc. Prešeren je živel na Dunaju in je z minerali preskrboval tudi Zoisa.⁴⁵ Tako so jezuiti, njihov učenec Zois in njegovi sodelavci po-

stali pionirji raziskovanja človeške ribice na Kranjskem.

Parizani so navdušeno pisali o dolenjskem proteusu, med njimi Georges Cuvier (* 1769; † 1832) in Lamarck v Zoološki filozofiji.⁴⁶ Schreiberns je že leta 1800 ali 1801 na poti v London obiskal Cuvierja in Geoffroyja Saint-Hilaira, ki sta tedaj še prijateljevala v Parizu. V Londonu je bil leta 1800, nato pa so tam v *Phil. Trans.* objavili njegovo razpravo o proteusu. Schreiberns je sestavil tudi odličen model iz voska po proteusu iz Stične.⁴⁷

Jean Baptiste Lamarck vitez de Monet (* 1. avgust 1744 Bazentin; † 18. december 1829 Pariz) je dolenjske lepote z njihovimi očmi vred, ki jih je prvi ugotovil Schreiberns pri posebno shujšanih primerkih, izpostavil kot primer zakrnelosti zavoljo neuporabe; s tem je tlakoval pot Darwinovim odkritjem, katerih poldrugo stoletje praznujemo letos. Lamarck je bil sprva domači učitelj Buffonovega sina,⁴⁸ leta 1820 pa je objavil svoj analitični sistem; v njem se je skliceval tudi na Réaumurjeve poskuse z razmnoževanjem bolh iz julija 1819⁴⁹ in na Detervilla.⁵⁰ Vse živali je razdelil na 16 skupin; med njimi so štirinajsto tvorili *reptiles*,⁵¹ h katerim je štel proteusa. Cuvier je trdil, da se imamo odkritju proteusa zahvaliti predvsem baronu Zoisu (bržkone Žigovemu očetu Michelangelu), Zoisovi zbrani primerki pa so služili za raziskave Scopoliu in Laurentiju, torej tudi Hohenwartu. Schreiberns in profesor fizike v Ženevi Marc Auguste Pictet (* 1752; † 1825), sodelavec Nicolasa Théodorja de Saussureja pri meritvah odboja toplotnih žarkov in prednik kemika Raoula Pierra Picteta (* 1846 Ženeva; † 1929 Pariz), sta preučevala žive človeške ribice. Zois je primerek priskrbel tudi Cuvierju, ki ga je uporabil za opis v prvem zvezku Humboldtovih *Observations zoologiques* (1807) na osnovi Schreibernsove razprave v *Phil. Trans.*⁵² Italijan Mauro Rusconi je o proteusu leta 1820/21 poročal amerškemu politiku, odvetniku, zdravniku in profesorju Samuelu L. Mitchillu (* 1764; † 1831). Rusconi je nasprotoval Cuvierju in še posebej Buffonu; človeško ribico je imel za odraslo žival s škrgami in ni priznaval bitij, ki bi na kakšni stopnji razvoja obenem uporabljala škrge in pljuča.

46 Lamarck, *Izbrannje proizvedenja*, 1: 143, 878; Grošelj, Kako so odkrili človeško ribico, str. 3.

47 Grošelj, Kako so odkrili človeško ribico, str. 3.

48 Lamarck, *La Systeme analytique*, str. VI.

49 Prav tam, str. 120.

50 Prav tam, str. 360; Deterville, *Extr. Du nouv. Dictionn. D'Histoire natur.*

51 Lamarck, *La Systeme analytique*, str. 144–147.

52 Cuvier, *Du Proteus*, str. 426–427. Cuvier je objavil *Rescherche de oss. Fossiles*, od koder so v Parizu leta 1825 prepisali poglavje *Du Proteus*. Rokopis je priskrbel vodja Trubarjevega antikvariata Stefan Tausik, nakup pa je odobril tajnik SAZU Primož Ramovš po podatkih knjižničarja SAZU Draga Samca, za katere se mu prijazno zahvaljujem.

38 Asimov, *A Short History*, str. 46.

39 NUK, Ms. 667, 47; De Luc, De Luc, *Untersuchungen*.

40 Zois, *Nachrichten von der im Dorfe Vir*, stran 3 levi stolpec.

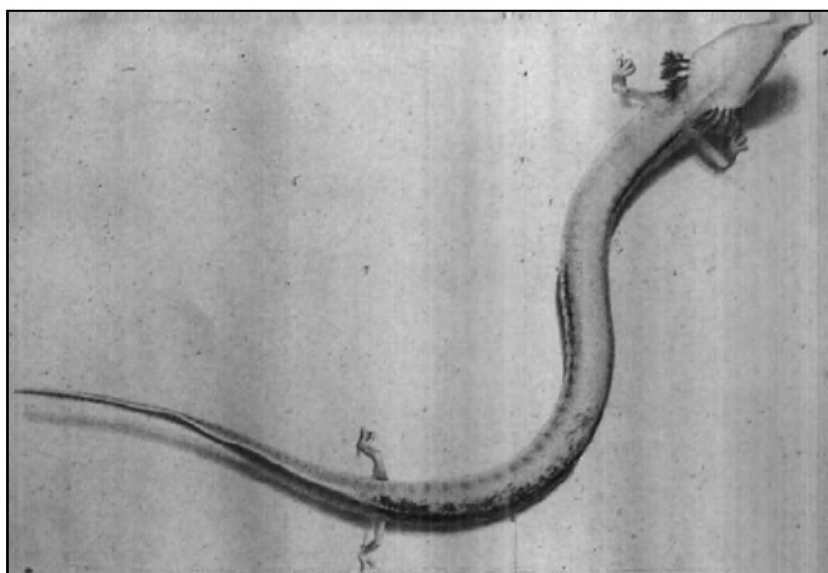
41 Prav tam, stran 4, levi stolpec.

42 *Verzeichnis*.

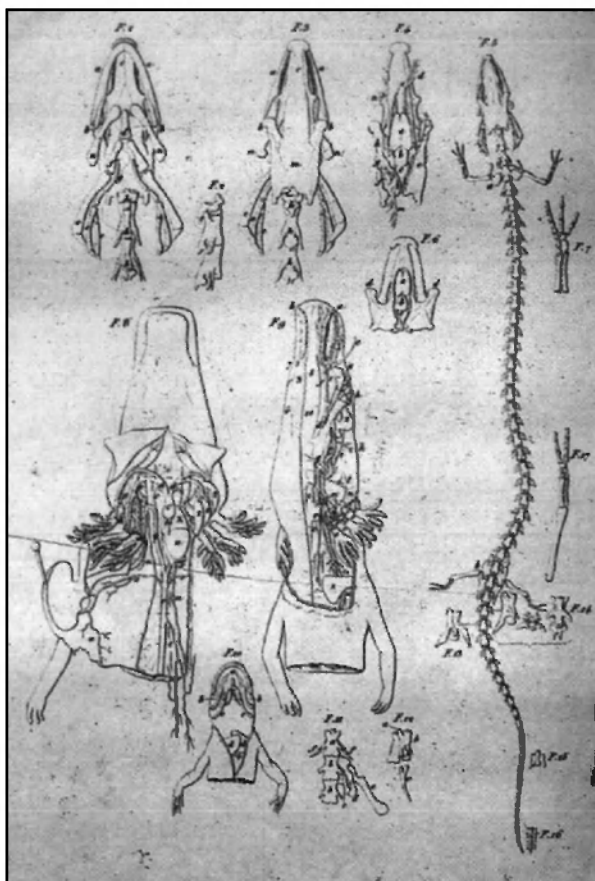
43 Aljančič, Žiga Zois, str. 159.

44 Rousseau, *Zgodovina*, str. 527.

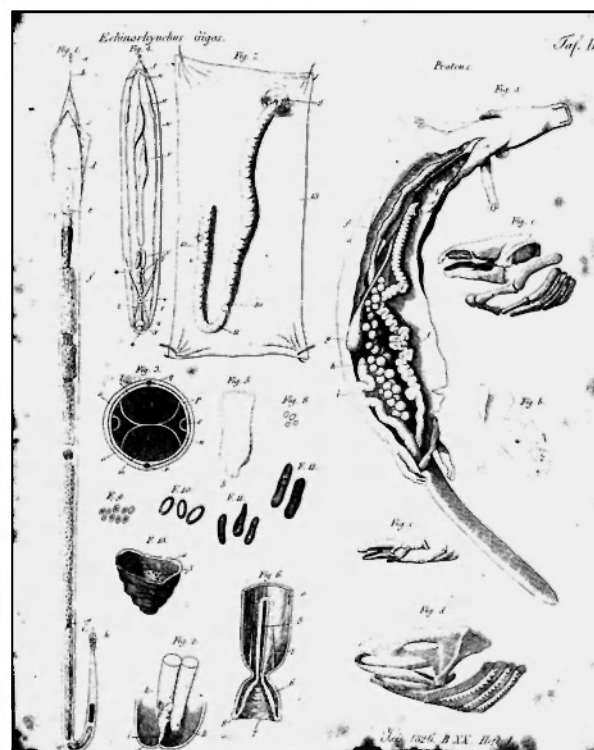
45 Zois, *Nachrichten von der im Dorfe Vir*, stran 4 levi stolpec; Faninger, *Zoisova zbirka*, str. 12.

Cloveška ribica, kot jo je Rusconi narisal leta 1819: gotovo daljni sorodnik ali sorodnica ene tistih, ki si jih je ogledoval baron Zois.⁵³

Cloveška ribica, kot sta jo preučevala Rusconi in Configliaci.⁵⁴

Rusconijeva risba Proteusa.⁵⁵

⁵³ Configliaci, Rusconi, *Del proteo*.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Rusconi, *Descrizione di un Proteo*, slike med stranmi 99/100 (Tab II).

Maffejev in Gruberjev učenec Zois v francoskem primežu

Ziga Zois je študiral v *Seminario-Collegio* za laične neplemiške gojence pri duhovnem semenišču mesta Reggio nell'Emilia med oktobrom 1761 in letom 1765. Zavod so ustanovili 1. novembra 1750 in ukinili 1790, vendar je pozneje deloval pod drugimi imeni.⁵⁶ Leta 1763/64 in 1764/65 se je Ziga učil tudi računstva, arhitekture in risanja.⁵⁷ V Reggiu nell'Emilia so imeli od leta 1618 jezuitske šole, od leta 1752 pa je tam dvajset let delovala univerza;⁵⁸ na njej je fiziko in matematiko predaval duhovnik Lazzaro Spallanzani (* 12. januar 1729 Scandiano pri Modeni; † 11. februar 1799 Pavia). Sestrična Laura Bassi (* 1711; † 1782) ga je med študijem na bolonjski univerzi usmerila v prirodoslovje. Spallanzani je nasprotoval domnevi o spontanem nastajanju živih bitij; zavračal jo je s predhodnim pol do tri četrtin pregrevanjem in s tem uničevanjem mikroorganizmov.⁵⁹ Dopisoval si je s švicarskim biologom Charlesom Bonnetijem, katerega knjigo je imel Zois. Spallanzani je na Zoisovem kolegiju predaval grščino in francoščino,⁶⁰ ki so se je učili Zigovi bratje.⁶¹ Ziga se grščine ni učil; morda je pri Spallanzaniju poslušal francoščino, čeravno o Zigovem plačilu za tovrstni pouk ni arhivskih podatkov. Leta 1769 je Spallanzani prevzel katedro v Pavii,⁶² leta 1785 pa je zbiral naravoslovne najdbe ob Mediteranu in celo v Turčiji. Spallanzani je že napol slepemu Scopoliju anonimno podtaknil artefakt iz kokošjega tkiva, češ da gre za še neodkrito glisto; ostareli Scopolini ni opazil potegavščine in je "odkritje" objavil v knjigi. Spallanzani je v letu Scopolijeve smrti pod psevdonimom Francesco Lombardini objavil pismo Scopoliju s kritiko Volte. Pozneje je Spallanzani bržkone zagovarjal Galvanijevo teorijo živalske elektrike v sporu z Volto;⁶³ to verjetno pomeni, da skupaj z Galvanijem in Zoisom ni podpiral francoskih revolucionarjev. Zois ni imel Spallanzanijevih del, naravoslovne miselnosti se je navzel tudi pri materinem stricu, ljubljanskem zdravniku Janezu Krizostomu Polliniju (* 27. januar 1712 Radovljica; † 7. november 1786 Ljubljana), ki je leta 1737/38 postal kranjski deželni fizik.⁶⁴

Po vrnitvi iz Reggio nell'Emilia Ziga Zois ni nadaljeval šolanja pri jezuitih v Gradcu, kjer je leta 1778 filozofske študije končal njegov mlajši brat botanik Karel. Raje si je najel domača učitelja, jezuitska profesorja Gruberja in Maffeija. Skupaj so razpravljali o kraških pojavih v povezavi z izsuševanjem Ljubljanskega barja in o Gruberjevem prekopu, tako da je Zois o plovnosti Ljubljanice in Save ter o barju poročal celo oblastem.⁶⁵ Zoisovo zadovoljstvo z Gruberjevim poukom je gotovo pripomoglo, da je Gruber postal vodja gradnje ljubljanskega prekopa dne 9. marca 1771, nato pa prevzel še direktorski položaj za navigacijo vseh habsburških voda razen Donave dne 4. junija 1772.

Zois je moral pomagati očetu, zato si je veliko mladostno popotovanje privoščil šele razmeroma pozno: od zgodnjega leta 1779 do pomladi 1780. Obiskal je Svico, Francijo in valonski del habsburške Nizozemske v približnih mejah sedanje Belgije, kjer se je še poznal dobrohoten vpliv pokojnega opolnomočenega ministra, Boškovičevega prijatelja Ljubljancana grofa Kobencla. Zoisovo vrnitev je izsilil protin, ki mu je v večnem Rimu pokazal zobe. Leta 1782 se je Zois več tednov brez uspeha zdravil v belgijskem zdravilišču Spa.⁶⁶ Tam se je ljubljanski baron dodobra navzel navdušenja nad francoskim prirodoslovjem in se dodobra naučil francoščine, še preden mu je zahrbtna udnica zagrenila veselje do vsega zunaj domače hiše. Ljubljanska licejska knjižnica je prav od Zoisovih dedičev kupila večino svoje francosko pisane matematike, fizike in kemije, tiskane v prvih dveh desetletjih revolucionarnega Pariza. Zois je med drugim nabavljal tudi odločno svobodomiselne prirodoslovce, med njimi Lalandu.

Zoisovi minerali

Zoisov učenec in varovanec, Schreibersov dunajski znanec grofi Franc Jožefi Hanibal Hohenwart (* 24. maj 1771 Ljubljana; † 2. avgust 1844 Kolovec),⁶⁷ je veljal za najboljšega kranjskega raziskovalca proteusa, posebej pa se je izkazal kmalu po Zoisovi smrti pri preučevanju potoka pri Ložu leta 1825. Pet let pozneje je Hohenwarth objavil prve realistične kritike poškodovane sige Postojnske jame.⁶⁸ Vodil je Kranjski prirodoslovni muzej kot predsednik skrbnikov muzeja in predsednik Kranjske kmetijske družbe med letoma 1827 in 1834. Hohenwart in direktor ljubljanskega teološkega seminarja Jožefi Pinhak sta se udeležila pohoda pod vodstvom Valentina Vodnika, ko so avgusta 1795 v

⁵⁶ Kacin, *Žiga Zois*, str. 50.

⁵⁷ Prav tam, str. 62.

⁵⁸ Prav tam, str. 45.

⁵⁹ Asimov, *A Short History*, str. 34.

⁶⁰ Kacin, *Žiga Zois*, str. 47, 78.

⁶¹ Prav tam, str. 62.

⁶² Agnes, *Ruggero Giuseppe Boscovich*, 8, 54.

⁶³ Polvani, *Alessandro Volta*, str. 152, 174, 420; Jozelj, Pouk kemije, str. 40–41; Marković, *Rude Bošković*, str. 639, 756; Sumrada, *Žiga Zois*, str. 66; Soban, *Johannes A. Scopolini*, str. 48.

⁶⁴ Faganel, *Zoisovi rokopisi*, str. 8.

⁶⁵ Bufon, *Naravoslovje*, str. 59; Belar, Sigismund Zois, str. 1941; Valenčič, Faninger, Gspan-Prašelj, Zois Žiga, str. 832.

⁶⁶ Valenčič, Faninger, Gspan-Prašelj, Zois Žiga, str. 832.

⁶⁷ Bufon, *Naravoslovje*, str. 60.

⁶⁸ Kempe & Horst-Volker, Alois Schaffenraths, str. 76.

triglavskem pogorju iskali dokaze za Zoisovo neptunistično domnevo. Nekaj prej je Zois bržkone pokazal Vodniku fosile v peščeni mivkasti jami; uslužni Vodnik je leta 1793 postal upravitelj župnije v bohinjskem Koprivniku.⁶⁹ Od leta 1789 protin Zoisu ni več dopuščal podobnih izletov.

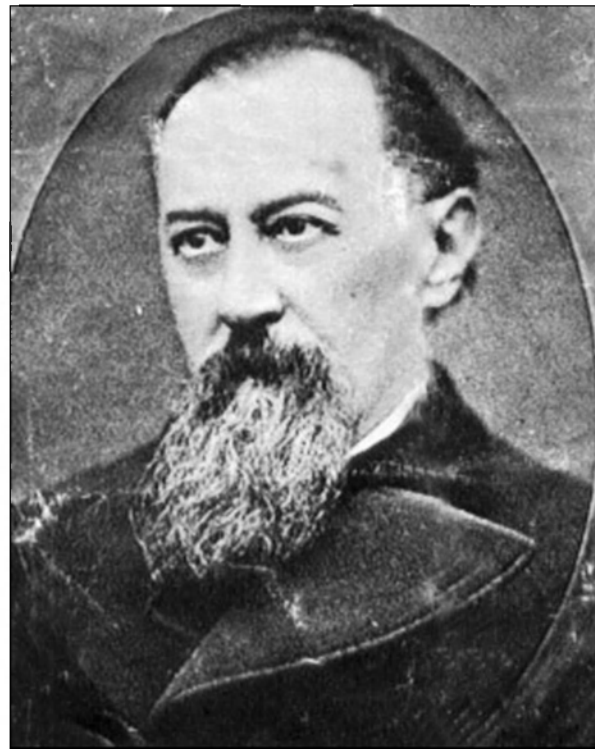
Zois je zagovarjal neptunistično teorijo proti J. E. Fichtelu in drugim vulkanistom; opiral se je predvsem na fosile s Triglavskega pogorja,⁷⁰ ki so jih zanj poiskali Vodnik, Pinhak in F. Hohenwarth⁷¹ na triglavskih odpravah avgusta 1795. Vodnik je kot vodja Zoisove odprave opazoval sklade na vrhovih Triglava skozi daljnogled in občutke opisal v pesnitvi Vršac, septembra 1795 pa je spremljal Zoisove rudarje pri nabiranju fosilnih usedlin pod samim triglavskim vrhom.⁷² Zois je najdbe svojih mladih prijateljev nemudoma prelevil v znanstvene novice, saj je pri svojem omizju gostil naravoslovce Hladnika, Hacqueta in Semerla,⁷³ pozneje pa seveda tudi Nodiera in Marmonta.

Nodier se je v Ljubljani kmalu spoznal z Zoisom; njegovo zbirko mineralov je 11. februarja 1813 omenil v *Télégraphe officiel*, znova pa še 6. maja 1813 ob obravnavi znanstvenega dela dr. Francesca Tantinija. Dne 15. januarja 1821 je Nodier tedaj že pokojnega Zois v *La Quotidienne* imenoval kar prvega mineraloga Evrope.⁷⁴

Profesor Janez Krstnik Kersnik (* 26. marec 1783 Moste pri Žirovnici na Gorenjskem; † 24. junij 1850 Ljubljana) je kot prvo napravo v kemijskem kabinetu naštel navpično pnevmatsko napravo oziroma vakuumsko črpalko, kot drugo pa Zoisov izum plavža (jeklarne) s puhalnikom in pripadajočimi premičnimi oporami.⁷⁵ Osnovno zbirko Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani je desetletje po prvem ohranjenem Kersnikovem popisu licejskih mineralov sestavljalo 5000 Zoisovih primerkov, ki jih je vlada leta 1823 kupila od Zoisovih dedičev za 6000 goldinarjev iz kranjskega provincialnega fonda. Obsežnost Hacquetove, Kersnikove in Zoisove zbirke, minerala "wulfenit" ter leta 1805 po Wernerju poimenovani "zoisit" s koroške Svinške planine⁷⁶ kažejo na visoko kranjsko raven strokovnega preučevanja rudnin.

Zoisova knjižnica s 4000 zvezki je bila na voljo širšemu krogu slovenskih razsvetljenskih piscev.⁷⁷ Njene primerke v NUKu prepoznamo po značilnih marmoriranih notranjih platnicah s prevladujočo rdečo ali modro barvo, rjavi usnjeni vezavi ter zlateg imenu pisca nad naslovom in rožami na hrbtu platnic. Zoisove knjige nimajo lastniških vpisov; Zois jih je verjetno že ob nakupu namenil preprodaji. Le pri posameznih pretankih primerih je ime pisca in naziv knjige raje dal zlato vgravirati na zunanjo platnico namesto na preozki hrbet knjige.

Imena Zoisovih knjižničarjev so znana, začeniši s samim Kopitarjem. Henrik Viljem Korn je prodajni katalog končal dne 4. avgusta 1821 s popisom 4109 zvezkov.⁷⁸ Korn se je po prenehanju prepovedi bivanja nekatolikov priselil v Ljubljano kot eden prvih protestantov; leta 1788 je v Ljubljani že postal samostojen knjigarnar. Licejska knjižnica v Ljubljani ni kupila vseh Zoisovih knjig, saj je nekatere že imela. Nečak in dedič Karl Zois je iz zapuščine ponudil predvsem tehniška in prirodoslovna dela. Dne 9. aprila 1824 je vlada plačala 7000 goldinarjev, knjige pa so prišle v licejsko knjižnico med 24. junijem 1824 in 1. avgustom 1824.⁷⁹ Ob zbirki rudnin je Zois seveda hranil še obilico knjig o mineralih,⁸⁰ ki pa jih zvečine niso pisala jezuitska peresa.

Kersnikov portret (darilo Kersnikovega prapravnuka).

⁶⁹ Kos, *Valnetin Vodnik*, 148; Faganel, *Zoisovi rokopisi*, 12; Faninger, Sodelovanje barona Žige Zoisa, str. 562; Faninger, *Zoisova zbirka*, str. 7.

⁷⁰ Faganel, *Zoisovi rokopisi*, str. 12.

⁷¹ Bufon, *Naravoslovje*, str. 60.

⁷² Faninger, Sodelovanje barona Žige Zoisa, str. 562; Faninger, *Zoisova zbirka*, str. 7–8.

⁷³ Faganel, *Zoisovi rokopisi*, str. 7, 13.

⁷⁴ Schmidt, *Zgodovina solstva*, 2, str. 99, 105; Dahan, Charles Nodier, str. 273.

⁷⁵ Valenčič, Faninger, Gspan-Prašelj, Zois Žiga, str. 832; Kersnik, *Inventaire*, str. 1.

⁷⁶ Faninger, *Zoisova zbirka*, str. 26.

⁷⁷ Dolinar, *Knjižnice*, str. 183.

⁷⁸ Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 9.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ NUK, Ms. 667, stran 8, 18, 20.

Appareil pour souffler au chalumeau d'après l'invention de Mr. Baron Zoïs avec toutes ses appartenances soutenues par des bagues.

Kersnikov popis Zoisovega puhalnika leta 1811.⁸¹

Échantillons de minéraux.
 No. 30. Échantillons formant une série de mines d'acier
 250. Échantillons de différents minéraux.
Objets chimiques.
 Échantillons en plus ou moindre quantité des objets chimiques suivants:
 Platine, or, argent, mercure, Rhodium, Iridium, Palladium, Cobalt, Nickel,
 Antimoine, Zinc, Cuivre, Bismuth, Oxygène, fer et cuivre.
 Oxyde
 De Zinc
 De Cuivre au maximum et au minimum
 De Bismuth
 De Plomb jaune, rouge et brun
 De Cobalt
 Fer noir et rouge
 De cuivre
 De mercure noir et rouge
 Ver d'antimoine
 Oxyde d'antimoine blanc
 De Nickel
 De l'antimoine blanc

Kersnikov popis mineralov leta 1811.⁸²

Zoisova fizika jezuitskih piscev

Preglednica 1: Jezuiti, katerih fizikalna dela in prevode je Zois kupoval.

Pisec	Leto	Naslov z Zoisovimi prodajnimi cenami	Kraj	Katalog
Bošković, Rudjer Josip	1767	(0:58) <i>Dissertationes quinque ad Dioptricam pertinentes</i> , 1767 (NUK-8157) ali pa: <i>Verbesserte dioptrischen Fernröhren</i> , 1767 (NUK-8481)	Wien: Trattner	NUK, Ms. 667, stran 9
Bošković	1766	<i>Dissertatione de lumine.</i> = Benvenuti, Carol: <i>Dissertatio physica de lumine</i> Graz: Widmanstad, 1767 (NUK-8334)	Vindibona: Trattner	AS 1052, knjižni katalog na listih
Bošković	1749	<i>Dissertazione sopra la turbine</i> (NM-4069)	Roma	AS 1052, knjižni katalog na listih
Bošković	1757	<i>Elementa Matheos</i> (NUK-4125).	Venetii	AS 1052, popis na listih št. 19

⁸¹ Kersnik, Inventaire, str. 1.

⁸² Kersnik, Inventaire, str. 4.

Pisec	Leto	Naslov z Zoisovimi prodajnimi cenami	Kraj	Katalog
Bošković	1763	<i>Philosophia Naturalis</i> (NUK-8179; NUK-8180).	Venetii	AS 1052, popis na listih
Bošković		Se 4 knjige		AS 1052, knjižni katalog v debeli knjigi, stran 47
Saury, Jean (Sauri, abbé, * 1741; † 1785)	1778	<i>Physique du corps humaine (ou physiologie moderne...des etudiants en chirurgie & en medecine</i> (0:30). (NUK-12075)	Paris: Didot	NUK, Ms. 667, stran 18
Saury, Jean	1778	<i>Histoire naturelle du globe ou geographique physique.</i> (0:30). V NUKu le nemški precvod: Sauri. 1779. <i>Natürliche Geschichte des Erdbodens darinnen von der Naturgeschichte der Erdkugel, den Steinen, Salzen, Mineralen, Metallen, Pflanzen und der Bildung der Planeten...</i> Nürnberg: Bauer (NUK-8394)	Paris	NUK, Ms. 667, stran 25
Kirwan, Richard (* 1733; SJ 1663-1664; † 1812)	1787	<i>An essay on phlogiston, and the constitution of acids.</i> (0:20). (NUK-4907); Kirwan. 1783. <i>Versuche und Beobachtungen über die spezifische Schwere und Anziehung Kraft verschiedene Salzarten; und über die wahre neuentdeckte Natur des Phlogiston's.</i> Aus dem Englischen übersetzt und mit einen Vorrede Verfäsert von D. L. Crell. Etc. Berlin und Stetlin: Friedrich Nicolai (NUK-8428).	London: Elmsly	NUK, Ms. 667, stran 45
Ambshell	1791–1793	<i>Anfangsgrunde</i> (3:00) (NUK-21382; NUK-8439).		NUK, Ms. 667, stran 47
de Saint-Fond, Fayas (* 1841; † 1819)	1783	8°. (0:48). (NUK-9395) <i>Ponatis: Beschreibung der Versuche mit der Luftkugel, übersetzt von Abbe Uebelacker, mit einer Abhandlung derselben, wodurch erwiesen wird, dass ein deutscher Physiker von XIV. Jahrhunderte der Urheber dieser Erfindung sey.</i> Wien: Kurzbeck, 1784 (NUK-8395)	Wien: Kurzbeck	NUK, Ms. 667, stran 47
Lacaille, Abbé Nicolas Louis de	1757	<i>Lectiones Elementares Astronomiae, Geometriae et Physicae. Nouvelle édition, revue corrigée et augmentée.</i> Natis: 1764. Paris: Guerin (NUK-4333). Leta 1757. <i>Lectiones Elementares opticae</i> (NUK-4047).	Paris: Guerin, Delatour	NUK, Ms. 667, stran 143
Bartoli, Danielo (* 1608; SJ; † 1685)	1682	(<i>Traite</i>) del Ghiaccio e della Coagulazione: trattati. 8°. V NUKu le poznejše izdaje drugih Bartolijevih del	Bologna: Recaldini	AS 1052, popis na listih
Zallinger zum Thurm, Jakob Anton	1773	<i>Interpretatio Naturae, seu philosophia Newtoniana methodo exposita, et academicis usibus adcommodata.</i> Augustae Vindelicorum: Joseph Wolff. 1–2 (NUK-8161).	Vienna	AS 1052, popis na listih, št. 21
Epp, Franc Xav.	1772	<i>Ponatis: Problemata Electrica publicae disputatione proposita a P. Franc Xav. Epp S.J. in electorali Lyceo Monacensi Professore Physices p.o. Defentibus Benedicto Knilling, Josepho Hall, Joseph Widman.</i> Monaci: Joannis Nep. Friz. Pars I (146 strani) pars II (83 strani), 1773 (NUK-8558).	Vienna	AS 1052, popis na listih, št. 23
Herbert, Joseph	1772	<i>Theoria electricorum conscripta a P. Josepho Herbert e S.J.</i> Viennae: Joh.Thom. nob. De Trattner (NUK-8392). Ponatis: 1773.		AS 1052, popis na listih, št. 24
Mesmer; d'Eslon	1781	<i>Memoire sur la decouverte du Magnetisme animal.</i> (NUK-12080).	Carlsruhe	

Pod Gruberjevim in Maffei jevim vplivom je baron Zois kupil temeljna dela Boškovičeve fizike. Čeravno za razliko od barona Erberga ni nabavil Newtonovih originalnih del, je kupil temeljna dela Newtonovih privrženec, kot je bil Anglež John Keill (* 1671 Edinburg; † 1721 Oxford), ki so ga uporabljali tudi novomeški frančiškani. Zois je nabavil tudi knjige Nizozemcev Gravesanda in Musschenbroeka; oba so pod Boškovičevim vplivom čislali ljubljanski jezuiti, Musschenbroeka pa tudi novomeški frančiškani. Predvsem pa je Zois bral Francis Bacona kot vodilo prirodnoslovcev londonske kraljeve družbe, saj so Baconovi nauki vplivali na vse novodobne eksperimentalne vede. Med drugimi se je po Baconu in Isaacu Newtonu zgledoval Jakob Anton von Zallinger v knjigi, ki jo je Zois s pridom prebiral.⁸³

Zois se je v fiziki najgloblje posvetil elektriki, kjer pa je kljub Boškovičevemu, Buffonovemu in Franklinovemu vplivu bral tudi njihovega nasprotnika, Nolleta. Zellingerjevo jezuitsko razmišljanje o Newtonu kaže Gruberjev vpliv, Zoisovo prepričanje v prednosti Franklinovih strel vodov pa so med pisce Zoisovih knjig podprli jezuit Epp iz Münchna z opisom Richmannove nesreče,⁸⁴ Ambschllov profesor jezuit Herbert z omembo Nolleta,⁸⁵ Boškovičev prijatelj Beccaria, Poli in Toaldo. Zois se je zelo zanimal za Galvanijevo in Voltovo odkritje, tako kot Kersnik, Marmont,⁸⁶ Raffaele Zelli (Zell, * 1772 Italija⁸⁷ ali * 1786 Celovec ali Fara Zell (Sele) pri Borovljah (Ferlach);⁸⁸ † 1817) in sam Napoleon; zato je Zois kupil pozneje v Ljubljani

izgubljeni deli Nicholsona in Davyja, ni pa imel originalnih del Galvanija ali Volte. Volta mu je lahko bil tuj tudi po politični plati kot Napoleonov senator, čeravno je predaval v Pavii blizu Zoisove bergamske očetnjave. Davy je Zois obiskal med svojimi izleti v Alpe; njuni pogovori so gotovo spodbujali Zoisovo branje ali celo usmerjali aktivno preizkušanje električnih pojavov.

Slovensko usmerjeni obiskovalci Zoisov dom radi omenjajo kot podobo sodobnega laboratorija po vzoru na opisa de la Fonda ali Dufieuja; dela obeh piscev je Zois navdušeno prebiral v svoji knjižnici. Zois je prav gotovo preizkušal Voltovo celico tudi doma, podobno kot Marmont. Zois je nabavil številne šolske disputacije iz habsburške monarhije in sosednjih dežel, med njimi Eppova münchenska razglabljanja.

Zois je svojo bolezen po neuspešnih zdravljenjih prvih let imel za neozdravljivo; vseeno ga je zanimal mesmerizem, čeravno je Franklin ta nauk zavrnil. Za lajšanje zdravstvenih tegob si je Zois kupil navodila za zdravljenje z magneti jezuita Maximiliana Hella (Höll, * 15. maj 1720 Schemnitz (Banská Štiavnica); SJ 18. oktober 1738 Trenčín; † 14. april 1792 Enzerstorf) in Mesmerja. Mladi diplomant jezuitske univerze v Dillingenu, Franz Anton Mesmer (*1734; † 1815), si je leta 1766 pri prijatelju jezuitu Hellu izposodil magnetne in začel z zelo odmevnimi zdravljenji, ki se jih je prijelo ime mesmerizem. Zois je kupil najbolj čislano delo tiste dobe o zdravljenju z elektriko in magnetizmom, ki ga je Mesmer objavil leta 1781.⁸⁹ Zoisove knjige o

⁸³ Jakob Anton von Zallinger zum Thurn (Zellinger, * 26. julij 1735 Oberbozen (Bolzano) na Južnem Tirolskem; SJ 9. december 1753; † 11./16. januar 1813 Bolzano) je bil leta 1770 v Dillingenu, leta 1776 in 1777 pa je poučeval fiziko v Innsbrucku. Nato se je lotil bogoslovja, kar je bilo seveda povsem v duhu tedanjega jezuitskega stopnjevanja življenjske poti, čeravno danes zveni nenavadno. Bil je brat drugih dveh pomembnih jezuitov in Gruberjevih sodelavcev. Franz Seraphim Zallinger zum Thurn (Zeilinger, * 14. februar 1743 Bolzano; SJ 9. oktober 1760 Zgornje nemška provinca; † 2. oktober 1828 Innsbruck) je po bratu Jakobu Antonu prevzel fizikalno katedro v Innsbrucku leta 1778. Franz Zellinger je bil pomemben zagovornik Boškovičevih idej, predvsem pa je veliko objavljalo o elektriki. Franza Seraphima in Jakoba Antona starejši brat Joannes Baptist Zellinger (* 16. avgust 1731 Bolzano; SJ 9. oktober 1747; † 11. julij 1785 Bolzano (Sommervogel, *Bibliothèque*, 8, str. 1448–1449) je bil prav tako fizik jezuit v Innsbrucku. Jakob Anton von Zallinger je v uvodu Newtonu posvečene knjige, ki jo je kupil Zois, samostojno paginiral liste, v glavnem tekstu pa strani. Uvodoma je navedel Newtona in Boškoviča (Zallinger, *Interpretatio Naturae*, 4^a), pa tudi Locka (Prav tam, 5^a). Kljub takšnemu prirodnoslovnemu začetku je bil osnovni tekst bolj filozofski z logiko, filozofijo narave z metafiziko, psihologijo in teologijo narave.

⁸⁴ Epp, *Problemata Electrica* (1773), str. 123.

⁸⁵ Herbert, *Theoria electricorum*, str. 333.

⁸⁶ Žmuc, Voltova baterija, str. 93.

⁸⁷ Sumrada, Les principaux traits, str. 53.

⁸⁸ Bartolj, *Pouk fizike*, str. 14.

⁸⁹ (W-1541; NUK-12080). Mesmerja so leta 1779 odstranili z dunajske medicinske fakultete po posredovanju van Swieten. Očitani so mu domnevne ponaredbe znanstvenih rezultatov. Mesmer naj bi uspešno zdravil gospodično Paradies, priljubljeno pianistko Marije Terezije tik pred nastopom Wolfganga Amadeusa Mozarta. Nevoščljivi kolegi zdravnikov so kmalu zagnali vik in krik; Mesmerju so očitali ponaredbo, povrhu začinjeno še z ljubezensko zgodbo, saj je gospodični nenadoma začel vidno naraščati trebušček. Mesmer se je vseskozi trudil, da bi ga priznali kot znanstvenika; žal je bil na račun svojega "živalskega magnetizma" sprejet le v manj pomembno Münchensko akademijo leta 1775. Na Dunaju zamerljive Marije Terezije in Jožefa II. se ni mogel obdržati. Zato se je v desetletju pred revolucijo odselil v obetavnejši Pariz. Raziskoval je fluid, ki ne trpi praznine, nanj pa lahko vplivajo nebesna telesa in "živalski magnetizmi". Vpliv naj bi imel spremenljivo smer, močno podobno plimovanju. Človeško telo po Mesmerju spominja na magnet: v telesu je našel magnetna pola in celo inklinacijo. "Živalski magnetizem" je seveda povsem različen od navadnega magnetizma. Mesmer ga je poimenoval "magnetizem" le zato, da bi zvenel bolj privlačno. Fluid "živalskega magnetizma" ima podobne lastnosti kot tedanji etri (toplotni, svetlobni, električni in magnetni); prav tako deluje na daljavo brez vpliva vmesne snovi, se lomi in odbije v steklu ipd. Nastopal naj bi v vseh ljudeh, pri samem Mesmerju pa naj bi bil še posebno izrazit. Pariški revolucionarji so seveda zaničevali Mesmerjeve prijeme, do potankosti prilagojene modam aristokratskih salonov; zato je moral Mesmer zopet bežati. Leta 1785 je odpotoval v Versailles, nato v Svico in pozneje zopet v habsburško monarhijo. Med bivanjem na

Mesmerjevih uspehih na Dunaju in v Parizu so prešle v licejsko knjižnico preko Kranjske kmetijske družbe, ki je na prvo Zoisovo marmorirano notranjo stran platnice dala nalepiti svoj lastniški zaznamek z voli orači znotraj okroglega latinskega napisa. Zois je prav tako kupil raziskovanje zdravilnosti magnetov jezuita Hella, ki si je s polaganjem železa in magnetov najprej lajšal lastne revmatske težave, pozneje pa je zdravil tudi druge. Hell je na 50 straneh citiral raziskovanja Britancev, predvsem G. Knightovo "prvo odkritje", "drugo odkritje" Johna Michella (* 1724; † 1793) in Johna Cantona,⁹⁰ prav tako pa Francoze du Hammela, Mairana in Trullarda.⁹¹ Graški ponatis (1770) Hellowih raziskav v sodobnem NUKu je žepna knjiga z zelenim kartonastim marmoriranim ovitkom brez marmoriranih notranjih platnic. Okrogla nalepka s signaturo krasi sprednjo zunanjo platnico. Nima ekslibrisov, na koncu dela pa je bakrorez poln skic magnetov. Maximilian Hell je delo posvetil "Johannu Polliniju z nadvojvodovega plemiškega kolegija", bržkone terezijanišča. Je imel v mislih strica Zoisove matere Janeza Krizostoma Pollinija ali Pollinijevega sina, ki je tisti čas morda študiral na terezijanišču?⁹²

Slovaški astronom Hell je študiral matematiko pri Erasmusu Frölichu (Fröhloch, Froelich, * 2. oktober 1700 Gradec; SJ 10. oktober 1716 Gradec; † 7. julij 1758 Dunaj). Njegov matematični učbenik, ki so ga prav tako imeli ljubljanski jezuiti, je imel za najboljšega v Evropi.⁹³ Hell je postal asistent slovitega raziskovalca elektrike in zgodnjega

telegrafa Franza⁹⁴ na dunajski univerzi, kjer je lahko spoznal sina Janeza Krizostoma Pollinija. Hell je nato poučeval v domači Banski Štiavnici in v Trnavi. Bil je profesor matematike v Cluju, kjer je nasledil leta 1744 umrlega Ljubljancana Breckerfelda, astronoma kraljeve zvezdarne. Leta 1755 je Hell postal profesor astronomije in upravitelj cesarske zvezdarne na Dunaju in je v službi na tej pomembni ustanovi napisal posvetilo Polliniju, s katerim sta si bila očitno zelo blizu.

Padec flogistionske teorije je zaznamoval tudi Zoisovo branje knjig, med katerimi najdemo tako Stahla kot tudi poglavitnega grobarja njegove teorije, Lavoisiera. Vmes je Zois prebiral še druge raziskovalce flogistona, kot sta bila Priestley ali nekdanji jezuit Kirwan; kupil je kar po dve knjigi obe znamenitih Britancev.

Zoisove matematične knjige jezuitskih piscev, študentov in prevajalcev

Zois je po Gruberjevem pouku vse življenje ohranil živo zanimanje za matematične vede, saj je nabavljaj tudi najnovejšo literaturo. Verjetno mu je ljubljanski profesor Gunz svojo knjigo podaril, podobno kot Gruberjev dijak Šemerl, ki ga je Zois še posebej počastil s številnimi nabavami Šemerlovih del in nemškimi pismi 10. februarja 1808, 10. avgusta 1812, 4. maja 1814 in 9. novembra 1815; Šemerl je Zoisu pisal dne 2. oktobra 1797 in 4. novembra 1799, 12. septembra 1800 in večkrat med letoma 1812–1818.⁹⁵ Za učne ure pri Gruberju je Zois gotovo nabavil matematični učbenik Boškoviča in njegovega poglavitnega podpornika, dunajskega in ogrskega profesorja Maka. Zois je kupil tako Vegovega vzornika Vlacqa, kot Vegovo "Matematično raziskovanje smeri sile teže, dolžino sekundnega nihala, določitev resnične širine iz resničnih višin polov, dolžino posamezne stopinje meridianov različnih debelin, trdno kroglo, ki se enakomerno vrti okoli gibljive osi, tudi obliko površine vode kot modelu za ravnovesje takšne krogle in neizogibni popravek navidezne debeline ali pravo višino polov, za katero se dobi pravilna debelina, ter izračun (zemljepisne) razdalje med točkama iz njune (zemljepisne) dolžine in širine, kot tudi risanje dela takšne površine krogle v poljubni projekciji; (vse) v zvezi z našim zemeljskim sferoidom". Zois ni imel Hallersteinovih del, kupil pa je knjigo ogrskega jezuita Georga Prayja, ki je v Budi objavil nekatera Hallersteinova pisma. Zois si je dopisoval z Dunajčanom B. Hallersteinom dne 20. septembra 1814 in 30. oktobra 1814.⁹⁶

Francoskem si je Mesmer vzgojil dovolj pomembne učence, med njimi d'Esiona, pisca *Observations sur le magnetisme animal* (1781). Knjigo je Zois privezal v približno dvakrat obsežnejšo Mesmerjevo knjigo. Mesmerjevi učenci so po letu 1820, torej po restavraciji Bourbonov, spet vzpodbudili zanimanje za "mesmerizem" in hipnozo. V ostri polemiki po pariških časopisih so J. Cloquet, R. Chenevin in J. Elliots zagovarjali Mesmerja. Knjigo Johanna Elliotsa NUK hrani v nemškem prevodu Wilhelma Beltrama iz leta 1784 (W-1485, NUK-8482). Vendar je bil po letu 1840 "mesmerizem" vseeno izgnan iz Evrope in ZDA. V dunajskih medicinskih krogih ni mogoče izslediti nikakršnih poznejših Mesmerjevih vplivov, ki bi ga vezali na stoletje poznejšo Freudovo psihoanalitično šolo. Prav tako ni mogoče trditi, da je imel njegov nauk kakršenkoli neposreden vpliv na kranjske dežele. Zanimanje za mesmerizem se je pri nas povečalo komaj konec 19. stoletja pri piscih kot sta bil Šimon Šubic v pismu K. Glasserju 1. julija 1899 in Jože Rakaš.

⁹⁰ Hell, *Abhandlung von Stahl magneten*, str. 9, 10, 11.

⁹¹ Prav tam, str. 16.

⁹² Janez Krizostom Pollini se je trikrat poročil, najprej leta 1739 z Marijo Franciško Bogataj pl. Ehrenock (Wogatay, † 4. 1. 1747), ki mu je rodila Feliksa Jožefa (* 4. 4. 1741) in hčer ali dve. Drugič se je poročil z Marijo Elizabeto baronico Posarelli (* 21. 4. 1711; † 9. maj 1765), ki mu je rodila 6 ali 7 otrok, med katerimi je bil najmlajši glasbenik Franz de Paula (* 12. 3. 1762). Tretjič se je poročil z Elizabeto pl. Peitenegg (* 1717; † 29. 3. 1807) (Faganel, Zoisovi rokopisi, str. 8; Faninger, Izvor rodovine Zois, str. 93; Valenčič, Zois Michelangelo, 829).

⁹³ Hell, *Abhandlung von Stahl magneten*, predgovor.

⁹⁴ Poggendorff, *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch*, 1, str. 994.

⁹⁵ Faganel, Zoisovi rokopisi, str. 43, 89, 122–127, 153, 154, 161, 163, 165.

⁹⁶ Faganel, Zoisovi rokopisi, str. 159.

Preglednica 2: Zoisova jezuitska matematika

Pisec	Leto	Naslov	Kraj	Katalog
L'Hospital, Guillaume François Antoine	1740	<i>Traité analitique des sections coniques</i> (3:00) (NUK-4048); Hospital. 1696. Analyse des infiniment petits; 1768. <i>Calculus differentialis</i> . Vindobonae: Trattner (Scherfferjev prevod, NUK-4038)		NUK, Ms. 667, stran 25
Mako, Paul von Kerek-Gede, S.J.	1781	<i>Compendiaria Matheseos institutio quam in usum auditorum philosophiae elucubratus est</i> . 1771 (NUK-4303)	Vindobonae: Trattner	AS 1052, katalogi v debeli knjigi, str. 47
Vega	1798	<i>Mathematische Betrachtungen über die Richtungen der Schwere...</i> (NUK-4204)	Erfurt	NUK, Ms. 667, stran 144
Kraus, Jožef	1717	<i>Consolatio Geographiae in solatium (desolatae mathesis et discipulorum per modum recreationis automnalis instituta et proposita a rev. D. Carolo Rodhe, sacri exemptique ordinis Cisterciens. Celeberrimi Monasterii ad Fontes Marianos professo, praeside R. P. Josepho Kraus e Societate Jesu. Edita in examine publico ipso praeside</i> . (NM-9076)	Labaci, Mayr	AS 1052, katalogi na listih, št. 27

Zois je nabavil tudi domača dela Krausa in Damjanoviča za pomoč Vodniku pri kovanju slovenskih matematičnih izrazov; predvsem pa je zbral številne francoske učbenike in knjige zabavne matematike, ki so bile nadvse ustrezno čtivo za zimske urice plemiča ljubitelja. Zois je svojemu globokemu poznavanju matematike, ki ga ni rad kazal navzven z objavami, le redko našel primerne sobesednike v Ljubljani. Kot trgovec bi gotovo lahko nabavil priročnike trgovske matematike, ki pa jih pri njem zaman iščemo. Kupoval je prevode in priredbe Gruberjevih učiteljev Karla Scherfferja (* 3. november 1716 Gmünden; SJ 27. oktober 1732; † 25. julij 1783 Dunaj) in Abrahama Gotthelfa Kästnerja (Kaestner, * 17. september 1719 Leipzig; † 20. julij 1800), ni pa imel njunih matematičnih del; iz Eulerjevega opusa je izbral le optiko. Imel je Boškovičevo matematiko; z domala desetimi Boškovičevimi knjigami je gotovo prekosil vse druge občo- dovalce slovitega Dubrovčana od blizu in daleč.

Zois je kupil dve knjigi markiza Guillaumea François Antoina L'Hospitala (Hôpital, * 1661; † 1704), v posmrtnih izdajah. Gruberjev profesor in Boškovičev sodelavec jezuit Karl (Carl) Scherffer, je leta 1768 prevedel L'Hospitalovo delo o diferencialnem računu v latinščino; njegov prevod sta nabavila barona Erberg in Zois. Zois ga je kupil tudi zato, ker je bil njegov domači učitelj Gabrijel Gruber, nekdanji Scherfferjev študent. Ob koncu Boškovičevega obiska pri dunajskih jezuitih med 5. aprilom 1757 in 4. marcem 1758 je Scherffer uredil dunajski natis Boškovičevega poglavitnega dela, ki ga je Boškovič začel snovati v knjigi o teoriji sil

objavljeni leta 1745. Končno obliko je razvil po Scherfferjevem nasvetu s preučevanjem nihanja in trkov trdnih teles.⁹⁷

Scherffer je ob prevajanju številnih Lacaillovih učbenikov pripravljaj posodabljanje pouka matematičnih ved v habsburški monarhiji. Scherffer je študiral filozofijo v Gradcu od leta 1736 do 1738, ko je bil tam še živ duh slovitega jezuita Guldina. Scherfferjeva nadarjenost je bila nesporna, zato je leta 1740 in 1741 utrjeval snov z dunajskimi študenti matematike. Leta 1749 in 1750 je bil profesor matematike in vodja observatorija v Gradcu, nato pa profesor matematike in fizike na Dunaju.

L'Hospitalov problem iz statike o krivulji ravno- vesja je Vega rešil v tretjem delu svojih predavanj leta 1788, njegov dosežek pa je v Sankt Peterburgu komentiral Eulerjev sorodnik, član ruske akademije (1783) in njen stalni tajnik po letu 1800 Nikolai Ivanovič Fuss (* 1755; † 1825).⁹⁸ Markiz l'Hospital se je resda podpisal pod prvi učbenik infinitezimalnega računa. Resnični avtor pa je bil Johann Bernoulli, ki je svoje znanje nadobudnemu francoskemu plemiču prodal leta 1691 in 1692⁹⁹ za debele denarje, ne da bi se prav zavedal, da ga bi znal l'Hospital opetnastiti, se okriti s tujim perjem in Bernoullijeva dognanja objaviti pod svojim ime-

⁹⁷ Jammer, *Concepts of force*, 1962, 171; Poggendorff, *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch*, 2, str. 790; Som- mervogel, *Bibliothèque*, 7, str. 767; Harris, Boscovich, str. 547; Lukacs, *Catalogus generalis*, 3, str. 1456.

⁹⁸ *Nova Acta acad. Sci. Petrop.* 6: 99 (Hist) Mem, str. 197; Povšič, *Bibliografija Jurija Vege*, str. 70.

⁹⁹ Blanco, Could L'Hôpital have read, str. 33.

nom. Bogati L'Hospital je tako povzel predavanja svojega domačega učitelja Bernoullija, kar je slednjega presenetilo in celo razjezilo. L'Hospital je bil potomec najvišjega francoskega plemstva in nekaj let ritmojster francoske vlade. Dopisoval si je s

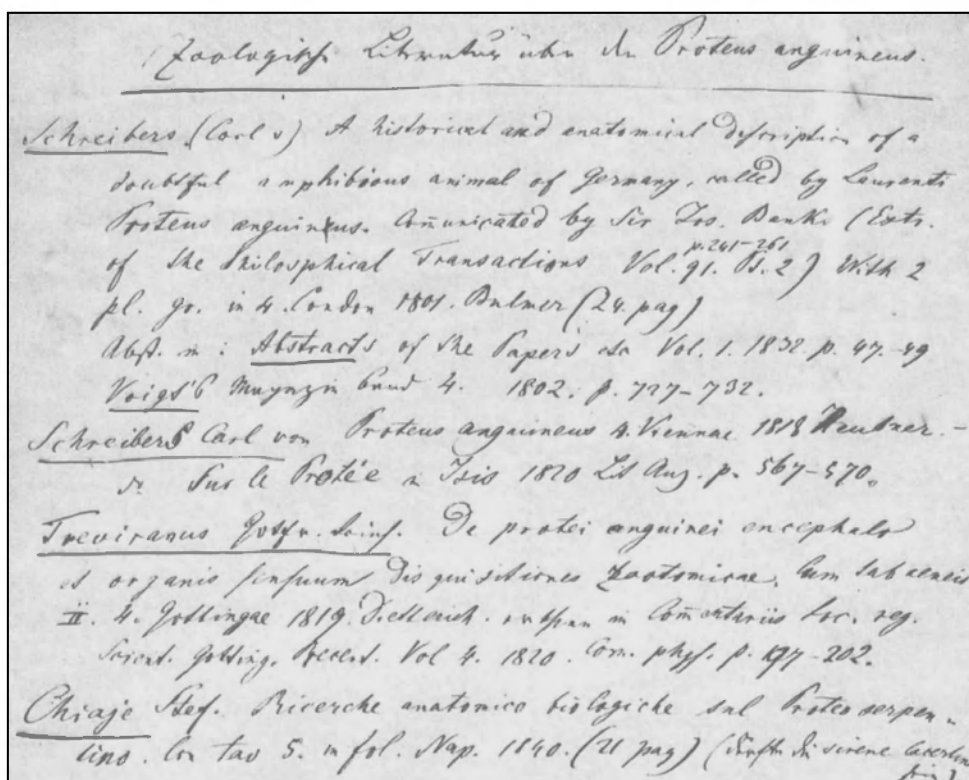
Huygensom in z Leibnizem, pozneje pa je objavil še knjigo o stožernicah, ki jo je Zois kupil bržkone po Gruberjevem nasvetu; L'Hospital torej le ni ves svoj uspeh utemeljil na Bernoullijevih delih.¹⁰⁰

Zois o arhitekturi, tehniki, rudarstvu in podzemnih kraških pojavih

Preglednica 3: Zoisova tehnika, numizmatika in etnologija izpodiperes jezuitov in njihovih učencev

Pisec	Leto	Naslov	Kraj	Katalog
Montgolfier	1784	<i>Prinzipien mit der Aerostation.</i> (0:60). V NUKu le prevod jezuita Uebelackerja (NUK-8395)	Marseille	AS 1052, Katalog iz leta 1812, nevezani listi, 8°, št. 127
Semerl (Schemerl), Jožef Marija	1788	<i>Abhandlung über die Schiffbarmachung der Steuer</i> (1:15).	Wien: Kraus	NUK, Ms. 667, stran 91
Semerl (Schemerl), Jožef Marija	1807	<i>Ausführliche Anweisung zur Entwerfung, Erbauung, u. Erhaltung dauerhafter, und bequemer Straßen. Drey Thiele. (1. del 11 bakrorezov. 2. del 9 bakrorezov. 3. del 8 bakrorezov).</i> (NUK-8096).	Wien: Degen	NUK, Ms. 667, stran 91
Semerl, Jožef Marija	1809	<i>Erfahrungen im Wasserbaue</i>	Wien & Triest: Geistinger	NUK, Ms. 667, stran 91
Semerl, Jožef Marija	1810			NUK, Ms. 667, stran 91
Frölich	1758	<i>Specima Archeologia Carinthia.</i>		AS 1052, Katalog iz leta 1812, nevezani listi, 4°, št. 17
		<i>Traité d'origin. contes Cilli (Celjski)</i>		AS 1052, Katalog iz leta 1812, nevezani listi, 4°, št. 27
Frölich	1758	<i>Notitia elementaris numismatica antiquodiana</i>		AS 1052, Katalog iz leta 1812, nevezani listi, 4°, št. 28
Frölich		<i>Numismatici regni veteri 8°</i>		AS 1052, Katalog iz leta 1812, nevezani listi, 4°, št. 124
Pray	1775	<i>Hunorum Avarum</i>		AS 1052, Katalog iz leta 1812, folio, Zapis št. 4

¹⁰⁰ Stillwell, *Mathematics*, str. 252; Šikić, *Kako je stvarana*, str. 54; Cantor, *Vorlesungen*, 3, str. 110, 427.

Naslovnica rokopisa Karla Dežmana o anatomiji proteusa (Dežman, 1r).

Zois se je živo zanimal za numizmatiko dunajskega matematika Erasmusa Frölicha,¹⁰¹ v katero je skušal usmeriti tudi Vodnika. Tako kot dve leti prej Linhart in Jurija Vego je tudi Vodnika v letih 1773/1775 v obeh zaključnih nižjih razredih učil koroški jezuit Janez Jakob pl. Knauer (* 16. marec 1740 Strassfried na Koroškem; SJ 18. oktober 1756 Dunaj; † 20. oktober 1819 Ljubljana).¹⁰² Takoj po koncu Knauerjevega pouka je Vodnik vstopil k frančiškankom pod vplivom svojega strica Marcela Vodnika, ravnatelja novomeške gimnazije (1766–1768); stričevemu podobno redovno ime Marcelijan je bržkone prevzel po generalnem vizitatorju Marcelijanu Wagnerju. Valentin Vodnik je študiral filo-

zofijo v Novem mestu (1776–1778);¹⁰³ tako ni slišal jezuitskih Ambschellovih ljubljanskih ali Weiblovih novomeških fizikalnih predavanj.

Od leta 1798 do Knauerjeve upokojitve ob koncu Ilirskih provinc sta Knauer in Vodnik poldrugo desetletje z ramo ob rami vlivala znanje v glave nadebudnih ljubljanskih srajc.¹⁰⁴ Knauerjev dijak,

¹⁰¹ Lukacs, *Catalogus generalis*, 1: 375. Frölich je sprva poučeval matematiko na Dunaju in v Gradcu od leta 1733 do 1746. Po ustanovitvi terezijanišča je tam poučeval zgodovino in arheologijo; kmalu je zaslovel kot numizmatik, podobno kot pozneje jezuit Josephus (Jacobus) Khell von Khellburg (* 1713/14 Linz; SJ 14. 10. 1729 Linz; † 4. 11. 1772 Dunaj), ki je pokojnega Frölicha nasledil na položaju prefekta dunajske knjižnice. Frölich je objavil skoraj trideset knjig o matematiki, rodoslovju in numizmatiki. Frölichov učenik matematike so uporabljali v prvih letnikih višjih študijev v Avstrijski jezuitski provinci. Frölich je poučeval tudi poznejša ljubljanska profesorja matematike Hallerja in B. F. Erberga, med letoma 1741–1744 pa je v matematiki izobrazil celo Janeza Žigo Valentina Popoviča (* 9. 2. 1705 Arclin; † 21. 11. 1774 Perchtoldsdorf).

¹⁰² Kos, *Valentin Vodnik*, str. 12, 53–54, 90.

¹⁰³ Kos, *Valentin Vodnik*, str. 13; Kos, Toporišič, *Vodnik Valentin*, str. 509; Bren, *Valentin Vodnik*, str. 31.

¹⁰⁴ Knauerjev oče je bil polkovnik in je sina sprva zavezal vojaškemu stanu; vendar se je svojeglavi sinček pri šestnajstih odločil za jezuite kot dunajski novic, podobno kot pred njim Wulfen iz podobno stroge vojaške družine. Po nižjih študijih na terezijanišču je Knauer ponavljal snov z dijaki humanistike v Leobnu leta 1759; nato je štiri leta študiral filozofijo v Gradcu, z mlajšimi študenti pa je utrjeval jezike in matematiko. S svojo matematično žilico je pozneje vplival na Vego, v manjši meri pa na Vodnika. Kot magister je Knauer v Celovcu poučeval *principium*, gramatiko in poetiko od leta 1764, med letom 1767 in 1770 pa je kronal svoje šolanje s študijem bogoslovja na Dunaju. Po tretji probaciji v Judenburgu je bil postavljen naravnost v Linhartov in Vegov ljubljanski razred. Nekaj let je urejeval *Lai-bacher Zeitung* in je tako nastopal kot tekmelec *Lublanskih novic*, ki jih je urejeval Knauerjev učenec, frančiškan Vodnik. Knauer je z ljubljanskimi nemškimi prevodi Ciceronovih govorov (1773, 1779) blagodejno vplival na dijaka Vodnika. Ob smrti Jožefa II. je v Ljubljani objavil žalostinko, kar je bilo v skladu z Vodnikovimi smernicami in v nasprotju z Weiblom, saj Weiblu cesar nikakor ni bil po godu. Knauer je poučeval na ljubljanski gimnaziji vse do konca Ilirskih provinc (1813), ko je postal kanonik Kurchpergove ustanove in konzistorialni svetnik. Kot je razvidno iz datumov je že po prepovedi jezuitov v jezuitski letopis

Vodnik, se je ukvarjal z matematičnimi vedami iz notranjega nagiba, pa tudi po poklicni šolski nuji. Zanimalo ga je predvsem računstvo, astronomija in numizmatika; Zoisove priljubljene mineralogije se je lotil ob zbiranju kamnin po bohinjskih hribih.¹⁰⁵ Vodnikovo zbirko starih novcev je gotovo spodbudil zgled jezuitskega numizmatika Erasmusa Frölichia. Vodnik je številna Frölichova dela o starih novcih prebral v Zoisovi knjižnici,¹⁰⁶ kjer je bil dobrodošel gost.

Po letu 1758 so nastajale prve aritmetike v hrvaščini, medtem ko je Vodnikov vzornik Marko Pohlin svojo *Rajtno* natisnil šele leta 1781. Hrvati so se leta 1791 že prerekali okoli matematične terminologije ob prevajanju astronomskih in ogrskih geometrijskih učbenikov. Na kranjski strani Kolpe se Zois in Vodnik še ob koncu stoletja nista mogla dogovoriti, kako naj bi se reklo številu 0 po kranjsko; Vodnik je sploh menil, da ne gre za pravo število. Zois mu je urno natočil čistega vina v pismu z dne 25. junija 1794 po pregledu Vodnikovega dodatka h kranjski pratiki,¹⁰⁷ saj se je v matematiko bolj poglobil pri zasebnem pouku jezuitov Gabrijela Gruberja in Maffeija. Zois je Vodniku iz svoje knjižnice poslal v poduk računico v domačem jeziku, pač Pohlinovo (1781) ali pa Damjanovičevo *Novaja serbskaja aritmetica* (sic!) v prvi izdaji (1767) na 368 straneh v osmerki za učečo se mladino, ki jo je Henrik Viljem Korn ocenil na 24 kr.¹⁰⁸ Zois se ni strinjal, da ničla "sama po sebi nič ne šteje..."; kljub temu Vodnik v Veliki pratiki leta 1795 Zoisovih nasvetov ni preveč upošteval. Pri svojem snovanju *Števstvu*¹⁰⁹ se je opiral na francoski zgled Nicolasa Antoina Guillarda in italijansko Grossijevo razlago. Guillard je konec 18. stoletja objavil dve priredbi učbenika pariškega akademika Etienna Bézouta (Bezout, * 1730; † 1783), raziskovalca algebre in balistike; učbenik je obravnaval sferično trigonometrijo, infinitezimalni račun in na koncu še astronomijo za potrebe plovbe.

Vodnik je nihal med izrazi *kolo*, *nista*, *nulla* in, končno, ničla. V Veliki pratiki za leto 1795 je v poglavju *Podvuzhenje od rajtanja* brez slabe vesti zapisal v nasprotju z Zoisovim nasvetom: *"Nulla, katera se sna kranjsku imenovati: nobena, ke ona obeniga shtivila nepomeni, temuzh eno neprzhnost, ali nebitje eniga shtevila na taistem kraju, kjer ona stoji..."* V nadaljevanju je rojake podučil, da se *"rajtanje na 5 viž dela"*, kot se je svoj čas naučil pri Knauerju. Opi-

sal je *"vkup-shtevčenje – eno shumo postavimo pod drugo"*. V naslednjem letniku Velike pratike je leta 1796 pribil: *"1. visha rajtanja je shtivenje, kateru vuzhi, vezh zifer vkup isrezhi."* Torej je uporabljal oba izraza: včasih števka,¹¹⁰ drugič pa spet tujko *zifra*, ki smo jo pozneje poslovenili v *cifro*.

Podobno kot Trubar poltretje stoletje prej je frančiškan Vodnik v Veliki pratiki (1795) naštel 5782 let od stvaritve sveta brez upoštevanja sodobnejših Buffonovih dvomov v premlado Zemljo; Buffonove domneve je zavračal tudi Schreibers. Vodnik je svetoval, naj se za seme vzamejo zeleni nadzemni jabolkom podobni plodovi krompirja, s katerimi kaže *"krompir ponoviti, kadar nerodoviten postane"*. Te modrosti je Vodnik deloma prebral, deloma pa izvedel od kmetov kot kaplan v Ribnici (1788–1793), kjer so krompir kljub prizadevanjem Marije Terezije v večji meri začeli saditi šele po slabih žitnih letinah med letoma 1785–1787, tik pred Vodnikovim prihodom. V prvi polovici 19. stoletja pa je krompir med poljedeljskimi kulturami že prodrl na prvo mesto.

Žiga Zois v času, ko je raziskoval človeško ribico.

dodal zanimive življenjepise pomembnih pokojnih jezuitov (*Historia Annua Collegii Labacensis Societatis Jesu* (ARS-180 r), str. 426–505).

¹⁰⁵ Kos, *Valentin Vodnik*, str. 148, 163; Žvanut, *Rojstna hišam*, str. 8.

¹⁰⁶ ARS, AS 1052, četrterka, št. 17, 28, 124, 133.

¹⁰⁷ Kos, Toporišič, *Vodnik Valentin*, str. 525.

¹⁰⁸ NUK, Ms 667, stran 113.

¹⁰⁹ Kos, Toporišič, *Vodnik Valentin*, str. 525; NUK-Ms. 412.

¹¹⁰ Kos, Toporišič, *Vodnik Valentin*, str. 525.

Dežmanova risba Proteusa kot kopija Rusconijeve raziskave samičke iz leta 1827 (Dežman, 4r).

Slovensko pisana "znanost" je bila v ogromnem zaostanku, ki nam ga ponazori razlika med učbenikom *Naturlebre* (1792–1793) nekdanjega ljubljanskega rektorja jezuita Antona Ambschlla in Vodnikovimi Velikimi pratikami (1795, 1797) s poučnimi sestavki o vremenu, računstvu, poljedelstvu ali zemljepisu.¹¹¹ Medtem ko je Ambschell razlagal

skrivnosti fizike v nemškem jeziku, se je Vodnik trudil po slovensko opisati osnovne matematične operacije.

Zaostanka slovensko pisane "znanosti" ne gre obžalovati, saj je slovensko pisanje matematike v Vodnikovi dobi capljalo za nemškim tako, kot učenec nižjega razreda osnovne šole zaostaja za absolventom univerze. Zato ni čudno, da je slovensko pisana učenost njega dni napredovala z ogromnimi koraki. V stoletju po Vodnikovem *Kalenderju* je prešla iz otroške na svetovno raven.

Zaključek

Restavracija je morda pretrgala Vodnikove hvalešpeve Napoleonu in končala učiteljsko zaposlitev ostarelega Vodnikovega učitelja, nekdanjega jezuita Knauerja. Ni pa bistveno spremenila položaja matematičnih in naravoslovnih ved na ljubljanskem liceju. Podobno kot ob prepovedi jezuitov leta 1773 so tudi leta 1814 ljubljanski visokošolski profesorji prirodoslovno-matematičnih ved obdržali svoje katedre, saj dovolj izobraženih zamenjav zanje ni bilo. Predvsem pa je še nekaj let po restavracijo okus ljubljanskih izobražencev usmerjal jezuitski učenec Ziga Zois, ki si je občudovanje Francozov zagotovil s pošiljko proteusa v Pariz leta 1807, v dobršni meri podprto z dognanji jezuitov Wulfna in Hohenwarta. Bogati in bolehn Zois ni žulil ljubljanskih jezuitskih šolskih klopi, temveč je raje kar doma gostil jezuitska profesorja Gruberja in Maffeijsa.

Francoski pouk in njegovi vplivi so v kratkih letih svojega dejanja in nehanja med Slovenci začrtali razvoj od cerkve ločenega pouka. Poglobile so slovensko ali vsaj ljubljansko odvisnost od francoskih učbenikov, ki pa bi bili kot najboljši uporabljeni bržkone tudi brez Napoleonovih bajonetov. Desetletja med francosko in marčno revolucijo so tudi pri nas v veliki meri francosko obarvana, od Napoleonove zasedbe pa do bivanja francoskega kralja in A. Cauchyja v Gorici. V tem duhu gre ocenjevati nastanek Napoleonovega spomenika pred Križankami (1929), ki je ob poljskem in milanskem edini zunaj Francije, prav tako tudi bourbonsko kraljevo grobnico na Kostanjevici z edino francosko okropano glavo pokopano zunaj domovine. Ti dvojni vezi Slovencev s Parizom so le vrh sodelovanja, ki nas na Francoze vežejo tesneje kot na kateri koli drug narod, s katerim se ne spogledujemo čez skupno mejo.

¹¹¹ Kos, *Valentin Vodnik*, str. 135, 137.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 14, Gubernij v Ljubljani, 1784–1849

AS 27, Glavni intendant ilirskih provinc, 1809–1813

AS 854, Privatni arhiv Karla Dežmana

AS 1052, Posebno udejstvovanje: Zois, Žiga: 1803–1812. Prvi katalog po 11. marcu 1780 izdelal Zois sam. Sezname slaviističnih knjig J. Schober (okoli 1797), Zois (1798) in Jakob Zupan za Dobrovskega (okoli 1810). Jernej Kopitar je popisal celotno knjižnico približno leta 1803.¹¹²

FSNM – Frančiškanski samostan, Novo mesto
Knjige in rokopisi.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

Rokopisni oddelek: Cop, Matija; Kalister: Licejski katalog, 1826–1831.

Rokopisni oddelek: Wilde, Franz: Catalogi Librorum Bibliothecae Publicae Lycei Labacensis in Ducatu Carnioliae. Alphabetisches literarisches Verzeichnis der in der Laybacher Lycealbibliothek vorhandenen Werke, 1803.

Rokopisni oddelek, Ms. 667: Zois, Žiga: Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois – Catalogus. Prodajni katalog knjigarnarja Korna.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 184, Klasična gimnazija v Ljubljani (1777–1940), Akc. fond 1, šk. 53: Kersnik, Janez Krstnik: Inventaire des objets existantes dans le Cabinet de Chimie et de Physique des écoles centrales à Laibach, 1811.

LITERATURA

Agnes, Luciano: *Ruggero Giuseppe Boscovich un professore Gesuita all'Università di Pavia (1764–1768)*. Pavia, 2006.

Aljančič, Marko (ur.): *Proteus the mysterious ruler of Darkness*. Ljubljana : Vitrum, 1993.

Aljančič, Marko: Žiga Zois in človeška ribica. Ob 250. obletnici rojstva velikega razsvetljenca. *Proteus*. 84/4/60, 1997, str. 152–159.

Asimov, Isaac: *A Short History of Biology*. New York : The Natural History Press, 1964.

Bartolj, Veronika: *Pouk fizike v osnovni šoli na Slovenskem do prve svetovne vojne*. Diplomsko delo pri Janezu Ferbarju. Ljubljana : Pedagoška fakulteta, julij 1998.

Belar, Albin: Sigismund Zois Freiherr von Edelstein. (Feuilleton). *Laibacher Zeitung*, 109 Jahrgang, Nr. 234, 11. oktober 1890, str. 1941–1943.

Blanco, Monica: Could L'Hôpital have read Newton's Methodus Fluxionum? 3rd *International Conference of the European Society for the History of Science* (ur. Hunger, Hermann). Vienna : Austrian Academy of Sciences. 11. september 2008, str. 33–34.

Bren, Hugo: Valentin Vodnik kot frančiškan. *Čas*, 11, 1917, str. 31–37.

Bufon, Zmago: Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. Ljubljana : Slovenska matica, 1, 1971, str. 15–77.

Cantor, Moritz Benedict: *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik 3*. Leipzig : B. G. Teubner, 1901.

Configliachi, Pietro; Rusconi, Mauro: *Del proteo anguino di Laurenti*. Pavia : Fusi, 1818, 6 slik, 119 strani. Ponatis: Fusi : Pavia, 1819.

Cuvier, Georges: *Recherches anatomiques sur les reptiles regardés encore comme douteux par les naturalistes; faites à l'occasion de l'Axolotl, rapporte par M. de Humboldt du Mexique*. Paris: L. Hausmann, 1807.

Cuvier, Georges: Du Proteus (proteus anguinus Laurenti). *Rescherche de ossemens Fossiles*, 3rd edition. Paris. Tome V, 2. partie, 1825, str. 426–430 (SAZU-II 20196 B).

Čermelj, Lavo: Proteus. *Proteus*, 2, 1963/64 (15. oktober 1963.), str. 33–37.

Dahan, Jacques Rémi: Charles Nodier dans les Provinces illyriennes. *Napoleon na Jadranu. Napoléon dans l'Adriatique* (ur. Sumrada, Janez). Koper/Zadar : Annales, 2006, str. 249–280.

Damjanović, Vasilije; Stefanović, Sava (ur.): *Novaja serbskaja aritmetica*. Venetia, 1767. Ponatis: 1790. Modoš.

Davy, Humphry: *Consolations in Travel; or the Last Days of a Philosopher by Sir Humphry Davy, Bart, Late president of the Royal Society*. Tretja izdaja. London : John Murray, 1831.

Dolar, France-Martin: *Knjižnice skozi stoletja*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2004.

Elliot, Johann, *Unterweisung in den Anfangsgründe der Naturlehre, welche mit der Arzneizissenschaft in Verbindung stehen aus dem Engl. Daug Wilhelm Bertram*. Leipzig : Kunner, 1784 (NUK-8482).

Faganel, Jože: *Zoisovi rokopisi*. Ljubljana : ZRC SAZU, 1999.

Faninger, Ernest: Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. 9, 1987, str. 89–107.

Faninger, Ernest: *Zoisova zbirka mineralov*. Ljubljana : Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1988.

¹¹² Prav tam, str. 34; Valenčič, Faninger & Gspan-Prašelj, Zois Žiga, 841.

- Faninger, Ernest: Sodelovanje barona Žige Zoisa in Valentina Vodnika na področju geoloških znatnosti. *Geologija*, 37–38, 1994/95. str. 561–564.
- Fitzinger, L.J.: Ueber de Proteus anguinus. *Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse* (Wien : Carl Gerolds Sohn). 5/3, 1850, str. 291–303.
- Grošelj, Pavel: Kako so odkrili človeško ribico. *Proteus*, 1, 1934, 1–7.
- Grošelj, Pavel: Prirodoslovska prizadevanja med Slovenci. *Zbornik Prirodoslovnega društva*, 1, 1939, VII–XXII.
- Harris, Steven James: Boscovich, the Boscovich Circle' and the Revival of Jesuit Science. *R.J. Boscovich*. 1993, str. 527–548.
- Hell, Maximilian: *Abhandlung von Stahl magneten*. Wien; 1762. Ponatis: 1770. Graz.
- Jammer, Max: *Concepts of force. A study in the foundations of dynamics*. New York : Herper Torchbooks, 1962.
- Jozelj, S.: Pouk kemije na Slovenskem do prve svetovne vojne. *Šolska kronika*. 25, 1992, str. 38–47.
- Kacin, Marija, *Žiga Zois in italijanska kultura*. Ljubljana : ZRC SAZU, 2001.
- Kempe, S. & Horst-Volker, H.: Alois Schaffner's "zerbrochene Pyramide" (Postojnska jama), ein Zeuge glazialer Höhlenvereisung? *Mitteilungen des Verbandes der deutschen Höhlen- und Karstforscher*. 50/3, 2004, str. 76–81.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1819*. Ljubljana : SAZU, 1939.
- Kolanovič, Josip; Šumrada, Janez: *Napoleon in njegova uprava na vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005.
- Kos, Janko: *Valentin Vodnik*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1990.
- Kos, Janko; Toporišič, Jože: Vodnik Valentin (geslo). *SBL*. 4/14; 1986, str. 509–528.
- Lamarck, Jean Baptiste: *Discours d'ouverture de cours des animaux sans vertèbres, prononcé dans le Muséum d'Histoire Naturelle en mai 1806*. 1806. Prevod: *Izbrannie proizvedenija v dvuh tomah*. Moskva : Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, 1955.
- Lamarck, Jean Baptiste: *La Système analytique des connaissances positives de l'homme, restreintes à celles qui proviennent directement ou indirectement de l'observation*. Ponatis: 1988. *La Système analytique des connaissances positives de l'homme*. Paris : Puf, 1820.
- Laurenti, Joseph Nicolas: *Laurenti Austriaci Vienen-sis Specimen medicum exhibens Synopsin reptilium Emendatam cum Experimentis Circa Venena et Antidota, Reptilium Austriacorum etc.* Viena: Joan Thomae Trattner, etc., 1768 (NM-10407). Ponatis: Pavia, 1818.
- De Luc, Jean-André: *Untersuchungen über der Atmosphäre*. Leipzig: Müller, 1776.
- Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1555–1773), II–III*. Romae : Institutum Historicum S.I., S.J. 1988.
- Markovič, Željko: *Rude Boškovic*. Zagreb : JAZU, 1968–1969.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto : Dolenjska založba, 1995.
- Poggendorff Johann Christian: *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exakten Wissenschaften von J.C. Poggendorff, I–II*. Leipzig : Johann Ambrosius Barth, 1863–1898.
- Ponatis: Amsterdam : B. M. Israël N.V., 1965.
- Polvani, Giovanni: *Alessandro Volta*. Pisa : Domus Galileana, 1942.
- Povšič, Jože: *Bibliografija Jurija Vege*. Ljubljana : SAZU, 1974.
- Preinfalk, Miha: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja. *Kronika*, 51/1, 2003, str. 27–50.
- Rakaš, Jože, *Zvon*. 1888, str. 526–534, 584–594.
- Rusconi, M.: Descrizione di un Proteo femmina notabile per lo sviluppo delle parti della generazione. *Isis*, 20/1, 1826 (1827), str. 94–100.
- Rousseau, Pierre: *Zgodovina znanosti*. Ljubljana : DZS, 1955.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. 2. Ljubljana : DZS, 1964.
- Schreibers, Carl von: A Historical and Anatomical Description of a Doubtful Amphibious Animal of Germany, Called by Laurenti Proteus Anguineus. Communicated by Sir Joseph Banks (* 1743; † 1820). *Extract of the Philosophical Transactions*. (2) 91, 1802, str. 241–261.
- Scopoli, Janez Anton: *Observationes Zoologicae. Annus VI historico-naturalis*. Leipzig: Hilscher. V, 1772, str. 70–128 (NUK-8802).
- Shaw, T.R.: Močiril v 19. stoletju za prodajo in za znanost. *Acta carsologica*, 28/1, 1999, str. 229–304.
- Smole, Majda: *Gračine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : DZS, 1982.
- Soban, Darinka: *Johannes A. Scopoli – Carl Linneaus Dopisovanje/Correspondence 1760–1775*. Ljubljana : Prirodoslovno društvo Slovenije, 2004.
- Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Edition par Carlos Sommervogel, S.J. Strasbourgeois, Bruxelles-Paris : publiée par la province de Belgique, Tome I–IX, 1890–1900*.
- Šumrada, Janez: Žiga Zois in Déodat de Dolomieu. *Kronika*, 49/1–2, 2001, str. 65–72.

- Sumrada, Janez: Les principaux traits de la politique napoléonienne dans les Provinces illyriennes. *Napoleon na Jadranu. Napoléon dans l'Adriatique* (ur. Sumrada, Janez). Koper/Zadar : Annales, 2006, str. 43–58.
- Sumrada, Janez: Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah. *Zgodovinski časopis*. 61/1–2, 2007, str. 75–84.
- Valenčič, Vlado: Zois Michelangelo. *SBL*, 4/15, 1991, str. 828–832.
- Valenčič, Vlado; Faninger, Ernest; Gspan-Prašelj, Nada: Zois Žiga (Sigismund) pl. Edelstein. *SBL*, 4/15, 1991, str. 832–846.
- Verzeichnis der öffentlichen Vorlesungen am k. k. Lyzeum zu Laibach im Schuljahre 1817(–1840)* (NM-9373).
- Zois, Žiga (anonimno): Nachrichten von der im Dorfe Vir bei Sittich vorkommenden Fischart. *Laibacher Wochenblatt*. No. 29, 18. julij 1807, štirje neoštevilčeni listi.
- Žigon, Tanja: Laibacher Wochenblatt – ljubljanski tednik za korist in zabavo (1804–1810 in 1814–1818). *Zgodovinski časopis*, 55/1, 2001, str. 67–91.
- Zmuc, Irena: Voltova baterija, učni pripomoček za kemijo in za fiziko (Katalog predmetov). *Napoleon rezhe Iliria ustan* (ur. Irena Žmuc in Gregor Moder). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2009, str. 93.
- Žvanut, Maja: *Rojstna hiša Valentina Vodnika*. Ljubljana : Zavod SR Slovenije za varstvo naravnih in kulturnih dediščin, 1988.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Jesuitenerbe von Baron Sigismund Zois (zum 200. Jahrestag der Illyrischen Provinzen und 190. Todestag von Zois)

Im vorliegenden Beitrag werden in Grundzügen die Veränderungen dargestellt, die die Napoleonische Herrschaft in Wissenschaft und Bildung mit sich brachte – die französischen revolutionären Neuheiten begleiteten nämlich die letzten Atemzüge des jahrhundertelangen Physik- und Mathematikunterrichts der Jesuiten im Rahmen der Laibacher höheren philosophischen Studien.

Der Zois-Kreis ist ausschlaggebend für das Verständnis der illyrischen Gebildeten der Napoleonischen Ära. In gewisser Hinsicht symbolisiert ihren Werdegang auch Sigismund Zois selbst, der den Lebensweg vom Jesuitenschüler bis zum erstklassigen Wissenschaftler von Weltruhm zurückgelegt hat. Es wurden alle Verzeichnisse von Zois' Bibliothek eingehend gesichtet, die zahlreiche sorgfältig ausgesuchte naturkundliche Bücher der Jesuiten enthalten. Zois' mathematisch-naturwissenschaftliche Lektüre wurde mit Büchern aus Valvasors, Erbergs, Auerpergers, der Lyzeums- und anderen Krainer Bibliotheken jener Zeit verglichen. Belegt wurde die Einflussnahme von Gabriel Gruber und Joseph Jakob Liberatus Maffei von Glattfort auf Zois' Bücherauswahl zur Lehre Rudjer Boškovičs, Benjamin Franklins, aber auch Isaacs Newtons. Bei Zois' Anschaffung von Mineralien und entsprechender Literatur sind Ratschläge von Zois' zeitweilig echtem Freund Balthasar Hacquet zu spüren, der auch Zois' Abonnement zahlreicher wissenschaftlicher Zeitschriften beeinflusst haben muss. Die Zusammenarbeit Valentin Vodniks mit Zois spiegelt sich in Zois' Literatur über die Numismatik, aber auch in Rechenbüchern für Anfänger in serbischer und anderen Sprachen, die Zois' und Vodniks Bemühungen um eine slowenische mathematische Terminologie maßgebend prägten. Zum ersten Mal wurden neben dem bekannten Verkaufskatalog von Zois' Büchern von Heinrich Wilhelm Korn (aus der National- und Universitätsbibliothek Ljubljana) auch der frühere von Bartholomäus Kopitar (1803) und andere auf größtenteils fliegenden Blättern herangezogen, die im Archiv der Republik Slowenien aufbewahrt werden. Ebenfalls erstmalig wurde Zois' Erforschung des Grottenolms in der modernen Geschichtsschreibung untersucht und bewiesen, dass Zois darüber eine der bedeutendsten wissenschaftlich untermauerten Abhandlungen verfasste. Grundlage für seine gelehrten Arbeiten fand er natürlich in seiner Privatbibliothek, reich an Werken von Jesuitenautoren und zeitgenössischen wissenschaftlichen Zeitschriften. Bei seiner Erforschung des Proteus knüpfte er an die Bemühungen des Jesuiten Franz Xaver Wulfen sowie Johann Anton Scopoli und Sigismund Hohenwarts an, die sich als erste mit wissenschaftlichem Interesse mit dem Grottenolm aus Sittich (Stična) auseinandersetzten.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 911.3:631(497.4)"18"

Prejeto: 30. 6. 2009

Miha Seručnik

univerzitetni diplomirani zgodovinar, asistent mladi raziskovalec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: miha.serucnik@zrc-sazu.si

Reambulančni kataster za Kranjsko

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zemljiško izmero za reambulančni kataster, ki jo je Avstro-Ogrska izpeljala v sedemdesetih letih 19. stoletja, z vidika zakonskih predpisov. Hkrati povzema poročila sočasnega časopisja o poteku izmere. Novi reambulančni kataster je na Kranjskem prinesel občutno zmanjšanje zemljiškega davka (za približno 1/3), kar je bilo med drugim posledica prizadevanj deželne komisije za uravnavo zemljiškega davka.

KLJUČNE BESEDE

čisti katastrski donos, deželna komisija za uravnavo zemljiškega davka, katastri, klasifikacijska tarifa, Kranjska, reambulančni kataster, uravnavo zemljiškega davka, zemljiški davek

ABSTRACT

THE REVISED CADASTRE FOR CARNIOLA

The contribution discusses the land survey for the revised cadastre that was undertaken by Austria-Hungary in the 1870s from the viewpoint of legal regulations. At the same time it summarizes the reports of contemporary newspapers about the progress of the survey. The new revised cadastre brought about substantial land tax reduction in Carniola (approximately one third). This was, among other factors, due to efforts of provincial commission for regulation of land tax.

KEY WORDS

net yield of land, provincial commission for regulation of land tax, cadastres, classification tariff, Carniola, revised land register, regulation of land tax, land tax

Uvod

Stabilni ali franciscejski kataster je bil odrejen s cesarskim patentom z dne 23. decembra 1817. Dela, potrebna za njegovo uvedbo so bila tako zelo zahtevna, da so za njihov zaključek potrebovali več desetletij. Najprej je kataster stopil v veljavo v Spodnji Avstriji leta 1834, nato 1840 v Zgornji Avstriji, na Salzburškem, Stajerskem, Koroškem in Kranjskem. Sledili sta Moravska (1851) in Češka (med letoma 1852 in 1860). Na Tirolskem, Predarlskem, v Galiciji in Bukovini stabilnega katastra niso nikoli uvedli.¹

Med tem dolgim obdobjem je leta 1848 prišlo do marčne revolucije, ki je povzročila, da je bila leto pozneje sprejeta zemljiška odveza. Slednja je bistveno spremenila lastniška razmerja, saj je odpravljala povezavo kmečkih zemljišč z gosposčinami. Odpadle so vse dolžnosti kmetov, zvezane s podložnostjo, zemljiški gospodje pa so se spremenili v veleposestnike.

Po zemljiški odvezi so hitreje stekli tudi postopki v zvezi z odpravo servitutnih (služnostnih) pravic kmetov do graščinskih gozdov in razdelitvijo srenjske zemlje, kar je imelo za posledico razdelitev velikih gozdnih zemljišč med nekdanje služnostne upravičence.² Poleg tega je veliko spremembo, tako v kulturno krajino kot v gospodarsko življenje, vnesla železnica.

Vse navedeno je pomenilo, da franciscejski kataster ni bil več primeren za osnovo zemljiškemu davku. Zaradi tega je habsburška monarhija vnovič pristopila k ugotavljanju donosnosti zemljišč in tako je, kljub temu, da se je močno naslonila na obstoječi kataster, nastal nov katastrski operat, ki ga danes poznamo pod imenom reambulančni kataster.

Izvedba del

Reambulacijo³ je odredil zakon z dne 24. maja 1869, RGBL št. 88. Za njeno izvedbo so se oblikovale, podobno kot za franciscejski kataster, komisije na okrajni, deželni in državni ravni. Podrejene so bile ministru za finance, ki je med drugim imenoval del njihovih članov.

Najbolj neposreden stik s terenom so imele *okrajne cenilne komisije* (*Bezirks-Schätzungs-Kommissionen*). Sedeže so imele pri okrajnih glavarstvih in so bile zadolžene za neposredno izvedbo cenilnih del. Območje njihovega delovanja je predstavljal t. i. cenilni okraj, ki se je praviloma pokrival z ozemljem političnega okraja oziroma okrajnega glavarstva.

Ce je bilo okrajno glavarstvo preveč raznoliko glede reliefa, sestave tal, podnebja, gospodarske razvitosti in prometne povezanosti, so ga razdelili na primerno število manjših klasifikacijskih distriktov oziroma območij (*Classificationsdistrict*). O delitvi na klasifikacijska območja je odločala okrajna cenilna komisija; v primeru, da bi želela okrajno glavarstvo razdeliti na več kot tri dele, je o stvari odločal minister za finance.⁴

Okrajno cenilno komisijo so sestavljali predstojnik, ki ga je imenoval minister za finance ter 8 članov. Od slednjih je 4 določil minister, pri čemer je moral vsaj 2 izbrati iz vrst davčnih zavezancev cenilnega okraja.

Ce je okrajno glavarstvo imelo predstavniško telo (okrajni svet), je le-to izvolilo 3 člane okrajne komisije. Kjer okrajnega sveta ni bilo, so člane volili iz vrst županov občin. Zadnji član komisije je bil voljen "izmed najvišje obdavčenih posestnikov cenilnega okraja". Volilno pravico (tudi pri volitvah županov za člane komisije) so imeli posestniki, ki so skupaj prispevali $\frac{1}{6}$ zemljiškega davka v cenilnem okraju. Če je njihovo število znašalo več kot 20 (torej posamezniki niso imeli dovolj velikih posesti), je volilno pravico imelo 20 največjih.

Vsi člani ter predstojnik so imeli še namestnike, ki bi jih v primeru daljše odsotnosti lahko zamenjali. Namestnike so imenovali oziroma izvolili po enakih pravilih kot člane komisije.

Okrajni komisiji so bili dodeljeni tudi referenti, ki so ji pomagali glede ekonomskih zadev in pri cenitvi gozdov. Imenoval jih je minister. Poleg teh je komisija lahko k sodelovanju pritegnila dodatnega strokovnjaka za gozdne zadeve.⁵

Okrajnim cenilnim komisijam je bila nadrejena *deželna komisija*. Izvajala je nadzor in koordinacijo nad okrajnimi komisijami. Od slednjih je prejela rezultate merjenj ter cenitev in jih primerjala, vnesla potrebne popravke ipd. Poleg tega je imela nalogo odločati o reklamacijah cenitev. Sestavljali so jo predsednik, ki je praviloma bil deželni predsednik oz. državni namestnik in 8–10 članov.

Enako kot pri okrajni komisiji je polovico članov imenoval minister za finance, od katerih je morala biti vsaj polovica iz vrst davčnih zavezancev dežele. Drugo polovico članov komisije je imenoval deželni zbor.

Ce je bila dežela prevelika, so se po enakih načelih oblikovale deželne podkomisije, ki so dobile vsaka svoje delovno območje, znotraj katerega so samostojno izvajale svoje naloge.

Člani deželne komisije so morali biti dobro poučeni o gospodarskih, geografskih, prometnih, pod-

¹ Mischler-Ulbrich, *Österreichisches Staatswörterbuch*, str. 590–591.

² Problem reševanja kmečkih služnosti na gospostvih obravnava Kačičnik Gabrič Alenka, *O kmečkih dolgovih ...*

³ V zakonskih besedilih se reambulacija imenuje "uravnavna zemljiškega davka" (*Regelung der Grundsteuer*).

⁴ RGBL 88/1869, § 17, str. 349. Dvanajst kranjskih okrajnih glavarstev je imelo 21 cenilnih območij. Prim. preglednico klasifikacijske tarife v *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung* Nr. 25, 31. 1. 1874.

⁵ Prav tam, § 9, str. 347–348.

nebnih razmerah, vrstah tal ipd. – skratka dobro so morali poznati lokalne razmere, zato so bili dolžni odhajati na teren, ki jim je bil dodeljen. Prav tako naj bi bili dobro podučeni o razmerah na mejnih območjih sosednjih dežel; cenitve donosov lastnih mejnih okrajev so namreč bili dolžni usklajevati s cenitvami podobnih območij onkraj deželne meje.⁶

Minister za finance je pod svojim vodstvom sklical centralno oziroma *osrednjo komisijo*, ki je bila zadolžena za končno odločanje o reklamacijah. Gradivo (ki je moralo vsebovati tudi vso dokumentacijo o razpravah na nižji stopnji) je prevzela od deželnih komisij ter ga dokončno uskladila med posameznimi deželami. V njeni pristojnosti je bila dokončna potrditev klasifikacijskih tarif. Če bi kje prišlo do tako velikih razlik med cenilnimi okraji, da jih tudi spremembe tarif ne bi mogle odpraviti, je lahko osrednja komisija odredila imenovanje nove okrajne cenilne komisije in sprožila vnovičen postopek cenitve.⁷

Osrednjo komisijo je poleg predsedujočega ministra za finance sestavljalo še 36 članov. Med 12, ki jih je imenoval minister, so bili vključeni *osrednji inspektorji*, zadolženi za nadzor cenilnih del po posameznih deželah. Nadaljnjih 6 članov je izvolila gosposka zbornica, 18 pa poslanska zbornica dunajskega državnega zbora. Pri izboru zbornici nista bili omejeni na svoje člane.

Člani, ki jih je izvolila poslanska zbornica, so bili izbrani po deželnem načelu. Vsaka dežela, zastopana v državnem svetu, je imela v komisiji po enega člana, Galicija in Bukovina po dva, Istra in Trst sta imela skupnega člana.

Osrednja komisija je imela svoje referente, ki jih je iz vrst finančnih organov imenoval minister. Če je bilo potrebno, je zakon komisiji dovoljeval, da na pomoč pokliče dodatne strokovnjake.⁸

Opisana določila zakona iz l. 1869 so dopolnili dvakrat. Leta 1871 je bila sprejeta kratka novela, ki je dala ministru za finance pooblastilo, da dopolni komisije za uravnavo zemljiškega davka v primerih, ko predstavniška telesa niso izvolila njim dodeljenih članov in namestnikov. Nadomestni člani komisij so morali biti izbrani izmed davkoplačevalcev. Imeli so poln mandat, vendar le dokler predstavniška telesa niso izvolila novih članov po prvotno predvidenem postopku.⁹

Leta 1879 je sledil še zakon, ki je poleg drugih sprememb in dopolnil na ravni dežel dodal *komisijo za reklamacije*, oblikovano po razpustu deželne komisije. Kot pove njeno ime, je odločala o reklamacijah, kar je prvotno spadalo pod pristojnosti deželne komisije. Sestavljali so jo predsednik z namestnikom in 6–12 članov z namestniki, od katerih jih je

polovico imenoval minister za finance, drugo polovico pa deželni zbor. Komisija je imela še referenta, ki ga je prav tako imenoval minister.¹⁰ Število članov so že naslednje leto povečali na 8–20, kar priča o obsegu dela komisije.¹¹

Osnovna načela

Predmet obdavčenja z zemljiškim davkom so bile vse zemljiške površine, ki so jih lahko uporabljali v kmetijski namene. Zemljiški davek je veljal tudi za zemljišča, izvzeta iz agrarne rabe zaradi kakšne dejavnosti, za katero ni bila predvidena davčna oprostitve (*Steuerfreiheit*).¹²

Zemljišča so bila obdavčena na temelju *čistega donosa*. Pri slednjem je šlo za določen znesek (v izvirnem besedilu zakona presežek – *Überschuß*), ki je ostal po odštetju stroškov obdelovanja in pridobivanja (*Bewirtschaftungs- und Gewinnungskosten*) od bruto donosa ter ga je bilo mogoče trajno pridobivati. Pri ocenjevanju čistega donosa so morali računati po povprečno dobrem stanju katastrske kulture.

Lastniška razmerja na posameznem zemljišču, služnosti ter zvezanost z obrtniškimi obrati so se pri izračunih donosa zanemarili. Prav tako v čisti donos niso vračunali z zemljiščem zvezanih bremen in dajatev.¹³

Za ugotavljanje čistega donosa je imela okrajna cenilna komisija na voljo več pripomočkov, ki so jih, po odredbi zakona o uravnavi zemljiškega davka, morala izdelati različna oblastva. Finančni organ (finančni urad) je bil dolžen priskrbeti izračune povprečnih cen vseh pridelkov cenilnega območja, izdelane na podlagi seznamov realnih tržnih cen (*Originalmarktpreistabelle*). Politična oblastva (okrajna glavarstva) so imela nalogo ugotoviti cene ročnega dela in vleke. Sodni uradi so bili zadolženi za sezname cen prodanih nepremičnin, cenitev za sodne izvršbe, cene zakupov. Vsi omenjeni izračuni so morali zajemati podatke za obdobje zadnjih 15 let pred izvedbo reambulance.¹⁴

Katastrska kultura je opredeljevala rabo zemljišča. Zakon o uravnavi zemljiškega davka jih je določal 10: a) njive, b) travnike, c) vrtove, d) vinograde, e) pašnike, f) planine (*Alpen*), g) gozdove, h) jezera, močvirja, ribnike, i) parifikati (*Parifikationsland*),¹⁵ j) neplodno.¹⁶

¹⁰ RGBl. 54/1879, Člen I., § 8, II. oddelek, str. 221.

¹¹ RGBl. 34/1880, Člen IV., § 8, II. oddelek, str. 62.

¹² RGBl. 88/1869, § 1, str. 345.

¹³ Prav tam, § 5, str. 346.

¹⁴ Prav tam, § 22, str. 350.

¹⁵ Parifikati so bile površine, izkoriščane v neagrarne namene: kamnolomi, peskokopi, nahajališča šote, ilovice, skladišča, delavnice, zasebni kanali, rečni bregovi, železniška zemljišča itd. RGBl. 88/1869, § 16, str. 349. Prim. *Pravni terminološki slovar (do 1991, gradivo)*, geslo *parifikat* – kmetijsko zemljišče, ki se uporablja v drug namen.

¹⁶ RGBl. 88/1869, § 16, str. 349.

⁶ Prav tam, § 8, str. 347.

⁷ Prav tam, § 39, str. 357.

⁸ Prav tam, § 7, str. 346.

⁹ RGBl. 81/1871, str. 217.

Nro. des Blattes	Benennung des Blattes	Nro. der Parzelle	Gesetzliche Eifens. schaft der Grundstücke		Des Eigenthümers				Des Grundstückes					
			Dominikal	Rustikal	Haus Nro.	Vor und Zuname.	Stand.	Wohnort.	Kulture Gattung	Flächen Inhalt N. O. Quad. Zueh. Klafter	Reiner zahl. Ertrag	Capital nach p. Cent	Werth p. Cent	Klasse
+	XI	21	✓	✓	13	Polman Joseph	Leuzen	Landstraf	Oblygarden	125				
+	1	22	✓	✓	14	Sehurmayer Jakob			Oblygarden	97				
+	1	23	✓	✓	15	Steffen Anton			Oblygarden	102				
+	1	24	✓	✓	16	Korach Michael			Oblygarden	280				
		25	✓	✓	17	Lehninger Franz			Oblygarden	55				
		26	✓	✓	18	Korach Anton			Oblygarden	62				
		27	✓	✓	19	Korach Michael			Oblygarden	115				
		28	✓	✓	20	Wiesch Jakob			Oblygarden	102				
		29	✓	✓	21	Korach Michael			Oblygarden	97				
		30	✓	✓	22	Wiesch Franz			Oblygarden	70				
		31	✓	✓	23	Korach Anton			Oblygarden	52				
		32	✓	✓	24	Wiesch Jakob			Oblygarden	71				
		33	✓	✓	25	Korach Michael			Oblygarden	70				
		34	✓	✓	26	Korach Michael			Oblygarden	101				

Parcelni protokol franciscejskega katastra za k. o. Kostanjevica. Za vsako zemljišče je navedena njegova pravna lastnost (gesetzliche Eigenschaft), lastnik in njegov stan (Stand). Pravna lastnost z delitvijo zemljišč na dominikalna in rustikalna najbolj očitno kaže na fevdalne odnose glede zemljiško-lastniških razmerij v predmarčni dobi.¹⁷

V tem delu so določila glede na franciscejski kataster poenostavili. Odpravljene so bile mešane in nekatere posebne kulture: njiva z vinsko trto, vrstenka oziroma ornica (*Eggarten*),¹⁸ trika (*Trischacker*),¹⁹ travnik ali pašnik s sadnim drevjem, travnik ali pašnik z drevjem (*mit Holznutzen*), visoki in nizki gozd, loka (*Aue*), močvirja s trsjem in ločjem (*Rohr und Schilf*).²⁰

Na zemljiščih z mešano kulturo so upoštevali donos obeh prisotnih kultur, zemljišče pa uvrstili v kategorijo kulture, ki je prevladovala. Presihajoča jezera, ki so se uporabljala na suhem delu kot pašniki oziroma travniki, so bila, ob upoštevanju povprečnih letnih donosov, uvrščena v slednji kategoriji.²¹

Parifikati so se cenili po mejcih ali zaobjemajočih zemljiščih.²² Zemljišča iste katastrske kulture

so zaradi različne sestave tal in klimatskih pogojev dajala različno količino pridelka, zato so kulturo razdelili na bonitetne ali kakovostne razrede (*Bonitätsklasse*), ki jih ni smelo biti več kot osem na posamezno katastrsko kulturo.

Za vsak kakovostni razred so izračunali tarifno stopnjo (*Tarifsatz*).²³ Seznam tarifnih stopenj po katastrskih kulturah in kakovostnih razredih se je imenoval *klasifikacijska tarifa*.²⁴

Ocena čistega katastrskega donosa in določitev klasifikacijske tarife

Izdelava novega katastra je bila razdeljena na dva dela. V prvem so izvedli *oceno* (*Abschätzung*) čistega katastrskega donosa za posamične kulture. Ko je bila ocena zaključena in so določili klasifikacijsko tarifo, je sledila *cenitev* (*Einschätzung*) vseh zemljišč v cenilnem okraju.

Najprej je bilo treba sestaviti natančen opis cenilnega okraja. Zanj je bil zadolžen referent okrajne cenilne komisije, ki je moral obhoditi teren. Opis cenilnega okraja je vseboval seznam vseh občin, opis

¹⁷ ARS, AS 176, N 132 – k. o. Kostanjevica, parcelni protokol.

¹⁸ Isto parcelo se izmenično uporablja kot njivo in travnik. Izraz *vrstenka* po *Zgodovina agrarnih panog*, str. 132; izraz *ornica* je uporabljen v: O cenitvi posamesnih zemljišč (Konec). *Novice*, 33, 1875, št. 29, str. 241.

¹⁹ Izmenjavanje njive in pašnika na istem zemljišču. Slovenski prevod po *Zgodovina agrarnih panog*, str. 132.

²⁰ Po preglednici katastrskih kultur z navedenimi bruto in čistimi katastrskimi donosi v: Felsenbrunn, *Statistische Tabellen*, str. 14.

²¹ RGBI. 88/1869 § 29, odstavka 15 in 16, str. 349.

²² Prav tam, § 29, odstavek 17, str. 353. Iz izenačitve oziroma

parifikacije so ta zemljišča tudi dobila ime.

²³ Prav tam, § 19, str. 349–350.

²⁴ V sočasnih besedilih v so nemški izraz *Classificationstarif* prevajali kot vrstilna tarifa, *Klasse* pa kot vrsta.

geomorfoloških in podnebnih razmer, sestave tal, donosnosti katastrskih kultur, načina obdelovanja. Poleg tega so morale biti navedene cene kmetijskih pridelkov in vrednost posesti različnih velikosti, cene vina ter cene dela v preteklih 15 letih.²⁵

Namen opisa je bil na enem mestu zbrati vse potrebne podatke o dejavnikih, ki so vplivali na donose posameznih kultur. Le-te je okrajna komisija primerjala s prej omenjenimi statističnimi pregledi, ki so jih poslali upravni, sodni ter finančni uradi. Pri ugotavljanju povprečnih cen so, kot že rečeno, vzeli podatke preteklih 15 let, od katerih so odvzeli cene petih najdražjih. Za žita so upoštevali cene na večjih (vplivnejših) tržiščih, medtem ko so za vino, potrošne materiale ter stranske proizvode upoštevali lokalne cene.²⁶

Po primerjavi vseh podatkov so sestavili dva predloga za klasifikacijsko tarifo. Enega so pripravili referenti, drugega pa poseben odbor, ki so ga sestavljali člani okrajne komisije. Slednja je oba predloga obravnavala ter na njuni podlagi izdelala enotno tarifo. Za posamičen razred katastrske kulture so ugotovili čisti katastrski donos²⁷ na en oral.²⁸ Dobljene zneske so poenotili z zaokroževanjem:

1. Zaokroženje klasifikacijskih tarif²⁹

Višina čistega katastrskega donosa	Zaokroženo na
2 kr – 20 kr	2 kr
20 kr – 1 gld	5 kr
1 gld – 4 gld	10 kr
4 gld – 10 gld	25 kr
10 gld – 50 gld	50 kr

Realni čisti donos na oral so zaokrožili na tarifo, ki mu je bila po vrednosti najbližje. Če je npr. nek čisti donos v povprečju znašal 4 gld 13 kr/oral, so ga zaokrožili na 4 gld 25 kr; če je znašal 4 gld 12 kr, pa na 4 gld.

Posebej še velja omeniti, da je zakon podatke o prodajnih cenah zemljišč ter zakupnih cenah označeval kot pripomoček za izračun (*Combinationsmittel*).³⁰ Cene pridelkov, lesa, delovne sile ipd. so imele pri določanju čistega donosa in klasifikacijske tarife bolj odločilno vlogo.

Izračunano začasno klasifikacijsko tarifo je bilo treba preveriti z obhodi po cenilnem okraju in jo primerjati s tarifami sosednjih okrajev ter po potrebi

popraviti. Po obhodu je okrajna komisija sestavila klasifikacijski protokol in za vsako kulturo določila vzorčna zemljišča, ki so pozneje rabila za primerjavo pri cenitvi parcel.³¹

Preverjeno klasifikacijsko tarifo je okrajna cenilna komisija skupaj z vso potrebno dokumentacijo predala deželni komisiji, ki jo je uskladila s tarifami cenilnih drugih okrajev v deželi. Odpraviti je morala pomanjkljivosti in uskladiti tarife v okrajih ob deželni meji s podobnimi predeli sosednjih dežel.³²

Ko je bilo usklajevanje opravljeno, je deželna komisija klasifikacijsko tarifo objavila v "deželnem časopisu"³³ in jo istočasno poslala okrajnim cenilnim komisijam. Le-te so morale tarife dodatno objaviti "na primeren način" na območjih pod njihovo pristojnostjo. Na predložene tarife so se lahko pritožili občine, veleposestniki (ki so skupaj plačevali $\frac{1}{6}$ davka v okraju) ter okrajna cenilna komisija. Hkrati je bilo treba obvestiti tudi okrajne cenilne komisije mejnih območij sosednje dežele, da so lahko obvestile svojo zainteresirano javnost.³⁴ Rok za oddajo pritožb je bil šest tednov.³⁵

Prispele pritožbe so se posredovale deželni komisiji, ki jih je obravnavala ter opravila potrebne popravke. Nato je sestavila pregled klasifikacijskih tarif za svoje ozemlje, z njimi uradno seznanila ministra za finance ter pozvala svoje okrajne cenilne komisije, da začnejo s cenitvijo zemljišč.

Cenitev zemljišč

Za cenitev se je klasifikacijsko območje "v potrebni meri" razdelilo na cenilne skupine (*Einschätzungsgruppe*).³⁶ Na Kranjskem so skupine praviloma obsegale 20 katastrskih občin.³⁷ Vsaki sta bila dodeljena po dva cenilna odposlanca iz vrst okrajne cenilne komisije, ki sta pod nadzorom referenta za vsako zemljišče ugotovila oziroma določila, v katero katastrsko kulturo in kakovostni razred spada. Pri tem so za merilo rabila poprej izbrana vzorčna zemljišča.³⁸

Termin cenitve so morali objaviti tako, da je bila obveščena vsa zainteresirana javnost. Občinski predstojniki in veliki posestniki (ki so skupaj prispevali vsaj $\frac{1}{6}$ davka) so bili prisotni kot cenilni zaupniki.

Vrtove in vinograde, ki so merili manj kot 50 kvadratnih sežnjev (180 m²), so izenačili z obdajajočim zemljiščem. Pri ostalih katastrskih kulturah

²⁵ RGBL 88/1869, § 23, str. 350–351.

²⁶ Prav tam, § 24, str. 351.

²⁷ V goldinarjih avstrijske veljave.

²⁸ RGBL 88/1869, § 25, str. 351. 1 spodnjeavstrijski oral = 5754,64 m² oziroma 0,57 ha. 1 oral = 1600 kvadratnih sežnjev. Za pretvorbo spodnjeavstrijskih mer v metrični sistem glej: RGBL 16/1872, Artikel IV, str. 31.

²⁹ RGBL 88/1869, Muster III, str. 361.

³⁰ Prav tam, § 26, str. 351–352.

³¹ Prav tam, § 28, str. 352.

³² Prav tam, § 30, str. 354.

³³ Za Kranjsko *Laibacher Zeitung*.

³⁴ RGBL 88/1869, § 31, str. 354.

³⁵ Prav tam, § 32, str. 354.

³⁶ Prav tam, § 34, str. 354–355.

³⁷ O vcenitvi zemljišč z ozirom na uravnavo zemljiškega davka, *Novice*, 35, 1877, št. 8.b, str. 57.

³⁸ RGBL 88/1869, § 34, str. 355.

je isto pravilo veljalo za zemljišča, manjša od 400 kvadratnih sežnjev (14,4 arov). Če so jih obdajala zemljišča z različnimi kulturami, se jih je izenačilo s tistimi, ki so jim bila po lastnostih in donosu najbližje. Če so bila zemljišča tako različnih kakovosti, da bi zaradi združevanja prišlo do odstopanja v donosu večjega od 10%, so malo parcele ohranili kot samostojno enoto.

Pri različni kakovosti tal na delih zemljišča manjših od enega orala, so dele izenačili v en prevladujoči kakovostni razred, če pri tem ni prišlo do 10% odstopanja donosa. Gozdove so obravnavali po sklopih (*Waldkörper*), ki so jim določili enoten kakovostni razred, glede na ocenjeno povprečno donosnost. Obstoječega lesa oziroma njegove vrednosti cenitev ni upoštevala.³⁹

Rezultate cenitev so predali okrajni cenilni komisiji, ki jih je še enkrat pregledala in odpravila pomanjkljivosti. Po potrebi je sklicala še lokalno komisijo za obravnavo spornih zadev.

Po zaključenih cenilnih delih je okrajna komisija za vsako katastrsko občino izdelala cenilni register (*Einschätzungsregister*), v katerem so bili zbrani vsi podatki o parcelah, njihovih površinah, umestitvi v kakovostne razrede, čistem donosu. Izdelali so summarne preglede za cenilna območja, okraje. Izračunati je bilo treba tudi povprečni čisti donos na oral za vse katastrske kulture.⁴⁰

Reklamacije

Cenilne registre je okrajna komisija dala na vpogled in njihove kopije poslala posamičnim občinam. Občine in zemljiški lastniki so lahko v roku šestih tednov podali ugovore (reklamacije) na objavljene rezultate.

Zakon je omogočal pritožbe glede napačne navedbe davčne obveznosti oziroma prostosti za posamično zemljišče, napačno navedene površine, napačne cenitve (umestitve v kakovostni razred), glede napačnega izračuna skupne površine in čistega katastrskega donosa. Ugovore je obravnavala okrajna cenilna komisija, ki je po potrebi lahko sklicala lokalno komisijo. V slednji sta morala biti prisotna dva člana okrajne komisije, ki sta izvedla (ponovno) cenitev.

Če je bila okrajna komisija glede rešitve pritožbe soglasna, je podala nepreklicen sklep. Sicer je morala zadevo skupaj z elaboratom predati deželni komisiji.⁴¹ Deželna komisija je dokončno odločila o prejetih reklamacijah. Nato je izdelala poročilo o rezultatih opravljene ocene katastrskega donosa ter cenilnih del, ki ga je skupaj z vso pripadajočo dokumentacijo predala ministru za finance. Poročilo

je moralo vsebovati oceno opravljenega dela v lastni in v sosednjih deželah.⁴²

Minister je sklical osrednjo komisijo, ki je primerjala rezultate del med sosednjimi deželami. V primeru nesorazmerij je lahko prilagajala tarifne stopnje. Če tudi to ne bi zadostovalo, je lahko sklicala novo okrajno cenilno komisijo, ki je ponovila postopek, vključno z zbiranjem reklamacij.⁴³

Po dokončno popravljeni klasifikacijski tarifi je minister za finance odredil sestavo novih evidenc čistega katastrskega donosa. Na njihovi podlagi so izvedli razdelitev skupnega zneska zemljiškega davka (*Grundsteuerhauptsumme*) na dežele, okraje, občine in posamezna zemljišča.⁴⁴ Prva revizija novega zemljiškega davka je bila predvidena 15 let po njegovi prvi repartitiji in nato periodično vsakih 15 let.⁴⁵

Dopolnila in spremembe

V letih 1879 in 1880 sta stopila v veljavo zakona, ki sta občutno spremenila zgoraj opisana določila. Po novem vsakih 15 let niso zgolj revidirali zemljiškega davka, ampak so na novo določili tudi njegov skupni znesek. Obdavčitev po novem skupnem znesku, ki ga naj bi določil poseben zakon, naj bi stopila v veljavo s 1. januarjem 1882. Skupni znesek se je delil po začasnih tarifah, ki so veljale do konca reklamacijskih postopkov.⁴⁶

Glavna namena zakona z dne 6. aprila 1879 št. 54 sta bila poenostavitev in pospešitev postopkov. Da bi preprečili nadaljnje zamude pri cenitvah zemljišč, so odpravili obvezno prisotnost cenilnih odposlancev. Če ti niso prišli, je cenitev opravil cenilni referent sam.

Konec leta 1879 je moral minister za finance ugotoviti, kako hitro tečejo postopki v posameznih okrajih. Kjer je kazalo, da bodo dela po rednem postopku zaključena do konca oktobra 1880, so zadeve pustili nespremenjene. V nasprotnem primeru je minister izdal ukaz, naj cenitve opravljajo le še cenilni referenti. Poleg tega je vlada ta ukrep lahko izrekla kadarkoli v letu 1880, če je ugotovila, da cenilni odposlanci delajo prepočasi.

Kot v prvotnem zakonu je bila pri cenitvi predvidena prisotnost cenilnih zaupnikov (župani, veleposestniki), vendar ni bila več obvezna. Cenitev so izvedli tudi, če zaupniki niso prišli.⁴⁷ Izrecno so bili določeni roki za zaključek posameznih opravil.

⁴² Prav tam, § 38, str. 357.

⁴³ Prav tam, § 39, str. 357.

⁴⁴ Prav tam, § 40, str. 357–358 (Prav tako § 4, str. 345: Z zakonom določeni skupni znesek zemljiškega davka (*Grundsteuerhauptsumme*) se enakomerno razdeli v sorazmerju z ugotovljenim čistim donosom davčnih objektov na posamezne dežele, oziroma občine in zemljišča).

⁴⁵ RGBI. 88/1869, § 41, str. 358.

⁴⁶ RGBI. 54/1879, člen I, § 4, str. 220.

⁴⁷ Prav tam, § 34, str. 221–222.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam, § 36, str. 356.

⁴¹ Prav tam, § 37, str. 356–357.

Kultur Art

Heugarten

Nummer der Parzelle	Fläche								Re											
	1.		2.		3.		4.		5.		6.		7.		1.		2.		3.	
	Classe								fl.		kr.		fl.		kr.		fl.		kr.	
1	2	3	4	5	6	7	8	10	11	12										
61					300															
72					390															
101						150														
123																				153
124																				1492
127																				448
128																				448
129																				442
131																				148
132																				152

Parcelni protokol reambulančnega katastra za k. o. Koritno. V primerjavi s parcelnim protokolom franciscejskega katastra je precej bolj skop. Izginile so rubrike o lastniku ter o pravni lastnosti zemljišča.⁴⁸

Cenilni referenti so morali rezultate svojega dela oddati okrajnim cenilnim komisijam najpozneje do 31. oktobra 1880.

Okrajnim komisijam naj bi minister odredil posebne roke, ki naj bi trajali vsaj dva meseca. V tem času so morale pregledati delo referentov. Če dela ne bi mogle končati v predpisanem času, bi ga zaključili predstojniki komisij ob pomoči dveh zapornikov iz vrst davčnih zavezancev.

Rezultate preverjanj naj bi izročili deželnim komisijam najpozneje do konca januarja 1881. Gradivo je moralo pri deželnih komisijah še enkrat skozi rešeto, predvsem glede enakomernosti. Nato naj bi izdelali preglede za čisti donos na ravni dežele, ki so ga morali poslati skupaj s posebnim elaboratom ministru za finance na Dunaj. Rok za oddajo elaboratov je bil 1. maj 1881.⁴⁹

Zatem je gradivo prevzela osrednja komisija, ki je ugotavljala, ali je treba izvesti še kakšne popravke – morda tudi v tarifi. Če je ugotovila potrebo po obsežnejših spremembah, je zadevo poslala nazaj okrajni cenilni komisiji, ki je morala popravke opraviti do konca septembra 1881.

Ko so okrožne komisije opravile svoje naloge, je bila osrednja komisija zadolžena, da določi dokonč-

no klasifikacijsko tarifo. Centralna komisija je morala svoje delo zaključiti do konca leta 1881. Nato se je sestavil glavni pregled čistega katastrskega donosa. Na njegovi podlagi so izvedli razdelitev skupnega zneska zemljiškega davka, ki je veljala do zaključka reklamacij.⁵⁰

Rezultate cenilnih del so morali geometri vrisati v obstoječe katastrske mape. Sestaviti je bilo treba tudi parcelni protokol ter preglede površin katastrskih kultur in kakovostnih razredov za vsako občino. Iz občinskih pregledov so sestavili preglede cenilnega okraja.⁵¹ Kot že omenjeno, je bila na deželni ravni uvedena nova reklamacijska komisija, ki je prevzela pristojnosti prvotno namenjene deželni komisiji.⁵² Zaradi tega so se spremenila določila o reklamacijah v §§ 38–40.

Rok za reklamacije je bil podaljšan z 42 (6 tednov) na 45 dni. Predstojnik okrajne cenilne komisije je glede reklamacij zaradi napačnega vpisa lastništva, napačno določene površine zemljišča in ugotovljene napake v izračunih pridobil pojasnila od okrajnega cenilnega referenta oziroma geometra in na njihovi podlagi predal deželni komisiji za reklamacije predloge za rešitev.

⁴⁸ AS 181, Reambulančni kataster za Kranjsko, N 120 – k. o. Koritno, parcelni protokol.

⁴⁹ RGBL 54/1879, § 34, str. 223.

⁵⁰ Prav tam, § 34, str. 224.

⁵¹ Prav tam, § 36, str. 224.

⁵² Kot v op. 9.

Komisija za reklamacije se je morala posvetovati z deželnim cenilnim inšpektorjem in deželnim meritvenim inšpektorjem ter nato odločala o upravičenosti reklamacije. Proti njenim sklepom niso bile več mogoče pritožbe. Če je bilo zemljišče potrebno ponovno izmeriti, so o tem obvestili reklamanta. Če se ta ni pojavil na kraju meritve ob napovedanem času, so delo opravili brez njega.⁵³

V pristojnosti okrajne cenilne komisije so bile pritožbe glede pomotoma obdavčenih parcel, ki bi sicer morale biti po zakonu davka proste in glede napačno določene kakovosti zemljišča. V primeru, da je bila potrebna ponovna preiskava, sta jo opravila okrajni referent in en član okrajne cenilne komisije. Zraven so povabili še zaupnike, vendar so preiskavo opravili tudi, če se le-ti na povabilo niso odzvali. O ugotovitvah preiskave je nato odločala okrajna komisija, vendar je svoje zaključke morala izročiti v presojo še komisiji za reklamacije.⁵⁴

Novost je prinašal tudi člen II, ki je prepovedoval, da bi bili posamezniki člani ali namestniki osrednje in hkrati podrejene deželne ali reklamacijske komisije. Članom komisij na deželni ravni je bilo onemogočeno članstvo v okrajnih komisijah njihovega delovnega območja. Na Kranjskem je takšni funkciji združeval npr. baron Oton Apfaltrern, hkrati član deželne komisije in okrajne cenilne komisije v Kamniku.⁵⁵

Slabo leto pozneje – 28. marca 1880 – je bil izdan nov zakon, ki je nadomeščal zgoraj opisane določbe z novimi. Glavne spremembe so zadevale časovne roke, v katerih so posamezne komisije bile dolžne zaključiti svoje naloge. Novi zakon je *skrajšal* časovne omejitve.

Rok za oddajo rezultatov dela cenilnih referentov (31. oktober 1880) so odpravili. Novo besedilo je zgolj določalo, da morajo okrajne cenilne komisije omenjene rezultate preveriti.⁵⁶ Datum, do katerega so okrajne komisije morale predati gradivo deželni komisiji, je bil prestavljen na 30. september 1880 (prej 31. januar 1881). Minister za finance je moral gradivo deželne komisije po novem prejeti najpozneje do 1. aprila 1880, osrednja komisija pa je morala svoje delo zaključiti do konca leta 1880.⁵⁷

Najpozneje do 1. marca 1881 so morali pričeti teči reklamacijski postopki pri okrajnih cenilnih komisijah. Rok za sprejemanje reklamacij je bil v izrednih primerih mogoče tudi podaljšati, vendar to ni smelo zavleči reševanja reklamacij.⁵⁸

Natančno so bili določeni tudi roki za reševanje posameznih vrst reklamacij pri okrajni cenilni komisiji. Napačno vpisana lastništva je predsednik okrajne komisije moral preveriti in napake odpraviti do konca decembra 1881. Za popravo napačno izmerjenih zemljišč in računskih napak sta bila na voljo dva meseca več. Po novem je bilo edino glede napačno izmerjenih zemljišč še mogoče določiti vnovično merjenje, glede drugih pritožb pa so bile dodatne lokalne preiskave odpravljene.⁵⁹

Minister za finance je določil časovne okvire za delo komisij na deželni in okrajni ravni. Okrajna cenilna komisija je imela po novem za svoje zadolžitve vsaj 6 mesecev časa, reklamacijska komisija pa vsaj 3. Če komisija svojih dolžnosti ni uspela opraviti v predpisanem roku, je moral posle zaključiti njen predstojnik ob pomoči zaupnikov, ki si jih je izbral med davkoplačevalci svojega območja. Poleg opisanih rokov je zakon vpeljal tudi omejitve, da se skupna vsota zemljiškega davka v obdobju 15 let od repartitije ne sme povečati.⁶⁰

Kot tretjo novost je treba še omeniti, da so bili v zakon vključeni tudi predpisi glede poravnave razlike med višino začasno predpisanih davkov (na ravni posameznih davkoplačevalcev) in dokončnih, ki so stopili v veljavo po zaključku reklamacij. Razliko preveč plačanih davkov bi posameznik lahko po lastni izbiri dobil povrnjeno v obliki izplačila ali pa kot dodatno začasno zmanjšanje davčne obveznosti. Razliko od prenizko izplačanih davkov naj bi pobirali kot enake četrtletne obroke, pristete k zemljiškemu davku, pri čemer posamezen obrok ne bi smel presežati 25% novega davka.⁶¹

Te poravnave pozneje niso izpeljali, ker niso hoteli prizadeti davkoplačevalcev, ki so v prehodnem obdobju plačevali nekoliko prenizke zneske.⁶²

Nova obdavčitev

Novi zemljiški davek za "kraljevine in dežele zastopane v državnem zboru", določen na podlagi reambulančnega katastra, je bil objavljen 7. junija 1881 in je znašal 37.500.000 gld. Veljati je začel s 1. januarjem 1881 za dobo 15 let.⁶³ Hkrati so odpravili 5% izredno doklado, vpeljano s cesarskim patentom 10. oktobra 1849 RGBl. št. 412. Določila istega zakona o davčni olajšavi zaradi plačevanja dolgov, ki so bremenila zemljišče, so ostala v veljavi.⁶⁴

⁵³ RGBl. 54/1879, člen I, § 38, str. 225–226.

⁵⁴ Prav tam, člen I, § 39, str. 226.

⁵⁵ Naši dopisi. Iz Kamniške okolice. *Novice*, l. 31, št. 24, 1873, str. 191; Apfaltrern je omenjen tudi v dopisu z Dolenjske, vendar iz besedila ni razvidno, ali je bil član okrajne komisije (v Krškem?): Naši dopisi. Iz Dolenskega. *Novice*, 31, št. 25, 1873, str. 198; *Obravnave*, str. 111.

⁵⁶ RGBl. 34/1880, člen V, str. 62.

⁵⁷ Prav tam, člen VI, str. 63.

⁵⁸ Prav tam, člen VII, str. 63.

⁵⁹ Prav tam, člen VIII, str. 63 in prav tam, člen V, str. 62.

⁶⁰ Prav tam, člen II, str. 61.

⁶¹ Prav tam, člen III, str. 62.

⁶² Mischler–Ulbrich, *Osterreichisches Staatswörterbuch*, str. 595.

⁶³ RGBl. 49/1881, člen I, str. 171.

⁶⁴ RGBl. 49/1881, člen III, str. 171. Stopnja zemljiškega davka v deželah, v katerih je veljal stabilni kataster, se je v času njegove veljave večkrat spremenila. Enotno stopnjo obdavčitve je vpeljal šele cesarski patent z dne 10. 10. 1849 RGBl. 412/1849 (Erg. Bd.). Pred tem so v deželah, za katere je bil stabilni kataster že izdelan, izvajali zgolj repartitijo starih

Višina začasnega davka, je bila določena na 22,1% čistega katastrskega donosa.⁶⁵ Po zaključku reklamacijskih postopkov leta 1883 so ta odstotek malenkostno popravili na 22,7%. V tej višini je veljal do 31. decembra 1895.⁶⁶

Reambulacija na Kranjskem

Na Kranjskem se je deželna komisija za uravnavo zemljiškega davka konstituirala 26. februarja 1870. Sedež je imela v stavbi glavnega davčnega urada na Bregu št. 196 v Ljubljani.⁶⁷

V naslednjih štirih letih so okrajne cenilne komisije na terenu ugotavljale cene pridelkov, dela, surovin itd., na podlagi katerih so nato določali tarifa za cenilne okraje. Dogajanje so skrbno spremljale *Novice*, *gospodarske*, *obrtne* in *narodne*, ki so se za uravnavo zemljiškega davka zanimale že od sprejetja zakona dalje.⁶⁸

Maja 1871 so *Novice* svoje bralce seznanile s poročilom Antona Podkrajška, ki je v ljubljanski okrajni cenilni komisiji zastopal veleposestnike. Podkrajšek je menil, da povprečna tržna cena žit v Ljubljani, ki je predstavljala del osnove za določitev donosnosti njiv, ni primerna, ker je za ta namen previsoka. Na ljubljanski trg so žita prihajala preko posrednikov, ki so od kmetov odkupili najboljše pridelke. V ceno žita na ljubljanskem trgu so bili vključeni stroški prevoza, mostnine in cestnine, "štantnina" oziroma najem stojnice, užitninski davek (*Verzehrssteuer*) in trgovčeva provizija. Zato se je znesek, ki ga je moral plačati kupec na trgu, precej razlikoval od pridelovalčevega izkupička.

Cene v Ljubljani so dvigovale še boljši pridelki, uvoženi iz Ogrske in Hrvaške. Po Podkrajškovi navedbi naj bi bil vagan⁶⁹ tuje pšenice za 6 do 8 funtov⁷⁰ težji od kranjske.⁷¹

2. Sestava deželne komisije za uravnavo zemljiškega davka ob ustanovitvi.

Imenoval minister za finance:	
Clani	Namestniki
Sigmund Konrad pl. Eybesfeld, deželni predsednik in predsednik deželne komisije	
Karl Wurzbach pl. Tannenbergr, deželni glavar	Franz Langer pl. Podgoro
Peter Kozler, namestnik deželnega glavarja	Josef Orel, notar
Etbin Henrik Costa, dvorni in sodni advokat	Karl Seitner, graščinski nadgozdar na Jesenicah
Andrej Brus, knezoškofovski upravitelj	Radoslav Razlag
Izvolil deželni zbor:	
Janez Pajk, okrajni glavar in referent deželne komisije	Jožef Hofmann, finančni komisar
Matias Bayer, ekonomski cenilni inšpektor	Karl Pahman, deželni gozdno-cenilni inšpektor
Tomaž Košir, posestnik in župan Brezovice	Janez Klinc, posestnik in župan Šiške
Anton Böhm, posestnik in župan Griča	Janez Zajc, posestnik in župan Cerovca

davkov na podlagi novega katastra. Omenjeni cesarski patent je določal redni zemljiški davek (imenovan *Ordinarium*) v višini 16% čistega katastrskega donosa, k temu pa dodal izredno doklado v višini $\frac{1}{3}$ rednega davka (kar je enako $5\frac{1}{3}\%$ davčne osnove). Doklada je bila prvotno mišljena le za leto 1850, vendar so jo nato odpravili šele 1881. Dejansko je zemljiški davek torej znašal $21\frac{1}{3}\%$. Dodatno povišanje je davkoplačevalce doletelo s t. i. vojno doklado (RGBl. 88/1859), ki je znašala $\frac{1}{6}$ *Ordinariuma* in je davek dvignila na 24% davčne osnove. Vojno doklado so nato dvignili na $\frac{1}{3}$ *Ordinariuma* (1863–1865), jo znižali na $\frac{1}{4}$ (1866–1867), nakar se je ustalila na $\frac{1}{3}$. Pred izvedbo reambulacije so torej lastniki zemljišč plačevali davek v višini $26\frac{2}{3}\%$ čistega katastrskega donosa. Mischler–Ulbrich, *Österreichisches Staatswörterbuch*, str. 593. Zanimivo je, da je omenjeni zakon RGBl. 49/1881 ukinjal izredno doklado iz leta 1849, ni pa omenjal vojne doklade. Novi davek je bil za približno $1\frac{1}{3}\%$ višji od davka v obdobju 1850–1859.

⁶⁵ RGBl. 55/1881, str. 215.

⁶⁶ RGBl. 119/1883, str. 400.

⁶⁷ *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung* Nr. 47, 28. 2. 1870. Danes ima poslopje naslov Breg 8, na vogalu Brega in Salendrove ulice. Valenčič–Traven, *Ljubljanske ulice*, Priloga 1 (karta Ljubljane iz 1840); Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih mestnih hiš*, Breg 6 (naslov na vrhu strani, ni paginacije).

⁶⁸ Po objavi zakona o uravnavi zemljiškega davka leta 1869 so mu v časopisu posvetili obsežen članek v nadaljevanjih, ki je izhajal v sedmih številkah. *Novice*, 27, 1869, št. 26–32.

⁶⁹ Vagan (nem. *Metzen*) je bil votla mera za suhe snovi (žita). Bil je enak dvema mernikoma in je meril 61,49 litrov. RGBl. 16/1872, Artikel IV, str. 31.

⁷⁰ Avstrijski oziroma dunajski funt je znašal 0,56006 kilograma. RGBl. 16/1872, Artikel IV, str. 31.

⁷¹ "Da se ogersko, hrvaško in še drugo v našo deželo pripeljano žito dražje prodati da kakor naše domače, to je gotovo, ker je veliko bolje, čisto in teže memo domačega (tuja pšenica je 6 do 8 funtov teža, rž 3 do 5, oves 8 do 10, ječmen pa še veliko teži)." O zadevah žitne cenitve. *Novice*, 29, 1871, št. 21, str. 163.

Poslopje nekdanjega deželnega davčnega urada na vogalu Brega in Salendrove ulice (foto: Miha Seručnik).

3. Povprečna tržna cena v Ljubljani za 1 vagan žita.

Zito	Povprečna tržna cena
pšenica	4 gld 84 kr
rž	3 gld 15 kr
ječmen	2 gld 55 ½ kr
oves	1 gld 82 kr

Ceno pšenice, ki jo je ugotovila cenilna komisija, bi morali vzeti kot ceno dobrega pridelka (na trgu v Ljubljani). Pšenica srednje kakovosti naj bi stala 3 gld 22 ⅔ kr, slaba pa 1 gld 61 ⅓ kr.⁷²

Zaradi vseh teh dejavnikov bi morali kot podlago čistega donosa vzeti lokalne cene, ki jih je kmet lahko iztržil za svoje pridelke.⁷³

4. Predlagane cene za pridelke boljše kakovosti.

Zito	Povprečna tržna cena
pšenica	4 gld 5 kr
rž	2 gld 50 kr
ječmen	2 gld 20 kr
oves	1 gld 40 kr

Podkrajškove pripombe so bile razumno argumentirane, vendar so nasprotovale zakonskemu predpisu, ki je jasno določal, da se cene žit določajo po cenah na vplivnejših trgih (*Einfluß nehmende Markttorte*).⁷⁴

Zanimivo podrobnost – morda posledico Podkrajškovega elaborata – je mogoče opaziti dve leti pozneje. Cena enega vagana pšenice, ki so jo uporabili pri obračunu čistih donosov na njivah, je bila 4 gld 84 kr, razen za *Ljubljanski mestni okraj*, kjer so upoštevali ceno 4 gld 5 kr.⁷⁵

V prvi junijski številki leta 1873 so *Novice* objavile klasifikacijsko tarifo, ki so jo sestavile okrajne komisije in jim jo je deželna komisija vrnila, da vnesejo popravke. Deželna komisija je našla veliko napak, poleg tega so si bile tarifne stopnje "zelo navskriž".⁷⁶

V naslednji številki je sledil komentar, ki je opozarjal, da so predlogi tarifnih stopenj previsoki. Posebej sta bila izpostavljena cenilna okraja Kamnik in Krško, pri katastrskih kulturah pa tarifa za vinograde in gozdove. Omenjena je bila že dolgo znana previsoka obdavčenost na Kranjskem, ki je nove tarife niso odpravljale, če stvari niso celo po-

⁷² Predlagani ceni za srednjo in slabo kakovost znašata ⅔ in ⅓ cene za dobro kakovost. Po istem postopku naj bi se določilo tudi ceno za ostala tri žita.

⁷³ O zadevah žitne cenitve. *Novice*, 29, 1871, št. 21, str. 163–164.

⁷⁴ RGBL 88/1869, § 24, a), str. 351. Glej besedilo k op. 26.

⁷⁵ Razlag, (Radoslav): O zadevah novega zemljiškega davka. Odgovor na interpelacijo zastran uravnave zemljiškega davka. *Novice*, 31, št. 27, 1873, str. 211.

⁷⁶ Našim kmetovalcem v prevdarek. *Novice*, 31, 1873, št. 23, str. 178–180.

slabšale. Komentator je vzroke za nastalo stanje iskal v referentih, ki so v okrajne komisije prišli od drugod in Kranjske ter razmer v njej niso dobro poznali ali razumeli. Izrecno sta omenjena dva referenta s Poljske, ki ju je vlada zaradi nesposobnosti odstavila. Del krivde naj bi po drugi strani na malomarnih domačih cenilcih.⁷⁷

Po obeh člankih so začele na uredništvo prihajati pritožbe iz vseh delov Kranjske. Dne 11. junija je bilo objavljeno pismo, iz katerega veje precejšnje ogorčenje. "Mar so se vračunili nam dohodki od železnice, ki je nimamo? ali zdravi planinski zrak, ki ga zastonj dihamo? ali 8mesečni (sic) sneg, ki nas obdaruje tolikrat s slano?", se je spraševal pisec iz kamniške okolice. Kot sporne je navajal razlike med tarifo kamniškega okraja ter tarifo sosednjih okrajev Ljubljana in Kranj. Oparekal je strokovnost okrajnim cenilcem, glavno odgovornost pa pripisoval referentu Sauerschniggu, ki je prihajal iz Celovca in naj ne bi poznal lokalnih razmer.⁷⁸

Naslednji teden (18. junija 1873) je bil objavljen dopis z Dolenjske, ki se je zgražal nad visokimi tarifami vinogradov. Pisec je stresel svojo nejevoljo še nad deželnozborskim poslancem Jožetom Zagorcem, ki bi po njegovem mnenju moral takoj v Krško na posvet z Martinom Hočevarjem.⁷⁹

"Kmetje smo unidan, ko so nam "Novice" naznanile tarife iz Krškega okraja, vsi omamljeni strmeli. Hvala jim zato, da so nam povedale, kako stoji ta reč", je pisal J. J. z Dolenjske in prosil *Novice*, naj mu pojasnijo, kje in kako se lahko pritožijo.⁸⁰

Popravljen tarifo je deželna komisija za uravnavo zemljiškega davka sprejela januarja 1874 in jo objavila v *Laibacher Zeitung*.⁸¹ O tem so poročale tudi *Novice*. Članek z naslovom *Zdaj, gospodarji Kranjski, pozor!* je opozarjal kmete, naj bodo posebej pazljivi na to, kaj takšna tarifa konkretno pomeni za posameznika. Kmetje naj spremljajo, v kateri kakovostni razred bodo cenilci uvrstili njihova zemljišča. Posebej na Krasu naj gospodarji pazijo, da se njihovih revnih pašnikov ne oceni kot preveč kakovostne. Poleg tega naj bodo tudi pozorni, da pašniki "s kakim grmovjem ali malo drevesci niso med boršt (gozd) djani",⁸² sicer bodo podvrženi gozdnemu zakonu in z njimi ne bodo mogli več svobodno razpolagati. Kot so opozarjali že v preteklem letu, je

bila klasifikacijska tarifa za njive, vinograde in gozdove nastavljena previsoko.⁸³

Zadeva s klasifikacijsko tarifo je postala predmet živahne razprave v ljubljanskem deželnem zboru. Grofi Jožef Emanuel Barbo-Waxenstein je 3. oktobra na čelu skupine poslancev podal interpelacijo, v kateri je spraševal kranjsko deželno vlado, ali je seznanjena s spomenico nekdanjega administrativnega referenta deželne komisije za uravnavo zemljiškega davka Janeza Pajka in kaj namerava v zvezi z njo ukreniti. Pajk je ugovarjal primernosti sprejete tarife in naj bi s tem prišel v nasprotje z glavnim inšpektorjem Kermanom, zaradi česar je moral zapustiti položaj referenta deželne komisije. Preden je odstopil, je svoje ugovore izročil deželni komisiji.⁸⁴

Vlada je na interpelacijo odgovorila deset dni pozneje. S Pajkovimi pripombami je bila seznanjena, saj so bile vključene v zapisnik plenarne seje deželne komisije z dne 17. januarja. Vendar je ocenjevala, da so deželna in okrajne komisije vestno opravile svoje delo.⁸⁵ Iz razprave, ki je sledila, velja omeniti nekaj zanimivejših točk. Baron Oton Apfalter⁸⁶ je opozoril, da so imele okrajne, kot tudi deželna komisija pri določanju tarife zelo ne-hvaležno delo. Marsikje pripomočki, ki so jih bile dolžne sestaviti občine, niso bili primerni. Po njegovih besedah je večina statistik o cenah pridelkov vsebovala enake cene za celotno dvajsetletno (!) obdobje. Takšnim statistikam, ki naj bi cenilcem dale predstavbo o pričakovanih donosih kmetijskih površin, je pač manjkala vsakršna verodostojnost.

Problematična je bila tudi sestava okrajnih komisij. Vanje voljeni domači predstavniki niso bili "vajeni parlamentarnih razprav" in se zato niso mogli kosati z izvedenci, ki jih je (pogosto iz drugih dežel) imenoval minister za finance.⁸⁷ Temu Apfalternovemu opažanju se je pridružil Etbin Henrik Costa, ki je še dodal, "da se je skoro pri vseh okrajnih komisijah fiskalično pritiskalo od strani deželnega inšpektorja".⁸⁸

V bran objavljeni tarifi se je postavil tudi Radoslav Razlag. Ker je sodeloval pri podkomisiji, ki so jo sestavili iz članov deželne komisije za reševanje prejetih reklamacij, je imel na voljo bogato gradivo pritožb. Rdeča nit njegovega izvajanja je bila, da so ugovori po večini neutemeljeni in se ljudje pač poskušajo izogniti plačevanju davkov oziroma jih želijo zmanjšati pod vsako razumno

⁷⁷ Zopet o uravnavi zemljiškega davka po novi postavi. *Novice*, 31, 1873, št. 24, str. 185.

⁷⁸ Naši dopisi. Iz Kamniške okolice 8. junija. *Novice*, 31, 1873, št. 24, str. 191.

⁷⁹ Naši dopisi. Iz Dolenskega. *Novice*, 31, 1873, št. 25, str. 198.

⁸⁰ O zemljiškem davku po novi postavi. *Novice*, 31, 1873, št. 27, str. 211.

⁸¹ *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung* Nr. 25, 31. 1. 1874.

⁸² Opozorilo se nanaša na določila zakona o uvrščanju zemljišč z mešano kulturo RGBI. 88/1869, § 29, str. 349.

⁸³ *Zdaj, gospodarji Kranjski, pozor!* *Novice*, 32, 1874, št. 5, str. 33–34.

⁸⁴ *Obravnave*, str. 52.

⁸⁵ *Obravnave*, str. 110.

⁸⁶ Kot član deželne komisije je 1872 nadomestil Andreja Brusa (*Novice*, 30, 1872, št. 46, str. 369).

⁸⁷ *Obravnave*, str. 111. Apfalter je sicer zagovarjal stališče, da je klasifikacijska tarifa, kakršna je bila objavljena, pravilna.

⁸⁸ Prav tam, str. 113.

mero. V Litiji so npr. za njivo 1. kakovostnega razreda navajali *negativen* donos 29 gld 63 $\frac{2}{3}$ kr na oral, pri vinogradih⁸⁹ pa 29 gld 90 kr. Primerov negativnega donosa (stroški pridelave so presežali donos od pridelka) je bilo še več.⁹⁰

Poleg tega je bilo precej primerov, ko je več občin hkrati oddalo popolnoma enake reklamacije.⁹¹ Marsikatera reklamacija poleg tega ni navajala nobenih števil, ampak je le na splošno ugovarjala tarifi. Razlag je tudi opozoril, da so se proti kranjski klasifikacijski tarifi pritožile vse sosednje dežele, češ da je prenizka in pri tem navajal primerjave:

- vinogradi okoli Krškega 22 gld/ oral – na Štajerskem 32 gld/ oral;
- pašniki okoli Krškega 4 gld 50 kr/ oral – na Štajerskem 11 gld/ oral;
- njive – okraj Planina 13 gld 50 kr/ oral – Tolmin 15 gld/ oral itd.

Resnica je verjetno tičala nekje vmes med navedbami enih in drugih. Kakor so bile pretirane pritožbe, ki jih je za svojo argumentacijo odbral dr. Razlag, ne gre zanemarjati nezavidljivega gospodarskega položaja, v katerem se je nahajalo kranjsko podeželje. Huda razdrobljenost dobršnega dela posesti, pomanjkanje kapitala, ki bi omogočil posodobitev obdelovanja in zaokrožitev posesti, so samo nekatere od teh težav.

Končni izid razprave okrog interpelacije grofa Barba je bil, da so deželni poslanci Franc Kotnik, Oton Apfaltrern in Radoslav Razlag odstopili s svojih funkcij kot člani deželne komisije.⁹² Peter Kozler, prav tako član te komisije, je storil enako že nekaj dni prej na deželnozborski seji 8. septembra.⁹³

Namesto njih so bili v deželno komisijo imenovani Karel Ahačič, Josip Poklukar, Luka Robič in Valentin Zarnik.⁹⁴ Komisija vsekakor ni imela lahke naloge. Obravnavati je morala kakih 200 pritožb in tarifo dodatno uskladiti. Revizijo klasifikacijske tarife je zaključila 27. marca 1875 in odredila deželnim komisijam pričetek cenitve zemljišč.⁹⁵ Nova (dokončna) tarifa je bila ponekod nižja, drugje pa so jo morali celo povišati. Popravljen tarifni ni bila objavljena, ker je čakala na potrditev osrednje komisije na Dunaju.⁹⁶

Vsaj iz pregledanega gradiva *Novic* je videti, da je pri tem tudi ostalo. S potrditvijo nove tarife se je za Kranjsko vsaj v političnem smislu zaključil bolj razgibani del postopka okrog uravnave zemljiškega davka. Čeprav so cenitve zemljišč trajale še nadaljnjih šest let, ni več mogoče zaznati podobnega razburjenja kot v letu 1873/74.

Zaključne misli

Kot je bilo povedano že uvodoma, so reambulacijo izpeljali zaradi zastarelosti operativnega katastra, ki ni več ustrezal spremenjenim gospodarskim in družbenim razmerjem. Reambulančni kataster je bil izdelan na podlagi istih osnovnih konceptov kot njegov predhodnik; čisti katastrski donos kot davčna osnova za zemljiški davek, različni načini obdelovanja, prikazani s pomočjo omejenega števila katastrskih kultur, razdeljenih v kakovostne razrede, katastrska občina kot osnovna teritorialna enota, znotraj katere so izvajali cenitev.⁹⁷

Posebej velja omeniti še kontinuiteto na področju merskih enot. Leta 1876 je namreč v Avstro-Ogrski stopil v veljavo metrični merski sistem,⁹⁸ vendar so pri uravnavi zemljiškega davka še naprej ohranili preračunavanje površine v oralih in kvadratnih sežnjih. S tem so ohranili primerljivost podatkov s franciscejskim katastrom, hkrati pa so se ognili dodatnim zapletom v zvezi s privajanjem uslužbencev, zadolženih za izpeljavo del, na nov merski sistem.

Po drugi strani so na podlagi izkušenj, ki so jih pridobili pri vpeljavi stabilnega katastra, spremenili postopke, za katere se je izkazalo, da so pomanjkljivi. Pri ugotavljanju naravnih donosov zemljišč za stabilni kataster so za osnovo določili cene pridelkov iz t. i. normalnega leta 1824. Zaradi dolgotrajnosti postopkov se ugotovljeni katastrski donosi marsikje že ob vpeljavi novega katastra niso skladali z realnimi gospodarskimi razmerami. V vmesnem obdobju je habsburška monarhija izgradila osnovno železniško infrastrukturo, ki je povzročila močne spremembe v gospodarstvu posameznih predelov.⁹⁹

Za reambulančni kataster so zaradi tega za osnovo vzeli podatke o cenah za glavne skupine pridelkov za dobo 15 let pred objavo zakona in na njihovi podlagi izračunane povprečne vrednosti.¹⁰⁰ Obenem je zakon določal izvedbo ugotavljanja čistih donosov zemljišč v vseh deželah hkrati.¹⁰¹

⁸⁹ Okolica Gabrovke. Nekdaj se je kraj imenoval Sveti Križ.

⁹⁰ *Obravnave*, str. 114.

⁹¹ Prav tam, str. 115. Navaja občine v ljubljanski okolici od Vrhnike, prek Borovnice, do Polhovega Gradca, na drugo stran Ljubljane pa Črnuče, Podgorica ...

⁹² Njihove izstopne izjave so navedene v sejnem zapisniku v *Obravnave*, str. 112 in 116.

⁹³ Prav tam, str. 66.

⁹⁴ Prav tam, str. 157.

⁹⁵ Naši dopisi. – O zemljiškem davku za deželo Kranjsko. *Novice*, 33, 1875, št. 13, str. 110.

⁹⁶ O cenitvi posamesnih zemljišč. *Novice*, 33, 1875, št. 28, str. 232.

⁹⁷ O franciscejskem katastru glej Ribnikar, *Zemljiški kataster*, str. 327–333; Blaznik, *Ziri v luči franciscejskega katastra*.

⁹⁸ RGBL 16/1872, str. 29–34.

⁹⁹ Mischler–Ulbrich, *Österreichisches Staatswörterbuch*, str. 591.

¹⁰⁰ RGBL 88/1869, §§ 19 in 22.

¹⁰¹ RGBL 88/1869, § 20.

Novost je predstavljalo tudi določanje klasi-
fijskih tarif v okviru cenilnega okraja oziroma ob-
močja (distrikta). Za franciscejski kataster so jih
namreč člani cenilnih komisij določali za vsako
katastrsko občino posebej.¹⁰² Clanek v *Novicah* 21.
februarja 1877 je bil do novega pristopa kritičen, češ
da je bil stari način enostavnejši, a se je na koncu
izkazalo, da je bil novi zemljiški davek za Kranjsko
nižji. Velja tudi pripomniti, da so dela vendarle iz-
peljali v krajšem času in v vseh "kronovinah in de-
želah, zastopanih v (dunajskem) državnem zboru".

Za hitrejši zaključek ceniitvenih del sta bila go-
tovo zaslužna dopolnilna zakona iz let 1879 in
1880, ki sta znatno poenostavila postopke. Posebej
učinki prvega od obeh (RGI. 54/1879) so morali
presenetiti celo vlado, saj je lahko že naslednje leto
skrajšala izvedbene roke za posamezna opravila.

Z reambulančnim katastrom je državi pravza-
prav prvič uspelo v vseh deželah vpeljati obdavčitev
zemljišč, temelječo na enotnih merilih. Kljub po-
mislekom glede tega, ali je novi katastrski sistem
dosegel svoj namen obdavčitve obdelovalnih površin
v skladu z njihovo realno donosnostjo, je predstavl-
jal izboljšavo glede na prejšnje stanje.¹⁰³

Na Kranjskem je bil novi davek, uveden leta
1881, na deželni ravni za približno 300.000 gld nižji
od zneska, predpisanega po stabilnem katastru.¹⁰⁴
To je bil velik uspeh deželne komisije in Josipa
Poklukarja, ki je kot njen referent sestavil elaborat
za osrednjo komisijo na Dunaju in z njim katerim
uspešno argumentiral reambulančni katastrski ope-
rat.¹⁰⁵

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 176, Fond Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 181, Fond Reambulančni kataster za Kranj-
sko

ČASOPISNI VIRI

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung.

Novice gospodarske, obrtniške in narodne, letniki
1869–1881.

TISKANI VIRI

Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih
stanovalecev*, II. knjiga. Ljubljana 1940–43, vezan
tipkopis brez paginacije.

*Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani od
15. septembra 1874 do 16. oktobra 1874. (Po ste-
nografskih zapisih.)* 15. zvezek. (*Bericht über die
Verhandlungen des krainischen Landtages zu Lai-
bach vom 15. September 1874 bis 16. Oktober
1874. (Nach den stenographischen Aufzeich-
nungen.)* 15. Band.) V Ljubljani : založil deželni
odbor Kranjski. – Tisek Rud. Milicev, 1874.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich.
Wien. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und
Staatsdruckerei. 1853–1869.

*Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen
Königreiche und Länder.* Wien. Aus der kaiser-
lich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei
1870–1918.

LITERATURA

Blaznik, Pavle: Reambulacija v luči katastrske ob-
čine Ziri. *Loški razgledi*, 27, 1981, str. 197–206.

Blaznik, Pavle: Ziri v luči franciscejskega katastra.
Loški razgledi, 27, 1980, str. 120–130.

Felsenbrunn, Karl Fontaine von: *Statistische Ta-
bellen über die direkten Steuern mit Herzogthume
Krain mit den nöthigen historischen Bemerkungen
und sachgemässen Erläuterungen.* Laibach, Selbst-
verlag des Verfassers, 1866.

Kačičnik Gabrič, Alenka: O kmečkih dolgovih ne-
koliko drugače. Problem servitutnih pravic na
posetvu Snežnik. Ljubljana, Knjižnica "Kronike"
8, 2004, str. 205

Mischler, Ernst (ur.), Ulbrich, Josef (ur.): *Oster-
reichisches Staatswörterbuch. Handbuch des ge-
samten österreichischen öffentlichen Rechtes.* Zwei-
te, wesentlich umgearbeitete Auflage. Zweiter
Band. F–J. Wien : Alfred Hölder, k. u. k. Hof-
und Universitäts-Buchhändler, 1906.

Pavle Blaznik (ur.), Bogo Grafenauer (ur.), Sergij
Vilfan (ur.), Fran Zwitter (ur.): *Gospodarska in
družbena zgodovina Slovencev [enciklopedična ob-
ravnava po panogah]. Zgodovina agrarnih panog.*
Zv. 1. *Agrarno gospodarstvo.* Ljubljana, Državna
založba Slovenije, 1970.

Ribnikar, Peter: Zemljiški kataster kot vir za zgo-
dovino. *Zgodovinski časopis*, 36, 1982, št. 4, str.
321–337.

Valencič, Vlado, Traven, Rezka: *Ljubljanske ulice.*
Ljubljana, Geodetska uprava Skupščine mesta,
1980, 153 str. + 4 karte mesta Ljubljane.

¹⁰² O vcenitvi zemljišč z ozirom na uravnavo zemljiškega davka.
Novice, 35, 1877, št. 8.b, str. 57.

¹⁰³ Primerjaj Mischler–Ulbrich, *Österreichisches Staatswörter-
buch*, str. 595.

¹⁰⁴ Stari davek za Kranjsko je bil predpisan v višini 900.000 gld
in torej za 1/3 višji kot novi.

¹⁰⁵ Naši dopisi. – Iz Ljubljane. *Novice*, 39, 1881, št. 4, str. 32.

ZUSAMMENFASSUNG

Reambulanzkataster für Krain

Anlässlich der Grundentlastung im Österreichischen Kaiserreich im Jahr 1849 änderten sich auch die Rechtsverhältnisse im Bereich des Grundeigentums grundlegend. Die Zeit nach der März-Revolution brachte darüber hinaus auch den Ausbau des Eisenbahnnetzes im Staate mit sich, was sich in veränderten Wirtschaftsverhältnissen niederschlug. Das alte Franziszeische Kataster, dessen Anfänge in das zweite Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts reichten, entsprach den Erfordernissen der Zeit nicht mehr. Darum schritt man in der Habsburgermonarchie zu einer erneuten Erfassung der Katastralerträge von Grund und Boden. Das Er-

gebnis dieser Aktivitäten, die in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts abliefen und im Jahr 1881 zu Ende gingen, war das sog. Reambulierungskataster.

In Krain kann man die Reambulierung mithilfe von Zeitungsberichten verfolgen, die über die einschlägigen Aktivitäten genau informierten, der Verlauf der Reambulierungsarbeiten wurde auch vom Landtag mit Interesse verfolgt. Für die hiesigen Grundbesitzer war das neue Kataster ein besonders interessantes Thema, weil Krain – wie allgemein bekannt – mit Grundsteuern zu stark belastet war. Darum waren die Bemühungen der Bauern und einiger Abgeordneten auf eine niedrigere und folglich günstigere Schätzung der Katastralerträge gerichtet. Nach einer turbulenten politischen Debatte und einer umfangreichen Schätzung von Grundbesitz waren diese Bemühungen mit Erfolg gekrönt: die neue Grundsteuer war um ein Drittel niedriger als die vorangegangene.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 364-3:061.1(497.4Ljubljana)"1941/1943"

Prejeto: 23. 1. 2009

Dunja Dobaja

Univ. dipl. zgodovinarica, asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: dunja.dobaja@inz.si

Socialno in zdravstveno varstvo v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943

IZVLEČEK

Avtorica se osredotoča na pregled delovanja uradnih socialnih in zdravstvenih ustanov v obdobju italijanske okupacije, ki so poskušale lajšati stisko ljudi, živečih v Ljubljanski pokrajini. Seveda je delovanje tovrstnih ustanov potekalo ob prisotnosti in nadzoru italijanskih svetovalcev. Fašistični okupacijski režim in vojne razmere so zahtevale tudi ustanovitev novih uradov, ki so jih vodili samo Italijani. Tudi v razne odbore, ki jih je ustanovil, je visoki komisar za predsednike imenoval italijanske uradnike, v Prehranjevalni zavod za Ljubljansko pokrajino Prevod je poslal celo častnike. Avtorica s pomočjo arhivskih virov in takratnega časopisja poskuša tudi na primeru usod posameznikov prikazati njihov vsakdanji boj za preživetje, njihove prošnje za socialno pomoč in njihove, za današnji čas sicer skromne želje, ki pa so v takratnih razmerah veliko pomenile in marsikomu vsaj za trenutek dale upanje na boljše čase. Seveda pa so bili tovrstne pomoči deležni le "politično in moralno primerni" posamezniki.

KLJUČNE BESEDE

okupacija, Ljubljanska pokrajina, sociala, zdravstvo, zaposlovanje, Zavod za socialno zavarovanje, Pokrajinski podporni zavod, Rdeči križ, protituberkulozni dispanzer

ABSTRACT

SOCIAL AND HEALTH CARE IN THE LJUBLJANSKA POKRAJINA IN THE YEARS 1941–1943

The authoress focuses on a review of the activity of official social and health institutions during the Italian occupation, which were attempting to alleviate the distress of people living in the Ljubljanska pokrajina (Province of Ljubljana). Of course, the activities of such institutions were being carried out in the presence and surveillance of Italian advisors. The fascist occupational regime and wartime circumstances demanded the foundation of new offices that were managed by Italians only. The high commissioner who founded committees also appointed Italian officers as their presidents; he even sent duty officers to the Prehranjevalni zavod (Nourishment home for the Ljubljanska pokrajina). The authoress attempts with the help of archival sources and newspapers of that time and on cases of individual fates to present their everyday struggle for survival, their appeals for social aid, and their – for the present time modest – wishes, which in that time meant a lot and gave many hope for a better time. However, only the "politically and morally appropriate" individuals were given such help.

KEY WORDS

occupation, Ljubljanska pokrajina (Province of Ljubljana), social matters, health care, employment, Zavod za socialno zavarovanje (Office for social insurance), Pokrajinski podporni zavod (Provincial support office), Rdeči križ (Red cross), anti-tuberculosis centre

Uvod

Ljubljanska pokrajina je imela samostojno ljubljansko mestno občino in v petih okrajih 94 občin. Italijanski okupator je dobil leta 1941 komaj polovico toliko slovenskega ozemlja kot nemški. Ko je italijanska civilna uprava v Ljubljanski pokrajini po Mussolinijevem ukazu 31. julija 1941 izvedla ljudsko štetje, je bilo v pokrajini 339.751 prebivalcev. Ljubljana, ki je postala središče ene same okupatorjeve upravne enote, je imela 91.612 prebivalcev. Iz nemškega zasedbenega območja je v Ljubljansko pokrajino do konca julija 1942 pribežalo 21.546 oseb, v istem času pa jo je zapustilo 3.812 oseb, tako da je bilo takrat še vedno 17.734 beguncev. Italijanski okupator je zelo pohitel s priključitvijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. Kraljevi ukaz o priključitvi je Ljubljanski pokrajini glede na strnjeno slovensko prebivalstvo obljubljal "avtonomen ustroj, upoštevajoč etnične značilnosti prebivalstva, zemljepisno lego ozemlja in posebne krajevne potrebe". Ta ukaz pa je bil sestavljen s propagandnim namenom, to je poudariti strpnejši odnos italijanskega okupatorja do slovenskega naroda, kakor pa ga je imel do njega nemški okupator.¹ Seveda je bila ta "strpnost" zgolj navidezna, saj je bil namen italijanskega okupatorja deželo čimbolj vključiti v italijanski fašistični sistem, za kar pa so italijanske zasedbene oblasti predvidevale daljše časovno obdobje. Po besedah podtajnika Narodne fašistične stranke za Ljubljansko pokrajino dr. Giorgia Gattija je bila Italija "zaščitnica slovenskega naroda" in naj bi bila tu tudi kot "zastopnica civilizacije". Poudaril je, da želi biti fašizem vedno blizu delovnemu ljudstvu, mu želi pomagati ter od njega ne zahteva nič drugega kot lojalnost in zaupanje.²

Civilni oziroma visoki komisar

Za civilnega komisarja Ljubljanske pokrajine je bil imenovan Emilio Grazioli. Z odredbo z dne 20. aprila 1941 o prevzemu civilnih oblasti po civilnem komisarju za zasedeno slovensko ozemlje si je podredil vso upravo na ozemlju, zasedenem po italijanski armadi, kot tudi avtonomne ustanove, ki so bile podrejene nadzoru osrednjih organov bivše jugoslovanske države. Ko je kralj Viktor Emanuel III. s svojim ukazom 3. maja 1941 priključil Ljubljansko pokrajino k Italiji, je Grazioli dobil naziv visokega komisarja. Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je imel ob sebi podprefekta, ki je bil v bistvu njegov namestnik. Grazioli je spričo neugodnih kadrovskih

razmer v Italiji obdržal uradnike bivše banske uprave. Ohranil je enako organizacijsko sestavo oddelkov visokega komisariata, kot jo je imela banska uprava. Bilo je osem oddelkov, šesti oddelek je bil oddelek za socialno politiko in zdravstvo. Vodil ga je Anton Kosi. V vsak oddelek je visoki komisar imenoval svojega "strokovnjaka", ki je bil Italijan. Fašistični okupacijski režim in vojne razmere so zahtevale tudi ustanovitev novih uradov, ki so jih vodili samo Italijani. Med njimi je bil tudi Pokrajinski podporni urad, ki ga je vodil Giorgio Gatti. Tudi v razne odbore, ki jih je ustanovil, je visoki komisar za predsednike imenoval italijanske uradnike, tako npr. v Pokrajinski namestitveni odbor Giorgia Gattija. Tudi v nekatere zavode, ki so imeli poseben pomen, npr. Prehranjevalni zavod za Ljubljansko pokrajino Prevod, je visoki komisar poslal italijanske uradnike, v Prevod celo častnike.³

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je torej ohranil Banovinski prehranjevalni zavod Prevod in ga preoblikoval v Pokrajinski prehranjevalni zavod ter mu dodelil italijanske vojaške častnike, ki so odločali o vseh pomembnejših zadevah, v okrajih in občinah pa je ustanovil okrajne in občinske prehranjevalne urade. V službenem listu je izšla naredba visokega komisarja glede finančne ureditve Pokrajinskega prehranjevalnega zavoda.⁴ Po njej naj bi se izvedla finančna ločitev poslovanja pred razdelitvijo nekdanje Dravske banovine od poznejšega poslovanja, ko je bil omenjeni zavod podrejen kraljevemu civilnemu komisariatu in nato visokemu komisariatu za Ljubljansko pokrajino. Ločitev in novo finančno ureditev zavoda naj bi izvedel izredni komisar, ki ga je imenoval visoki komisar. Na podlagi odločbe visokega komisarja z dne 9. maja 1942 je bil za izrednega komisarja imenovan fašist dr. Karel Scala.⁵ Naloga prehranjevalnega zavoda in prehranjevalnih uradov je bila skrb za pridobivanje živil in tudi njihovo razdeljevanje. Načelnik prehranjevalnega urada za mesto Ljubljana je bil dr. Ivo Frelich, ki je na seji novooblikovanega občinskega odbora, ki ga je na predlog tedanjega ljubljanskega župana Leona Rupnika imenoval visoki komisar, podal obširen referat o izvršenem delu ter prikazal organizacijo urada.⁶ Urad je bil razdeljen na več odsekov in pododsekov. Med njimi je bil bolniški odsek, ki je delil bolnikom posebna nakazila na podlagi bolniških spričeval, ki jih je potrjeval mestni fizikat ali pokrajinski zdravnik. Obstajal je tudi oblačilni odsek, ki je poleg poslov v zvezi z osebnimi oblačilnimi nakaznicami vodil vse posle v zvezi s posebnimi nabavnimi nakaznicami mladoporočencev in novoro-

¹ Ferenc, *Fašisti*, str. 32.

² Dobaja, *Podoba ženske*, str. 99. Koncepta, ki je temeljil na (domnevni) večvrednosti italijanske kulture in tradicije, se je oprijelo ime "kulturonosna" politika. Gl. Godeša, *Odnos*, str. 120.

³ Ferenc, *Fašisti*, str. 38–40.

⁴ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 20. 5. 1942, št. 40, 163/92.

⁵ Prav tam, 165/25.

⁶ *Slovenec*, 15. 1. 1943, št. 11, str. 2, Seja novega Prehranjevalnega odbora.

Visoki komisar je z obiskom otroških bolnišnic in sirotišnic "dokazoval" skrb italijanskega okupatorja za slovenski naraščaj, ki ga je po drugi strani uničeval v koncentracijskih taboriščih.⁷

jenčkov. Mestni preskrbovalni urad je deloval kot preskrbovalno oblastvo prve stopnje, hkrati pa tudi kot trgovsko podjetje. Urad se je, po besedah njegovega načelnika, sam vzdrževal in soočal s težavami, zlasti glede tehnične plati razdeljevanja živilskih nakaznic. Le-ta se je namreč večkrat spreminjala, večkrat so se spremenili tudi upravičenci, posamezni obroki, vrsta živilskih nakaznic itd. Vse to je bilo potrebno takoj urediti, navadno zadnje dni meseca. Načelnik je opozoril na velik prispevek zaposlenih pri tem delu, saj je le-to mnogokrat potekalo čez uradne ure samo zato, da je bilo pravočasno opravljeno. V svojem referatu je dr. Frelich zavrnil očitke posameznikov na račun dela mestnega preskrbovalnega urada.

Zaposlovanje

Okupacija Slovenije leta 1941 je močno vplivala na gospodarske tokove in povzročila precej motenj, saj je pretrgala gospodarske zveze med pokrajinami in gospodarskimi panogami. Zaposlovanje delovne sile v Ljubljanski pokrajini v obdobju 1941–1943 je bilo za italijanskega okupatorja velikega pomena. S tem je skušal nadzorovati gibanje slovenskega prebivalstva. Vprašanje delovne sile pod italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine je bilo drugačno kot v tistem delu Slovenije, ki je bil pod nemško okupacijo. Nemški okupator je vprašanje brezposelnosti "reševal" hitreje (z uvajanjem javnih del, s prisilnim pošiljanjem delovne sile v avstrijske in nemške pokrajine, z vpoklici v državno delovno službo in voj-

sko ter z graditvijo novih gospodarskih obratov) kot italijanski okupator, saj je potreboval več delovne sile. Ker je kraljevi ukaz o priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji določal, da za prebivalce te pokrajine ne bo obvezna vojaška služba, je odpadla tudi ena od možnosti za zmanjševanje brezposelnosti, saj so bili vojaki plačani. Čeprav so vojne razmere zahtevale več delovne sile po uradih in nekaterih drugih službah, v Ljubljanski pokrajini s takšnim zaposlovanjem ni bilo mogoče odpravljati brezposelnosti, saj je Ljubljana, prej glavno mesto Dravske banovine, z okupacijo izgubila vlogo središča. Brezposelnost je bila občutna tudi zaradi pomanjkanja surovin in pomanjkanja za vojsko pomembne industrije. Prav tako je bila večja brezposelnost povezana z ukrepi nemškega okupatorja, to je z izselitvijo slovenskega izobraženstva, izselitvijo Slovencev in njihovih družin, ki so se priselili po letu 1914 ter z izselitvijo prebivalcev obsavskega in obsočnega pasu. Nemški okupator je s svojega zasedbenega območja odstranil in popisal ljudi, ki so bili doma v Ljubljani in jih je imel za nezaželene, ter tiste, ki so tam živeli kot delavci in mali trgovci. Vsi ti ukrepi so povzročili pritisk beguncev v Ljubljansko pokrajino, kar je negativno vplivalo na iskanje dela. Brezposelnost je bila občutna tudi v gradbeništvu, zlasti zaradi pomanjkanja cementa, prav tako v tiskarstvu. Leta 1941 se je zaposlilo več delavcev samo v premogovništvu, kar je bila posledica potreb Italije, da izkoplje čim več premoga. Fašistična pokrajinska uprava v Ljubljanski pokrajini je videla edino možnost za zmanjšanje brezposelnosti v javnih delih.⁸

⁷ Vse slike so iz arhiva Jutra, Slikovna in kartografska zbirka NUK.

⁸ Tomažin Dakić, Analiza brezposelnosti, str. 65.

Visoki komisar med slovenskimi ženami in otroki, ki so bili obdarjeni v prednovoletnem času (28. 12. 1942).

Glavna ustanova, ki je imela nalogo registrirati brezposelne delavce in razpoložljiva delovna mesta, posredovati zaposlitev in dajati podpore brezposelnim je bila Borza dela v Ljubljani. Z naredbo visokega komisarja z dne 25. junija 1941 je bil pri Borzi dela zaradi ureditve povpraševanja in ponudbe dela ustanovljen Pokrajinski namestitveni urad (Ufficio provinciale di collocamento).⁹ Ureditve povpraševanja in ponudbe dela je imela namen ugotoviti, koliko delavcev je bilo na celotnem ozemlju pokrajine na razpolago in skrbeti za njihovo namestitev predvsem v kraju njihovega bivanja. Te posle je opravljal omenjeni urad. V vsaki občini se je ustanovil oddelek namestitvenega urada, ki ga je vodil zaupnik Borze dela. Njemu je bila poverjena skrb za nameščanje delavcev iz območja občine. Za nameščanje delojemalcev, ki so želeli biti zaposleni izven pokrajine ali so prihajali iz kraja zunaj pokrajine, je skrbel Preseljevalni in kolonizacijski komisariat, namestitveni urad pa mu je moral biti v pomoč. Na podlagi omenjene uredbe so morali brezposelni prijaviti svojo brezposelnost namestitvenemu uradu občine, v kateri so bivali, ter posredovati vse osebne in rodbinske podatke ter navesti stroko, v kateri so bili izučeni. Prijavna dolžnost je veljala tudi za vaje. Na podlagi prijav je namestitveni urad sestavil seznam brezposelnih delavcev. Delodajalci niso smeli sprejemati delavcev, ki niso bili vpisani v seznamih, ki jih je vodil namestitveni urad, in brez posredovanja tega urada. Lahko pa so sprejemali delavce neposredno v primeru, ko je bilo to nujno za nadaljevanje dela in za preprečitev škode. V tem primeru je bil delodajalec dolžan javiti namestit-

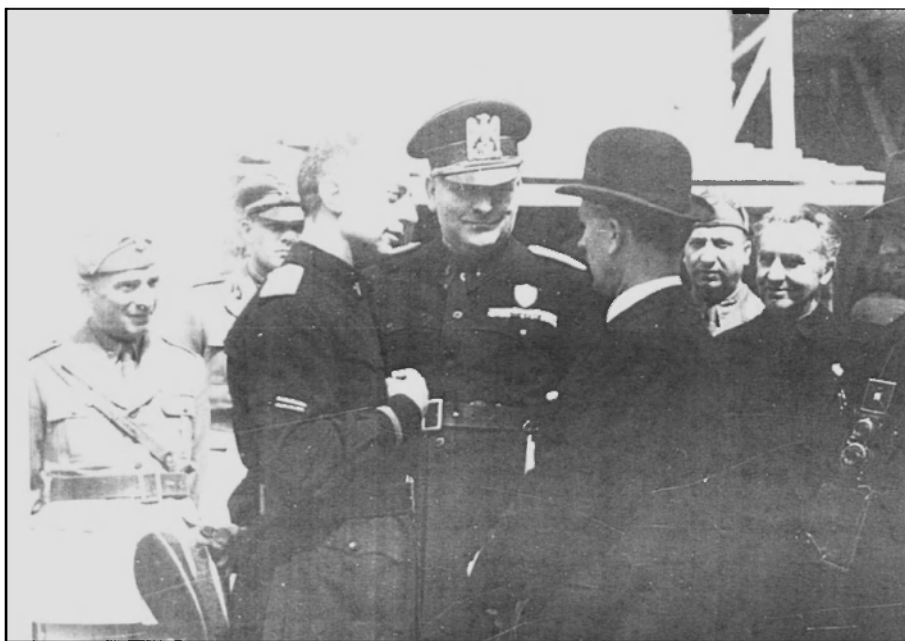
venemu uradu v treh dneh sprejem delavca in navesti razlog za neposreden sprejem. Delodajalci so morali v petih dneh prijaviti oddelku namestitvenega urada, na čigar območju so delovali, osebne podatke odpuščenih delavcev ali delavcev, ki so sami prenehali delati. Po omenjeni uredbi se je glavna uprava za posredovanje dela poslej imenovala Pokrajinsko ravnanstvo dela. Pri visokem komisarjatu za Ljubljansko pokrajino se je po določiteli naredbe ustanovil Pokrajinski namestitveni odbor, ki je bil pristojen izdajati navodila organizacijske, strokovne in upravne vrste z namenom, da bi se zavarovala enotnost pri nameščanju in da bi se potrebe le-tega uskladile s potrebami delodajalcev in delavcev različnih strok. Odboru je predsedoval odposlanec visokega komisarja. Sestavljali so ga: en predstavnik Preseljevalnega in kolonizacijskega komisariata, en predstavnik Inšpekcije dela, upravnik Borze dela, štirje predstavniki delodajalcev in štirje predstavniki delojemalcev, ki jih je imenoval visoki komisar. Nadzor o izvajanju določb te naredbe je bil poverjen Inšpekciji dela visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino.¹⁰

Zanimiva je študija Tatjane Tomažin Dakič o gibanju registrirane brezposelnosti in gibanju opravljenih posredovanj zaposlitev v Ljubljanski pokrajini za obdobje 1941–1943.¹¹ Ugotovila je, da je bila registrirana brezposelnost glede na statistične podatke, ki so bili objavljeni v Poslovnem poročilu Borze dela v Ljubljani, največja v letu 1941. Razpad jugoslovanske vojske je namreč povzročil, da je ostalo precejšnje število častnikov in navadnih vojakov na ozemlju nove Ljubljanske pokrajine. V največji meri

⁹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 25. 6. 1941, št. 51, 370/52.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Tomažin Dakič, Analiza brezposelnosti, str. 66–74.

Visoki komisar in drugi predstavniki italijanske okupacijske oblasti v pogovoru z ljubljanskim županom Juretom Adlešičem.

pa se je število brezposelnih povečalo zaradi že omenjenega dotoka beguncev s Štajerske in Gorenjske, ki so tu iskali zaposlitev. V letih 1942 in 1943 pa je brezposelnost močno upadla, na podlagi česar bi lahko na prvi pogled napačno sklepali, da je italijanski okupator vprašanje brezposelnosti reševal zelo dobro. Po ugotovitvah Tatjane Tomažin Dakić število brezposelnih ni upadalo zaradi zaposlitve slovenskega prebivalstva, temveč zaradi zmanjševanja števila prebivalstva na ozemlju Ljubljanske pokrajine. Vzrok za padec števila brezposelnih je bil odhod večjega števila prebivalcev k partizanom, saj so Italijani takrat izvajali množične aretacije in nato internacije v koncentracijska taborišča. Brezposelni z dežele in okolice Ljubljane se niso prijavljali zaradi omejitve ozemlja z bodečo žico in drugih ovir. Veliko ljudi se je balo prijaviti svojo brezposelnost, ker bi jih lahko odvedli v internacijo. Ker je italijanski okupator veliko število slovenskega prebivalstva interniral, je preostalo prebivalstvo dobilo možnost za zaposlitev, kar je povzročilo, da se je število izvedenih posredovanj zaposlitev povečalo. Največ posredovanih zaposlitev je bilo v gospodarski panogi "stavbna industrija", in sicer zaradi izvajanja javnih del (gradnja cest, železnice itd.), ki jih je pričel v vojaške namene izvajati italijanski okupator kmalu po priključitvi Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. Posredovanih zaposlitev je bilo največ za nekvalificirane delavce, ker so številčno prevladovali, večina uradnikov in kvalificiranih delavcev je bila namreč v taboriščih. Z registracijo brezposelnih oseb je torej italijanski okupator prek Borze dela v Ljubljani skušal nadzorovati zlasti gibanje sloven-

skega prebivalstva in ne reševati problema brezposelnosti. Zelel je imeti nadzor nad prebivalstvom Ljubljanske pokrajine.¹²

Z naredbo visokega komisarja objavljeno v Službenem listu dne 29. aprila 1942¹³ je bila izvedena preureditev Borze dela. Ze omenjeno Pokrajinsko ravnateljstvo dela v Ljubljani je bilo odpravljeno, njegove naloge so prešle na visoki komisariat, ki jih je izvajal po Inšpekciji dela za Ljubljansko pokrajino. Premoženje se je odstopilo Borzi dela. Izplačevanje podpor za brezposelnost in nameščanje delavcev sta bila še naprej poverjena Borzi dela za Ljubljansko pokrajino. Dotedanji posvetovalni in sklepa-joči organi Borze dela so se odpravili in nadomestili z upravnim svetom, ki mu je predsedoval odposlanec, ki ga je imenoval visoki komisar. Sestavljen je bil iz štirih predstavnikov delodajalcev in štirih predstavnikov delojemalcev, ki jih je tudi imenoval visoki komisar na predlog ustreznih pokrajinskih sindikalnih zvez. Upravni svet Borze dela je imel nalogo skrbeti za pravilno gospodarsko in finančno poslovanje Borze dela ter za upravljanje podpor za brezposelnost, pri čemer je predlagal ustrezne sklepe visokemu komisarju v odobritev. Zoper ukrepe upravnega sveta glede izplačevanja podpor za brezposelnost je bila dopustna pritožba preko pristojnih pokrajinskih sindikalnih zvez na Inšpekcijo dela visokega komisariata.¹⁴ Z odločbo visokega komisarja

¹² Prav tam.

¹³ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 29. 4. 1942, št. 34, 137/74.

¹⁴ Prav tam.

z dne 23. aprila 1942¹⁵ je bil imenovan za predsednika upravnega sveta Borze dela dr. Ivan Köstl, za predstavnike delodajalcev Ivan Bahovec, Zdenko Knez, dr. Albin Stele, Josip Černe in za predstavnike delojemalcev Jurij Stanko, Alojzij Sitar, inž. Vinko Košir in Ciril Golmajer.

Kot rečeno, se je z naredbi visokega komisarja z dne 25. junija 1941 v vsaki občini ustanovil oddelek namestitvenega urada, ki ga je vodil zaupnik Borze dela. Kako je v praksi potekalo delo omenjenih oddelkov, nam kaže mesečno poročilo vodje okrajnega namestitvenega urada Logatec Pokrajinskemu namestitvenemu uradu iz aprila 1942 leta, ki opozarja na problem neprijavljanja brezposelnih oseb.¹⁶ Iz njega je razvidno, da v tem obdobju še vedno ni pravilno deloval oddelek v Cerknici, kjer sta bila le dva prijavljena brezposelna, kljub temu, da je bila brezposelnost tam mnogo večja. Občina Rakek je beležila samo 14 brezposelnih, kar je bilo, tako poročilo, zelo malo. Po stanju 1. aprila 1942 je bilo stanje glede prijave brezposelnih za posamezne občine v omenjenem okraju sledeče:

Begunje	34
Bloke	41
Cerknica	2
Hotedršica	13
Dol. Log.	38
Gor. Log.	53
Planina	33
Rakek	14
Rovte	86
Sv. Vid	24
Stari trg	45

Skupno je bilo v okraju Logatec 383 brezposelnih moških. Vodja Pokrajinskega namestitvenega urada je v omenjenem poročilu izrazil potrebo po obisku tistih oddelkov, ki niso kazali prevelike skrbi za registracijo brezposelnih, jih na to opozoriti in si na ta način zagotoviti za bodoča javna dela čim večjo delovno moč. Očitno so se uradniki nekaterih oddelkov pritoževali, da "nimajo potrebnega časa na razpolago", saj je vodja Pokrajinskega namestitvenega urada zaprosil komisarja okrajnega glavarstva Logatec za intervencijo pri županih. Tako je komisar razposlal okrožnico vsem županom za ugodno rešitev zadeve.¹⁷

Za večji nadzor nad delom vseh podrejenih namestitvenih uradov v pokrajini je inšpektor Andrea Potronio odredil, da si namestitveni uradi ne smejo sami in neposredno dopisovati z različnimi političnimi,

upravnimi, vojaškimi, cerkvenimi in drugimi oblastmi.¹⁸ Kakršnakoli vprašanja v zvezi z izvajanjem namestitvenih poslov so se morala predhodno predložiti Pokrajinskemu namestitvenemu uradu. Prav tako je bilo potrebno sporočiti nemire med nezaposlenimi delavci, samovoljno zapuščanje dela, odklonilen odnos do novega reda ter nasprotovanje predpisom o ureditvi ponudbe in povpraševanja po delu. Problem, ki se je pojavljal v zvezi s ponudbo in povpraševanjem po delu so bili brezposelni delavci, ki so stanovali izven ljubljanskega kontrolnega pasu. Ti namreč niso mogli redno prihajati v urad Javne borze dela. To delavstvo, ki je sicer stanovalo na ozemlju mestne občine ljubljanske, vendar izven kontrolnega pasu, bi se moralo redno javljati pri omenjenem uradu ter prejemati podporo v gotovini pri blagajni tega urada. Večina prizadetih delavcev pa ni mogla priti v Ljubljano in ni dobila izplačanih podpor. Enake težave so bile tudi pri posredovanju dela, saj delavci niso mogli pravočasno dobiti nakaznic za nastop dela oziroma če so nakaznice dobili, se zaradi predpisov o potnih dovolilnicah niso mogli takoj odzvati za nastop dela. Spričo navedenih težav je Pokrajinska delavska zveza predlagala preureditev poslovanja Borze dela v tem smislu, da bi delavci dobili pravočasno in redno izplačane pripadajoče podpore in možnost takojšnjega odziva na ponujeno delo. Predlagala je posebnega uradnika, ki bi posloval nekje v Zgornji Šiški in vršil vse posle občinskega posredovalnega urada za delavstvo v Zgornji Šiški, Dravljah, Trati in delu občine Št. Vid, ki je spadal v Ljubljansko pokrajino. Brezposelni delavci bi se javljali pri njemu in bi jim izplačeval tudi podpore, ki bi mu jih nakazovali. Opravljaj naj bi tudi posle posredovanja za to območje. Pokrajinska delavska zveza je prav tako predlagala izplačilo že zapadlih brezposelnih podpor za nazaj, smatrajoč, da so bili oškodovani brezposelni ves čas redno prijavljeni na Borzi dela.¹⁹

Italijanski okupator je v Ljubljanski pokrajini v obdobju 1941–1943 uvajal vojno gospodarstvo in si prizadeval, da bi dobil čim več dobrin za svoje vojaške potrebe. Prevladoval je interes, da v Ljubljanski pokrajini izkopljejo čim več premoga in v Italijo izvozijo čim več lesa, predvsem z območja Dolenjske in Notranjske. Okupatorjev odnos do slovenskega gospodarstva je bil usmerjen predvsem v zadovoljevanje svojih lastnih potreb in izkoriščanje tistega, kar mu je primanjkovalo, saj je bila Ljubljanska pokrajina v gospodarskem pogledu revnejša kot območja severne Slovenije, ki so bila pod nemško oblastjo. Večina prebivalcev se je ukvarjala s poljedelstvom in živinorejo. Mesečno poročilo okrajnega namestitvenega urada Novo mesto za mesec julij leta 1943 kaže, da so večino delavcev tudi ta mesec

¹⁵ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 24. 4. 1942, št. 34, 140/21.

¹⁶ ARS, AS 1649, t. e. 19, mapa I, april 1942.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam, Dopisovanje.

¹⁹ ARS, AS 1649, t. e. 18, mapa marec–april 1942, Izplačevanje podpor delavcem izven kontrolnega pasu.

Govor visokega komisarja na prvi plenarni seji Pokrajinskega korporacijskega sveta (24. 2. 1943).

zaposlila lesna podjetja pri izsekavanju gozdov.²⁰ V okolici Straže, tako poročilo, je "gozdna milica" mobilizirala delavstvo ter ga odpeljala v gozd na delo. Delo so morali ustaviti zaradi spopadov in streljanja. En delavec je bil tudi ranjen. "Gozdna milica" je ne glede na vse silila delavce k delu, ker je bilo veliko povpraševanje po lesu in drveh. Problem je bil tudi spor med delavci in podjetjem Dolop, opekarno v Prečni. Delodajalec se je pritoževal, da so delavci po dva do tri dni v tednu ostajali doma brez dovoljenja tovarne, zaradi česar tovarna ni mogla izvršiti naročil za vojsko. Vzrok za izostajanje delavcev je bilo njihovo delo na polju. Nastali spor naj bi rešila Pokrajinska delavska zveza v Ljubljani in "poučila delavce o službenih dolžnostih".²¹

Okrajni namestitveni urad Kočevje je za julij 1943 poročal o večji živahnosti na trgu dela kot v prejšnjih mesecih.²² Največ potreb po delovni sili je bilo v podjetju Auersperg v Grčaricah, kjer je imel knez Auersperg svoj gozdni urad in žago. Tja je okrajni namestitveni urad poslal večje število gozdnih delavcev. Stavbni delavci so se zaposlili pri javnih delih v Ribnici, kjer so regulirali potok Bistrica, in v Sodražici pri regulaciji Sajevca. Tudi občine, tako poročilo, naj bi začele bolj redno in pravilno poslovati. Več prijav je urad prejel tudi iz občine Mozelj, od katere prej ni bilo moč dobiti nobene zveze. Pokrajinska delavska zveza je uradu poslala

obvestilo, da naj bi rudarji od 1. avgusta 1943 prejeli poleg navadnih živilskih nakaznic še dodatne. S tem ukrepom naj bi povečali delovno storilnost rudarjev in spodbudili še ostale delavce za delo v rudniku. Iz poročila je tudi razvidno, da so bili kršitelji naredb visokega komisarja prijavljeni na civilni komisariat v Kočevju.²³

Nasprotno pa poročilo o poslovanju občinskih namestitvenih oddelkov okraja Črnomelj za mesec avgust 1943 ni bilo tako optimistično.²⁴ V občini Adlešiči namestitveni oddelek že več kot eno leto ni posloval. Vzrok je bil ta, da so bili moški te občine v veliki meri v internaciji. Odkar je bil odpeljan tajnik in s strani partizanov zažgan ves arhiv občine, omejeni urad ni prejel od te občine nobenega dopisa. V Dragatušu so bili do 18. julija 1943 vsi delavci zaposleni pri regulaciji Turnšice. V noči od 18. na 19. julij pa so, tako poročilo, partizani odpeljali več moških in skoraj vse tam zaposlene delavce. Tisti pa, ki so še ostali, niso odšli na delo, pač pa so se skrivali doma in se niso prijavili namestitvenemu oddelku. V občini Gradec je italijanska oblast pobrala vse delovne moči (delavce in kmete) in jih prisilila h gradnji vojaških utrd. Zaradi tega posredovanja ni bilo. Za obvezno civilno službo naj bi mobilizirali tudi tiste delavce, ki so že bili zaposleni pri tretji osebi in tja poslani po namestitvenem uradu. Občinski namestitveni oddelek v Metliki je v juliju 1943 očitno posloval zadovoljivo. Tudi tam je italijanski okupator angažiral večino moških, med katerimi so bili tudi že druge zaposleni delavci in

²⁰ Prav tam, t. e. 24, mapa I, avgust 1943, Mesečno poročilo Okrajnega namestitvenega urada Novo mesto Pokrajinskega namestitvenemu uradu Ljubljana.

²¹ Prav tam.

²² Prav tam, Mesečno poročilo Okrajnega namestitvenega urada Kočevje Borzi dela v Ljubljani.

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam.

Prva plenarna seja Pokrajinskega korporacijskega sveta; pogled na zborovalce (24. 2. 1943).

celo mladoletni vajenci. Občino Radatoviči so že več kot eno leto zasedali partizani. V občini Semič so bili delavci v glavnem še v internaciji, tiste, ki so ostali doma, pa je zaposlila "gozdna milica" prisilno in brez posredovanja namestitvenega oddelka. Z občino Stari trg omenjeni urad že več kot eno leto ni imel stikov, v občini Vinica pa ni bilo ne delavcev ne dela. Spričo tega v mesecu juliju 1943 tudi ni bilo nobenih posredovanj.²⁵

Namestitveni uradi so posredovali delo tudi hendikepiranim osebam. Tako se je npr. 11. avgusta 1943 okrajno sodišče v Ljubljani, oddelek I, obrnilo na namestitveni urad v Ljubljani s prošnjo, da bi našel primerno zaposlitev za mladoletnega C. L., rojenega v Velikem Gabru. Deček je bil nezakonski otrok, očim ga ni maral. Po mnenju Poklicne posvetovalnice je bil deček zelo nadarjen za fino mehaniko ali pa ključavničarstvo. Po poročilu gluho-nemnih je bil deček zelo priden za delo, močan in zdrav.²⁶ Kakšna je bila rešitev omenjene prošnje, iz vira ni razvidno. Dne 15. februarja 1938 je ban Marko Natlačen podpisal uredbo o ustanovitvi Poklicne posvetovalnice. Ta ustanova je bila sprva podrejena banovini, v obravnavanem obdobju pa visokemu komisariatu. Delo v poklicni posvetovalnici je temeljilo na naslednjih načelih: na psihotehniko, medicino, ekonomijo in na sociologijo. Strokovnjaki so mladim ljudem pomagali izbirati najbolj primerne in koristne poklice ter delovali po načelu "pravi človek na pravo mesto". Posvetovalnica je delovala v obravnavanem obdobju v glavnem za področje mesta Ljubljana.

Prostore je imela v poslopu Državne poliklinike na Mirju (nasproti Tehnične srednje šole). Približno 71% obiskovalcev je bilo Ljubljancev, 29% pa iz drugih slovenskih krajev. Naloga posvetovalnice je bila sicer nuditi pomoč pri izbiri poklicev mladini iz vseh slojev prebivalstva, a se je v glavnem vanjo zatekala mladina iz družbeno najšibkejših in srednjih slojev. Posvetovalnica je imela tudi veliko vlogo pri izbiranju izredno nadarjenih učencev, pri poklicni izbiri gluho-nemnih in pri preizkušanju otrok iz pomožne šole. Posvetovalnica se je vzdrževala predvsem iz prispevkov visokega komisariata, deloma pa tudi iz prispevkov Pokrajinske delavske zveze, Mestne občine ljubljanske in zbornice za TOI.²⁷

Namestitveni uradi so posredovali delo tudi mladoletnim osebam, ki naj bi se na ta način odtegnile od "pogubnega vpliva brezdelja, pohajkovanja in ceste". Eden od "najuspešnejših vzgojnih ukrepov" mladinskega skrbstva v obravnavanem obdobju naj bi bilo ravno omenjeno zaposlovanje mladoletnih oseb. Namestitveni uradi naj bi tudi poročali o uspešnosti svojega posredovanja in vsa opažanja pri tem.²⁸ Tako je npr. dne 21. maja 1943 Okrajno sodišče v Ljubljani, oddelek I, zaprosilo namestitveni urad v Ljubljani za posredovanje pri namestitvi sester Pirc.²⁹ Sodišče je dobilo odgovor šele 30. novembra 1943, in sicer šele potem, ko je 25. novembra 1943 na urad poslalo ponoven dopis. Sodeč iz vira, sta se omenjeni sestri sicer večkrat javili pri

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam, Dopis Okrajnega sodišča v Ljubljani z dne 11. 8. 1943 Namestitvenemu uradu v Ljubljani.

²⁷ *Slovenec*, 31. 1. 1942, št. 25, str. 3, Usmerjajmo mladino v prave poklice!

²⁸ Prav tam, Namestitvenemu uradu v Ljubljani.

²⁹ Prav tam, Dokument št. 1484/7, dne 30. 11. 1943.

Ermanno Amicucci v spremstvu visokega komisarja, poveljnika XI. Armadnega zbora generala Gambare in zveznega tajnika pred obeliskom padlih italijanskih vojakov na vojaškem pokopališču na Žalah v Ljubljani (24. 3. 1943).

omenjenem namestitvenem uradu zaradi zaposlitve. Ponujenih jima je bilo tudi več službenih mest, a jih nista sprejeli. Imeli naj bi različne izgovore. Očitno nista imeli "niti veselja niti volje do dela". V viru pa je hkrati pripis, da se je ena od sester prijavila za transport v Nemčijo, ki je bil predviden za 10. decembra 1943.³⁰

Poleg Borze dela v Ljubljani je imela na območju Ljubljanske pokrajine podobne naloge tudi Pokrajinska delavska zveza (nekdanja Delavska zbornica se je z odlokom visokega komisarja z dne 8. julija 1941 preimenovala v Pokrajinsko delavsko zvezo) s sedežem v Ljubljani, ki pa je bila predstavnica delavcev. Postala je pravna oseba, ki je zastopala splošne interese delavcev, skrbela za njihovo zaščito, podpiranje in npravstveno vzgojo, v prvi vrsti pa je varovala pravice delavcev in nameščencev z urejanjem kolektivnih delovnih odnosov. Skrbela je tudi za zaščito individualnih pravic delavcev. Osnovna organizacijska enota je postal sindikat, ki je praviloma združeval delavce vseh strok v pokrajini. V Pokrajinski delavski zvezi so bile vključene tudi vse podporne ustanove, ki so jih ustanovili sindikati. Ti so bili združeni v pet oddelkov, in sicer industrijskega, trgovinskega, poljedelskega ter bančnega in zavarovalnega. Vsak sindikat je imel predsednika, upravni odbor, izvršilni odbor in preglednika računov. Predsednika (v obravnavanem obdobju je bil dr. Branko Alujevič) in preglednika računov

je imenoval visoki komisar.³¹ Organi Pokrajinske delavske zveze so poslovali ob podpori strokovnjaka, ki ga je imenoval visoki komisar in ki je imel nalogo "usmerjati in vzporejati tako poslovanje zveze kakor tudi pripadajočih strokovnih organizacij, z močjo, da pospešuje, prekliče ali spreminja ukrepe in da nadzoruje ohranitev zadevnih imetij ter izterjevanje in razdeljevanje prispevkov".³²

Pokrajinska delavska zveza je imela torej v svoji sestavi tudi oddelek poljedelskih delojemalcev. Večina prebivalstva pokrajine se je ukvarjala s poljedelstvom in živinorejo. Kmečki delavci so že v obdobju Dravske banovine imeli na Štajerskem in v Prekmurju svoje organizacije, ki pa so bile le krajevnega značaja. Poljedelsko delavstvo na ozemlju Ljubljanske pokrajine ni bilo vključeno v nobeno izmed omenjenih organizacij in je oddelek poljedelskih delojemalcev v okviru Pokrajinske delavske zveze predstavljal novost. Oddelek je že avgusta leta 1941 navezal prve stike s poljedelskim delavstvom na deželi. Skoraj v vseh večjih krajih so bili imenovani organizacijski zaupniki, v Ljubljani pa je bil oblikovan začasni organizacijski odbor, sestavljen iz vrst bivših strokovnih delavcev. V delokrog oddelka je sodilo zastopanje poljedelskih delojemalcev vseh panog, to je kmečkih poslov, dninarjev, viničarjev in vrtnarjev. Glede na posebne razmere v pokrajini mu je bilo poverjeno tudi zastopstvo gozdnih delavcev. V Ljub-

³⁰ Prav tam.

³¹ Tomažin Dakić, *Analiza brezposelnosti*, str. 65.

³² Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 9. 7. 1941, št. 55, 381/61.

ljanski pokrajini naj bi bilo okrog 32.280 oseb, ki jih je zastopal oddelek poljedelskih delojemalcev. Med njimi so številčno prevladovali kmečki dninarji in kočarji (12.000).³³ Dne 3. julija 1942 je bil med Pokrajinsko zvezo delodajalcev – Združenjem kmetovalcev Ljubljanske pokrajine in Pokrajinsko delavsko zvezo – oddelek poljedelskih delojemalcev sklenjen mezdni sporazum,³⁴ s katerim so bile vsem hlapcem in deklam, starim nad 16 let, k dotedanjim njihovim plačam dodane vojne draginjske doklade.

Minimalna plača nad 16 let starega hlapca ali dekle ni smela znašati manj kot 150 lir. Z dnem podpisa tega sporazuma so bile uveljavljene za dninarje sledeče minimalne dnine. Za moške 20 lir dnevno, za ženske manj, in sicer 15 lir dnevno. Oboji so imeli poleg te plače pravico še do celodnevne hrane. Minimalna plača za viničarje je bila določena 15 lir dnevno od dneva podpisa omenjene pogodbe. Te mezde pa niso veljale za osebe pod 16. letom starosti in za občinske reveže, ki so jih eventuelno gospodarji zaposlovali pri svojem obratu. Delovni odnosi teh oseb se naj bi uredili sporazumno med prizadetima strankama. Ta mezdni sporazum naj bi veljal za nedoločen čas, to je do sklenitve novega sporazuma. V primeru kršitve določb sporazuma s strani delodajalcev, je imel prizadeti delavec pravico sporočiti kršitev Pokrajinski delavski zvezi – oddelku poljedelskih delojemalcev v Ljubljani.³⁵

Z naredbo visokega komisarja je bila 15. novembra 1941 ustanovljena tudi Pokrajinska zveza delodajalcev.³⁶ Edina je bila upravičena predstavljati koristi vseh delodajalcev Ljubljanske pokrajine. Z naredbo visokega komisarja z dne 19. februarja 1942 št. 29 pa je bila ustanovljena Pokrajinska zveza svobodnih poklicev (odvetnikov, notarjev, zdravnikov, lekarnarjev, inženirjev).³⁷

Zavod za socialno zavarovanje

Z naredbo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 16. avgusta 1941 je bilo preurejeno socialno zavarovanje. Okrožni uradi za zavarovanje delavcev v Ljubljani je bil odslej samostojen nasproti Osrednjemu uradu za zavarovanje delavcev v Zagrebu in se je preimenoval v Zavod za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine. Podrejen je bil nadzoru visokega komisariata (VI. oddelek). V pristojnost Zavoda za socialno zavarovanje so sodili vsi tisti posli, za katere je bil pristojen Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ter posli iz pristoj-

nosti Osrednjega urada za zavarovanje delavcev v Zagrebu. Mišljeni so bili tudi posli, ki so se nanašali na Bolniško blagajno Trgovskega, bolniškega in podpornega društva v Ljubljani in na Bolniško blagajno Merkur v Ljubljani.³⁸

V obravnavanem obdobju so bili delavci preko Zavoda za socialno zavarovanje zavarovani za primer bolezni, nesreče pri delu, za onemoglost, starost in smrt. V delokrog Zavoda kot vrhovnega organa je sodilo tudi izvajanje pokojninskega zavarovanja lastnih nameščenecv in zdravnikov, centralno upravljanje bolniškega zavarovanja in upravljanje *blagajne za izplačevanje družinskih doklad*. Z naredbo visokega komisarja z dne 13. januarja 1942 je bila ustanovljena omenjena blagajna pod nadzorom visokega komisariata.³⁹ S to uredbo so se uvedle za delavce in nameščenice v Ljubljanski pokrajini družinske doklade, s čimer je bil uresničen zakonski predlog, ki ga je dne 30. septembra 1941 sprejel ministrski svet in po katerem so se družinske doklade razširile tudi na Ljubljansko pokrajino. Družinske doklade so doslej prejemale samo uslužbenci države in raznih samouprav, izredno redki pa so bili zasebni delodajalci, ki so svojim uslužbencem izplačevali te doklade. Večina delavcev in zasebnih nameščenecv v predvojnem obdobju ni prejemale nobenih doklad za ženo in otroke. Casopis Slovenec je uvedbo družinskih doklad označil kot "značilen izraz stremljenja moderne socialne politike".⁴⁰ Zavod za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine je izplačeval doklade in pobiral prispevke zanje po svojih krajevnih organih in drugih, za ta namen pooblaščenih, zavarovalnih in podpornih zavodih. V delokrog krajevnih organov zavoda⁴¹ je sodilo samostojno izvajanje bolniškega zavarovanja na področju Ljubljanske pokrajine, posredovanje v izvajanju zavarovanja za primer nezgode, za onemoglost, starost in smrt ter izplačevanje družinskih doklad za blagajno za izplačevanje družinskih doklad. V "prenešenem delokrogu" so vršili krajevni organi tudi posle za Pokrajinsko delavsko zvezo, Borzo dela in Inšpekcijo dela, v kolikor je šlo za predpisovanje in pobiranje doklad in taks za omenjene socialno-politične ustanove. Zavarovanja za brezposelnost ni bilo, pač pa je Javna borza dela nudila podpore za brezposelnost. Predpisane prispevke je moral plačati delodajalec, ki pa je imel

³⁸ Prav tam, 20. 8. 1941, št. 67, 425/88.

³⁹ Prav tam, 17. 1. 1942, št. 5, 11/3.

⁴⁰ Slovenec, 18. 1. 1942, št. 14, str. 3, Družinske doklade za delavce in nameščenice uresničene.

⁴¹ Zavod za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine kot krajevni organ s poslovalnicama v Kočevju in Novem mestu, Bolniška blagajna Trgovskega, bolniškega in podpornega društva v Ljubljani, Bolniška blagajna Merkur v Ljubljani, ki pa je bila 30. novembra 1943 likvidirana (ARS, AS 1647, Finančna poročila Zavoda za socialno zavarovanje, Poročilo k računskim zaključkom zavoda za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine kot vrhovnega organa za poslovno leto 1943).

³³ ARS, AS 1732, Poročilo o delu Pokrajinske delavske zveze v Ljubljani.

³⁴ Slovenec, 30. 7. 1942, št. 173, str. 2, Plače in minimalne mezde za poljedelske delavce.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 19. 11. 1941, št. 93, 521/151.

³⁷ Prav tam, 21. 2. 1942, št. 15, 56/29.

Vojni čas je prinesel pomanjkanje hrane. Prebivalci Ljubljane so si pomagali po svojih močeh. Začeli so obdelovati doslej neplodno zemljo med stanovanjskimi hišami (maj 1941).

pravico delavcu sproti odtegovati polovico prispevka za bolezen, onemoglost, starost in smrt, za Javno borzo dela ter ves prispevek za Pokrajinsko delavsko zvezo. V celoti je delodajalec nosil stroške prispevka za nezgodo in Inšpekcijo dela. Za prispevke pa ni jamčil le delodajalec sam s svojim premoženjem, ampak tudi njegov zakonec, pri gradbenih delih pa tudi naročnik gradnje.

Zavodovo zdravstveno službo je v tem obdobju opravljalo 47 zdravnikov, od tega 32 za splošno prakso. V Ljubljani jih je delovalo 23, izven nje pa 24. Pomožno zdravstveno službo v ambulatoriju je opravljalo 21 nameščencev, za nadzorovanje bolnikov je bilo določenih 9 oseb. Delež dela nezmožnih je v prvi polovici leta 1942 znašal 3,15%, kar je bilo več kot v istem času leta 1941. Stroški za zdravlila so znašali 340.370 lir. Za zobna dela je bilo izdanih 17.751 lir, ambulatorij pa je takih del izvršil za 120.048 lir.⁴²

Pokrajinski podporni zavod

Zaradi vojne so posamezniki in cele družine živele v težkih razmerah. Organizirano pomoč je izvajal Pokrajinski podporni zavod (dalje PPZ), ustanovljen z naredbo visokega komisarja.⁴³ Pomoč je organiziral centralni urad v Ljubljani preko občinskih podpornih odborov, ustanovljenih v občinah Ljubljanske pokrajine. Zavod je vodil upravni odbor sestavljen iz predsednika, ki ga je imenoval visoki komisar, in iz naslednjih članov: predstavnika Zveze bojevnških fašijev, pokrajinske zaupnice Ženskih fašijev, Ljubljanskega župana ali njegovega odposlanca, pokrajinskega zdravnika, načelnika oddelka za socialno skrbstvo pri Visokem komisariatu, pred-

sednika Pokrajinske zveze delodajalcev, predsednika Pokrajinske delavske zveze, predstavnika Prehranjevalnega zavoda Ljubljanske pokrajine.

Ljubljanski občinski odbor je imenoval visoki komisar, odbore drugih občin pa krajevno pristojno politično okrajno oblastvo. Zavod se je med drugim financiral z vsotami, ki mu jih je dalo na razpolago ministrstvo, s sredstvi, ki mu jih je eventuelno nakazal visoki komisariat, dalje z vsotami, določenimi v občinskih proračunih, ki so se odstopile zavodu, in tudi z darovi ustanov ali posameznikov. Občinske podporne odbore so vodili predsednik in dva do štirje člani, izbrani izmed primernih oseb, ki so

Utrinek iz življenja Ljubljančanov (današnji Ribji trg).

⁴² *Slovenec*, 5. 9. 1942, št. 204, str. 2, Poslovanje Zavoda za socialno zavarovanje.

⁴³ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 20. 12. 1941, št. 102, 561/181.

imele stalno bivališče ali pa sedež v dotični občini.⁴⁴ Za člane ljubljanskega odbora PPZ so bili imenovani: centurijon Tullo Campana, predsednik, Giorgina Furlani, pokrajinska tajnica oddelka za delavke in delavke na domu, dr. Oton Fettich, odvetnik, Franc Jančigaj, ravnatelj ljubljanskega magistrata, Narte Velikonja, predsednik društva Družina.⁴⁵

Podpore ni mogel dobiti vsakdo, ki se je znašel v stiski. Tako so bile brez podpore osebe "nemoralnega obnašanja" in osebe, ki so "žalile čast ustanove".⁴⁶ Podpore niso bile deležne tudi tiste brezposelne osebe, ki niso bile vpisane v pristojni urad, kot tudi vsi revni, ki so jim primerno pomoč nudile druge ustanove. Praviloma niso bile deležne podpore, zlasti ne trajne, osebe, ki niso bile vpisane na občinski podporni in dobrodelni seznam. Brezposelnost sama po sebi torej ni bila zadosten povod za dodelitev podpore. Upoštevala se je le, če ni bila prostovoljna in če je bila povezana z okoliščinami, ki so nujno in očitno terjale pomoč. Podpore pa so bile deležne revne, v občini bivaajoče osebe, in sicer na podlagi ugotovitve občine. Posebne pozornosti so bile deležne osebe, ki so pripadale številčnim družinam, in tiste, ki so si "pridobile narodnih zaslug". Izjemoma so se podpore dodelile osebam, ki niso imele stalnega bivališča v občini. Obseg podpore se je določil glede na potrebe prosilca in glede na kapital, ki je bil na razpolago za ta namen. Za prosilce podpor so bili na razpolago posebni obrazci za prošnje, v katerih so bili navedeni dokumenti, ki jih je bilo potrebno predložiti. Podpore so se dajale v brezplačni hrani, v živilskih in oblačilnih nakazilih⁴⁷ in v denarni podpori, a le v izjemnih primerih, ki so morali biti posebej utemeljeni. Hrana se je razdeljevala z izročitvijo že pripravljenih jedi ali pa preko živilskih nakazil. Jedi so se dodeljevale predvsem tistim osebam, ki so bivale v mestu in si jih niso mogle pripraviti same. Pomoči potrebne osebe so obroke pojedle v jedilnicah podporne ustanove ali pa so si jih same nesle domov. Nakazila za živila in obleko so se smela izdati za 20, 50 ali 100 lir in na zaupljive od odbora izbrane dobavitelje. Ta

nakazila so morala obsegati izrecno naročilo trgovcem, da so bila živila res samo najpotrebnejša. Organi podporne ustanove so se na podlagi predloženih računov prepirali o izvršitvi te dolžnosti.⁴⁸

Z dopisom visokega komisarja z dne 20. aprila 1942, ki je bil naslovljen na predsednike občinskih odborov, je bila ponovno poudarjena razdelitev delokroga med občinskimi podpornimi odbori in občinami glede pomoči.⁴⁹ Tako je spadala *obča pomoč* v delokrog občinskih podpornih odborov, *posebna pomoč* pa v delokrog občin in jo je morala občina izvajati iz svojega lastnega proračuna.

Pod pojmom *obča pomoč* se je razumelo:

- denarne podpore domačim revežem, ki so se nahajali v "začasni potrebi",
- podpore tujim ubogim (beguncem),
- nujne enkratne podpore,
- obleka in obutev za uboge, ki so se nahajali v "začasni potrebi",
- nepričakovane potrebe.

Pod pojmom *posebna pomoč* se je razumelo:

- denarne podpore domačim revežem, ki so potrebovali stalno podporo (ostareli in invalidi),
- vzdrževanje ubogih pri "oskrbnih strankah",
- vzdrževanje ubogih v hiralnicah,
- vzdrževanje ubogih v "odgojnih zavodih",
- prevoz ubogih,
- pogrebni stroški,
- obleka in obutev za reveže, ki so se nahajali v "stalni potrebi" (npr. ostareli in invalidi).

Nerazumevanje pojmov občine in posebne pomoči se je npr. pokazalo na seji občinskega podpornega odbora v Brezovici dne 26. marca 1942. PPZ je omenjeni odbor s posebnim dopisom na to tudi opozoril.⁵⁰ Iz zapisnika omenjene seje je bilo razvidno, da je občinski podporni odbor razdeljeval obojo pomoč, čeprav so praviloma posebno pomoč opravljale občine neodvisno od občinskega podpornega odbora. PPZ je ugotovil nepravilnosti tudi glede pošiljanja potrdil o prejemu bonov in tiskovin, ki so bile poslane že 28. februarja 1942, saj občinski podporni odbor omenjenih potrdil PPZ ni poslal pravočasno.

Z odredbo Ministrstva za notranje zadeve Kraljevine Italije naj bi se od 1. februarja 1943 družinam tistih Slovencev, ki so bili internirani po odredbi kraljeve kvesture, podeljevale sledeče podpore: ženi ali dela nezmožni materi po 7 lir na dan, otrokom do 15. leta starosti in starejšim, če so bili za delo nezmožni, pa po 2 liri na dan.⁵¹ To podporno akcijo naj bi izvajali občinski podporni odbori po naslednjih navodilih. Podpore naj bi se izpla-

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 31. 1. 1942, št. 9, 30/7.

⁴⁶ ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 7, Pravila za občinske odbore podporne ustanove, ki jih je izdal Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino z uredbo št. 181 z dne 17. decembra 1942.

⁴⁷ Na podlagi 2. člena določb glede prekrškov oskrbovalnih predpisov (Službeni list za Ljubljansko pokrajino št. 8/8/42) je visoki komisariat večkrat odredil, da so se tekstilni in oblačilni predmeti, ki so jih zaplenila kraljeva kvestura ali okrajna glavarstva oziroma sodišča v kazenskem postopku, izročili PPZ v Ljubljani, da jih je porabil za pomoč ljudem v stiski. Vsakič, ko so se tovrstni predmeti razdelili med potrebne osebe, je moral pristojni organ odtrgati od osebnih oblačilnih nakazil odgovarjajoče število odrezkov (ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 10, Pokrajinski podporni zavod, razdelitev tekstilnih in oblačilnih predmetov med potrebne osebe).

⁴⁸ ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 7, Pravila za občinske odbore podporne ustanove, ki jih je izdal Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, uredba z uredbo št. 181.

⁴⁹ ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 7.

⁵⁰ ARS, AS 1893, št. 3, a. e. 12, Al Comitato Comunale di Assistenza di Brezovica presse Lubiana 20. 4. 1942/XX.

⁵¹ ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 7, Okrožnica št. 3.

Tudi med vojno je delovala ljubljanska tržnica, kjer se je, kljub pomanjkanju, vsaj nekaj našlo in malo pokramljalo.

čevale v mesečnih obrokih za nazaj. Upravičenci bi vložili pri občinskih podpornih odborih pisno prošnjo, ki ji je bilo potrebno predložiti potrdilo varnostne oblasti in izjavo župana občine, v kateri so bivali svojci interniranca.⁵² Če je bil interniranec v javni službi in so prejeli svojci iz tega službenega razmerja del redne plače, ženi oziroma materi ni pripadala celotna podpora v smislu okrožnice št. 3, temveč razlika med zneskom iz službenega razmerja in zneskom podpore.⁵³ Očitno so se pri ugotavljanju, kdo je bil interniran na odredbo kraljeve kvesture, pojavile težave, saj so bila izdana še dodatna navodila, ki so odredila, da bo odslej "svedočbo" o internaciji izstavljala kraljeva kvestura neposredno občinskemu podpornemu odboru za vse tiste, ki so bili internirani po njeni naredbi. Po tem dodatnem navodilu, naj bi poveljstva kraljevih karabinerjev izstavljala "svedočbe" le v tistih primerih, v katerih je bila internacija izvršena z njihove strani.⁵⁴

Na PPZ so vsakodnevno prihajale prošnje za podporo. Žene, katerih možje so bili internirani, so ostajale brez sredstev za preživljanje sebe in otrok. Odvisne so bile od miloščine svojih sorodnikov in prijateljev. Tako je neka K. P. iz Ljubljane, mati treh mladoletnih otrok, katere mož je bil gradbeni vodja pri podjetju inž. Dukića v Ljubljani, a pri blokadi v Kočevju dne 14. aprila 1942 zajet in poslan v internacijo, zaprosila PPZ za podporo. Ker je bil mož zaposlen pri privatniku, žena ni bila upravičena do njegove plače. Prosilka je sicer do oktobra 1942 še prejela mesečno podporo 150 lir, ki so ji jo nakazali vojaška oblastva, potem pa se je ustavil

tudi ta dohodek.⁵⁵ Nekateri so bili v taki stiski, da si niso mogli privoščiti niti novih čevljev. Naj navedem primer. Prednica Zavetišča sv. Jožefa v Ljubljani se je dne 16. avgusta 1943 obrnila na visoki komisariat, oddelek VI, s prošnjo, da se oskrbovanki A. A., podpiranki visokega komisariata dovoli popravilo treh parov čevljev. Oskrbovanka je bila brez sredstev in tudi ni imela svojcev, ki bi ji nudili gmotno podporo.⁵⁶ Sodeč iz vira, ji je naslovnik sporočil, da je za dajanje socialne pomoči pristojna edino Pokrajinska podporna ustanova v Ljubljani s svojimi občinskimi odbori. Odsek VI je namreč oskrboval samo še mladoletne, siromašne otroke, vajence in vajenke ter vojne invalide.⁵⁷ Revežem so pomagali tudi posamezniki z darovi. Tako je januarja 1943 Z. M. iz Ljubljane darovala za mestne reveže 300 lir. To vsoto je Mestno poglavarstvo Ljubljana nakazalo po poštni hranilnici Pokrajinski podporni ustanovi v Ljubljani.⁵⁸

Posamezne občine so se spopadale s pomanjkanjem sredstev za podpiranje oseb v stiski. Poglejmo posamezne primere. Občina Ig je imela na svojem območju večje število siromašnih otrok, vdov in sirot, za katere je občina vsako leto predvidela v svojem proračunu potrebna sredstva. Glede na novo nastalo situacijo in dejstvo, da je prišlo v občino še več siromakov in beguncev, ki so imeli tu le začasno bivališče, se je število prosilcev za podpore zvišalo. Občina ni imela potrebnih sredstev za podpiranje siromakov ter beguncev. Iz dopisa župana občine Ig

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam, Okrožnica št. 4.

⁵⁴ Prav tam, Okrožnica št. 10.

⁵⁵ ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 10, Prošnja za podporo z dne 16. 12. 1942.

⁵⁶ Prav tam, št. 12, a. e. 115, Dokument št. 796/43.

⁵⁷ Prav tam, Odseku VI/2, 24. 8. 1943.

⁵⁸ ARS, AS 1893, št. 13, a. e. 123.

Prebivalci ljubljanskih barakarskih naselij so se bolj občutili medvojno pomanjkanje.

PPZ v Ljubljani je razvidno, da je znašal občinski ubožni proračun za leto 1942 5.550 lir.⁵⁹ Vse te postavke pa so bile že vnaprej točno določene, kako se bodo porabile. Tako občina ni imela sredstev za podpiranje oseb, ki so se zaradi vojnih razmer preselile na območje občine Ig. Župan Mirko Merzelj je tako od PPZ v Ljubljani pričakoval pojasnila in tudi subvencije.⁶⁰ Situacija v občini je bila vse slabša, kajti iz dopisa župana Iga PPZ v Ljubljani z dne 13. julija 1942 je razvidno, da občina ni imela nikakršnih dohodkov in občinskim uslužbencem za prihodnje tri mesece niti ni mogla izplačati mesečnih plač. Župan je opozoril tudi na tekoče neporavnane račune v vrednosti okoli 25.000 lir, ki jih občina ni bila sposobna kriti, in pozval PPZ naj podeli kakšno izredno podporo tudi za občinske uslužbence.⁶¹

V težkem položaju je bila tudi občina Dobrova, ki je imela v tem času 3530 prebivalcev.⁶² V občini je bilo okrog 50 beguncev, ki so bili potrebni podpore in so bili do nje tudi upravičeni. Prebivalci občine so bili v glavnem delavci in so bili odvisni le od sezonskega zaslužka. Zaradi vojnih razmer veliko delavcev ni moglo dobiti zaposlitve in je bilo, tako vir, potrebno računati s približno 350–200 brezposelnimi, ki bodo iskali pomoč. Poleg vseh teh je bilo v občini še 30 pomoči potrebnih družin z velikim številom otrok, ki so živeli v veliki revščini. Glede na opisano situacijo je predsednik občinskega podpornega odbora Dobrova PPZ v Ljubljani opozoril na potrebo po zvišanju kredita, ki je bil določen občinskemu podpornemu odboru Dobrova. Po odredbi 3. točke okrožnice PPZ št. 5 z dne 2. aprila 1942 je

bil namreč proračun prilagojen na 17.130,00 lir. Ta proračun pa je bil po mnenju predsednika občinskega podpornega odbora znatno premajhen.⁶³

Na prvi seji občinskega podpornega odbora v Horjulu, ki se je vršila dne 16. marca 1942, je njegov predsednik Jeraj Teodor poročal, da je bilo vloženih 54 prošenj za podporo v obliki živilskih in oblačilnih nakaznic. Odbor je soglasno sklenil, da se 53 prosilcem dodeli podpora, enega prosilca pa je zavrnil, ker naj ne bi bil nujno potreben podpore. Odbor je dodelil 45 podpor v obliki živilskih bonov in 8 podpor v obliki oblačilnih bonov v skupni vrednosti 4.900 lir.⁶⁴

Za "lojalnost" so bili občinski podporni odbori nagradjeni. Tako je bil predsednik občinskega podpornega odbora Koprivnik Franjo Zorko s strani visokega komisarja deležen pohvale, ker je "rešil gotovega propada" pomembne listine in blagajno občinskega podpornega odbora v času, ko se je nahajala občina "pod okupacijo partizanov". Prejel pa je tudi nagrado v vrednosti 500 lir, ki jo je dvignil pri kočevskem okrajnem glavarju.⁶⁵

Pomembna socialna ustanova za osebe, ki so se znašle na socialnem obrobju, so bile brezplačne ljudske kuhinje. V Ljubljani je do 9. decembra 1941 delovala mestna javna brezplačna kuhinja v Cukrarni, mestni socialno-politični urad pa je v začetku decembra 1941 dobil navodilo, da začasno preneha z izdajo brezplačne hrane v mestni kuhinji.⁶⁶ Do tega

⁵⁹ ARS, AS 1893, št. 3, a. e. 17, Občinski podporni zavod Ig, 12. 3. 1942.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Prav tam, Načrt za leto 1943.

⁶² ARS, AS 1893, št. 3, a. e. 13, Proračun za leto 1942.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ ARS, AS 1893, št. 3, a. e. 16, Zapisnik 1. seje občinskega podpornega odbora v Horjulu.

⁶⁵ ARS, AS 1893, št. 7, a. e. 51, Al segretario del comitato comunale di assistenza sig. Zorko Franjo, 25. 9. 1942.

⁶⁶ ARS, AS 1893, št. 2, a. e. 6, Dopis načelnika socialno političnega urada Pokrajinskemu podpornemu zavodu v Ljubljani.

je prišlo zato, ker je Pokrajinsko podporno društvo na prostoru ljubljanskega velesejma (Dolničarjev paviljon) uredilo novo ljudsko kuhinjo. Na novega leta dan je kuhinja ob navzočnosti predstavnikov fašistične stranke, Zveznega podpoveljnika Gattija, ljubljanskega župana dr. Adlešiča, predstavnikov Osrednjega pomožnega središča in Pokrajinskega podpornega društva prvič postregla svojim gostom. Kuhinja je pripravljala obede za 500 revnih podpirancev mestne občine (na hrano so lahko hodili le odrasli), ki so bili izbrani s strani mestnega socialnega urada. Ta je pri sestavi seznama upošteval opozorilo italijanske strani, da so izključene osebe, ki bi povzročale nered.⁶⁷ Prvi dan delovanja kuhinje so bili gostje še posebej pogoščeni. Poleg vsakodnevnega povprečnega obroka, ki je obsegal glavno jed, kruh in sadje, so dobili tudi vino.

Italijanski okupator je ob različnih priložnostih želel pokazati svojo "velikodušnost" v skrbi za revne prebivalce Ljubljanske pokrajine. Tako je npr. v začetku leta 1943 poveljnik armadnega zbora general Gastone Gambaro obiskal mestno županstvo. Ob tej priložnosti je ljubljanskemu županu generalu Leonu Rupniku izročil darilo v vrednosti 50.000 lir, ki ga je naklonil poveljnik II. armade armadni general Mario Roatta ljubljanskim mestnim revežem. Casopis Slovenec je to gesto označil kot "nov dokaz plemenitega srca, ki preveva zmagovito italijansko vojsko, ki se neupogljivo bori proti sovražnikom, a hkrati ne pozabi dobrih revnih in njihovih potreb".⁶⁸

V tej "velikodušnosti" italijanskega okupatorja se je kazal ves cinizem, ki ga je premogel, saj je to revščino in stisko ljudi ustvarjal sam s pošiljanjem ljudi v internacijo in njihovim načrtnim izstradanjem, s streljanjem talcev ter z ropanji po deželi.

Rdeči križ

Pomembna socialna inštitucija je bilo društvo Rdeči križ v Ljubljani. Po ustanovitvi Ljubljanske pokrajine se je preoblikovalo z odločbo z dne 6. februarja 1942 v samostojen pokrajinski odbor Italijanskega Rdečega križa v Ljubljani.⁶⁹ Rdeči križ v Ljubljani, ki se je preoblikoval v samostojen odsek, podrejen neposredno visokemu komisarju, je po omenjeni odločbi moral vzpostaviti stike z osrednjim društvom italijanskega RK in z odseki za druge pokrajine kraljevine. Okupacija je RK postavila pred novo nalogo, to je podpiranje slovenskih be-

guncev. Z akcijo za podpiranje beguncev je RK sicer takoj pričel, a so bile naloge tako velike, da jih v dotedanjem sistemu svoje organizacije ni zmogel. To je bil povod za ustanovitev posebne sekcije za socialno pomoč. 12. maja 1941 je že začela s poslovanjem nova ustanova RK, to je Sekcija za socialno pomoč. Prostore za poslovanje te sekcije je dalo brezplačno na razpolago "Učiteljsko udruženje" v tedanji Frančiškanski ulici v Ljubljani.⁷⁰

V istem času so pričele nameščenske stanovske organizacije organizirati svoje stanovske socialne akcije. Tovrstne akcije so bile ustanovljene z namenom, da bi posamezni stanovi skrbeli za tiste begunce, ki so pripadali njihovi stroki, Rdeči križ, sekcija za socialno pomoč pa je prevzel skrb za vse ostale begunce, ki niso pripadali nobeni stanovski skupini in ki niso bili pristojni v nobeni izmed občin Ljubljanske pokrajine. Poleg tega je RK prevzel nase nalogo, da po možnosti podpre iz svojih sredstev tudi stanovske socialne akcije, v kolikor so bile same gmotno preslabe. Med stanovskimi ustanovami in RK je potekalo medsebojno sodelovanje. Pokrajinski odbor RK je že ob začetku svojega delovanja obvestil visoki komisariat o ustanovitvi socialne sekcije in stanju beguncev. Visoki komisar Emilio Grazioli je ob tej priložnosti podelil RK podporo v znesku 50.000 din, ki naj bi služila kot osnovna glavnica za socialno akcijo RK. Centralno delo socialne sekcije je vodil izvršni odbor, katerega predsednik je bil dr. Oton Fettich. Izvršni odbor se je sestajal na sejah, svoje sklepe je predlagal v odobritev Pokrajinskemu odboru RK.

Postopek pri delitvi podpor⁷¹

Vsak begunec se je moral prijaviti kontrolnemu odseku, kjer se je izvršil vpis v evidenčni list ter v tiskovino, ki jo je predpisal oddelek za emigracijo in kolonizacijo pri visokem komisariatu. Po vpisu je prejel prosilec posebno izkaznico, na kateri je bilo potrjeno, da se je prijavil pri RK. V primeru, da je bil begunec brez sredstev in ni imel bivališča, je dobil nakaznico za prenočišče in listke za posamezne obroke hrane v Delavskem domu ali Delavski zbornici, dijaki in dijakinje pa v kakem internatu ali kakšni skupni dijaški menzi. Begunec, ki je imel stanovanje v Ljubljani pri znancih, sorodnikih ali lastno stanovanje, pa ni imel sredstev za preživljanje, je prejel denarno podporo v vrednosti 5 lir dnevno za vsako odraslo osebo v družini oziroma 2,50 lir za osebo pod 6. letom starosti. Tudi tisti, ki so prejeli hrano v naravi, so dobili dnevno 1 liro za kruh. Prva podpora se je nudila vsakemu za štiri dni, medtem pa so se izvršile poizvedbe o prosilčevi upravičenosti do

⁶⁷ Prav tam, Zapisnik zaslišanja mestnega komisarja Mrak Petra, mestnega oficijala Rozman Srečka in mestnega asistenta Medved Lojzeta z dne 7. 1. 1942 in *Slovenec*, 3. 1. 1942, št. 2, str. 3, Kuhinja Pokrajinskega podpornega društva deluje. Več o tem glej tudi Šorn, *Življenje Ljubljancev*.

⁶⁸ *Slovenec*, 5. 1. 1943, št. 3, str. 2, Nov dokaz plemenitega sočutja z ljubljanskimi reveži.

⁶⁹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 11. 2. 1942, št. 12, 47/12.

⁷⁰ ARS, AS 1752, sk. 1, Poročila Pokrajinskega odbora RK v Ljubljani.

⁷¹ Prav tam.

Na eni strani revščina na drugi strani urejena meščanska stanovanja (20. 10. 1941).

pomoči. Če se je izkazala potreba po nadaljnji podpori, se mu je nakazovanje podpore podaljševalo tedensko ali desetdnevno. Vsak begunec je moral opraviti tudi zdravniški pregled. Za pregled beguncev in za njihovo zdravstveno stanje so skrbeli trije zdravniki, ki so poslovali v prostorih sekcije. Po potrebi so vršili službo tudi v prenočiščih, kjer so skrbeli za primerne higienske razmere. Ti zdravniki so bili dr. Ivan Pavšič, dr. Fran Roš in dr. Štefka Divjak. Beguncem se je nudila tudi prva pomoč s tem, da so se izvršili razni manjši zdravstveni posegi, v nujnejših primerih pa se jim je izstavilo nakazilo za zdravlila v lekarni. Stroške zdravlil je poravnal RK. Posebna skrb je bila namenjena onemoglim, ki so bili nastanjeni v hiralnicah, otrokom, ki so bili napoteni v zavetišča, nosečim materam in dojenčkom, ki so bili dodeljeni v Zdravstveni dom za zaščito mater in otrok. Pododbor RK za mesto Ljubljana je organiziral v poletnih mesecih za otroke tudi počitniške kolonije na Rakitni.

Z namenom, da bi se begunci čim prej vključili v gospodarsko življenje, je bil pri RK ustanovljen odsek za delo⁷² z nalogo, da posreduje zaposlitve številnim doseljencem. Predsednik odseka je postal Metod Kumelj. Zaradi vsestranske gospodarske stagnacije je bilo prizadevanje odseka za doseg čim višjega števila zaposlitev za priseljence "dokaj neučinkovito", kajti tako uradi kot zasebna podjetja zaradi pomanjkanja dela, surovin in velikega dotoka lastnega nameščenstva, zaposlenega po podružnicah na zasedenem ozemlju, niso mogla sprejeti nove delovne sile. Je pa odsek uspel s posredovanjem pri visokem komisariatu organizirati zaposlitev večjega

števila intelektualcev (sodnikov, profesorjev, učiteljev itd.) in tudi železničarjev, davčnih uslužbencev in osebja finančno-kontrolne stroke. Zasebno je odsek za delo posredoval najrazličnejša nižja dela, tako postrežništvo in gospodinjstva dela.⁷³

V okviru RK se je oblikoval tudi stanovanjski odsek,⁷⁴ katerega predsednik je bil ravnatelj Maks Hočvar. Namen odseka je bil poskrbeti prenočišče beguncem, ki le-tega niso imeli. Da pa bi se s podpiranci RK mesto Ljubljana kar najbolj razbremenilo, si je odsek prizadeval, da bi čim več teh podpirancev preselil na deželo v kmečko oskrbo. Deloma so ta prizadevanja uspela in je bilo v obdobju od maja do novembra leta 1941 izseljenih iz Ljubljane 476 oseb, največ v okolico Dobrepolja, Sodražice in Velikih Lašč.⁷⁵

Prva pomoč, ki jo je bilo seveda potrebno nuditi vsem, ki so prišli v oskrbo RK, sekcije za socialno pomoč, je bila pomoč v prehrani. Da bi se razdeljevanje hrane vršilo hitro in pravilno, se je oblikoval v okviru RK, sekcije za socialno pomoč poseben prehranjevalni odsek, katerega predsednica je bila Minka Kreft.⁷⁶ Odsek je organiziral prehrano v javnih kuhinjah Delavskega doma, Delavske zbornice in Ljudske kuhinje. Hrano je v obdobju od maja do novembra 1941 dobivalo 4.459 oseb. Od tega je bilo 715 oseb, ki so dobile hrano za manj kot teden dni (osebe na prehodu skozi Ljubljano), vse ostale osebe so dobivale hrano za več kot teden dni, v glavnem za več mesecev. Izdatki za hrano so znašali 1.230.906,06 lir. Da bi čim več privarčevali, je od-

⁷² ARS, AS 1752, šk. 1, Poročilo odseka za delo.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Prav tam, Poročilo stanovanjskega odseka.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam, Poročilo Prehranjevalnega odseka.

sek organiziral tudi nabiranje prostovoljno darovanih živil. Akcija je bila uspešna.⁷⁷

Glede števila beguncev in izgnancev v Ljubljani je predsednik sekcije za socialno pomoč dr. Oton Fettich v poročilu visokemu komisarju z dne 21. junija 1941 poudaril, da ni moč predložiti končnega števila, saj je njihovo število "trajno in vedno hitreje" naraščalo. Tako jih je bilo do 26. maja prijavljenih pri RK 1.652, 1. junija 2.174, 8. junija 2.638, 15. junija 3.712, 19. junija pa 4.476.⁷⁸

Zdravstveno varstvo

Glede na vojne razmere je pojem "skrb za zdravje" pravzaprav paradoksalen. Po eni strani je italijanski okupator in njegovi sodelavci streljal ljudi, jih mučil v zaporih, pošiljal v internacijo, kjer jih je načrtno stradal, središče pokrajine Ljubljano je v začetku leta 1942 spremenil v koncentracijsko taborišče, po drugi strani pa se je skrbelo za zdravje ljudi, ki so bili izpostavljeni različnim socialnim boleznim, ki so jih izzvale vojne razmere.

Zdravstvene ustanove, ki so delovale že v obdobju Dravske banovine, so, sicer preoblikovane, delovale dalje. Se naprej je bila prisotna razdelitev na zdravstvene občine. Območje nekaterih zdravstvenih občin se je s posebno naredbo visokega komisarja spremenilo.⁷⁹ Tako se je spremenilo območje nekaterih zdravstvenih občin v okrajih Crnomelj in Kočevje. Zdravstveni občini Stari trg pri Crnomlju sta se priključili občini Dragatuš in Vinica s sedežem uradnega zdravnika na Vinici. Zdravstveni občini Fara pri Kostelu se je priključila občina Kočevska Reka s sedežem uradnega zdravnika v Novih selih.⁸⁰

Jeseni leta 1941 je desetletnico svojega obstoja praznoval Ljubljanski protituberkulozni dispanzer, ki je imel svoje prostore v poslopiju Zavoda za socialno zavarovanje. Vzdrževala ga je mestna občina ljubljanska, vodil pa ga je strokovnjak za jetične bolezni dr. Josip Prodan s pomočjo treh zaščitnih sester. Ta ustanova je imela namen predvsem s "socialno higieno" zaščititi zlasti otroke in doraščajočo mladino pred okužbo s tuberkuloznimi bacili. Za še večjo zaščito mladine pred jetičnim obolenjem je bil ustanovljen še en protituberkulozni dispanzer na šolski polikliniki v Ljubljani (današnja Aškerčeva), ki je bil namenjen izključno šolski mladini. Dijakov je bilo v Ljubljani okoli 20.000.⁸¹

Protituberkulozni dispanzer je sprejemal predvsem zdrave in ogrožene ljudi, ki so bili v nevarnosti, da se okužijo z bacilom, ki je povzročal jetiko. Osebe, pri katerih so se že pokazali znaki bolezni, jih je osrednji dispanzer oddal v oskrbo ali pa jim je preskrbel primerno zdravljenje. V vseh primerih, v katerih so zasledili odprto jetiko, je dispanzer zato, da reši okolico (zlasti otroke in mladino), bolnika osamil. V primeru, da je bil ogrožen ali bolan otrok, ga je dispanzer oddal v posebno mladinsko zavetišče ali pa ga je izročil zdravi družini v oskrbo. Očitno se je takšna praksa izkazala za uspešno. Če je bil otrok pristojen v ljubljanski mestni občini, je zanj poskrbel mestni socialni urad, ki je imel poleg skrbi za stare, onemogle in za delavce tudi posebne postavke v proračunu za mladinsko skrbstvo. Če je bil otrok pristojen drugje, je bilo potrebno zaprositi za pomoč na visokem komisariatu, pri raznih dobroteljskih društvih (npr. Vincencijeva in Elizabetina konferenca) in pri pristojnih občinah samih, ki pa v večini primerov niso zmogle teh stroškov. Povprečni oskrbovalni stroški so za otroka znašali pred okupacijo 250 din, po okupaciji pa povprečno 200 lir. Vedno bolj so bile občutne težave pri preskrbi z mlekom.⁸² Ljubljana je bila središče zdravstvenega skrbstva za vso pokrajino. Vse zdravstvene ustanove v mestu so bile deležne velikega obiska, in sicer iz dveh razlogov.⁸³ Prvi razlog naj bi bilo zaupanje podeželskega prebivalstva do bolniških ustanov v Ljubljani. V preteklosti je bilo to drugače, saj se je podeželsko prebivalstvo balo iti v bolnišnico, medtem ko "danes silijo vanjo". Drugi razlog pa je bil ta, da je imela Ljubljanska pokrajina samo dve bolnišnici izven mesta Ljubljana, in sicer pokrajinsko žensko bolnico v Novem mestu in bolnišnico usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu. Poleg tega so delovali v Ljubljani tudi sanatoriji in zavetišča (Leonišče, Šlajmerjev dom, Emona, Nezgodna postaja Okrožnega urada, Mestno zavetišče za onemogle, Zavetišče sv. Jožefa in zavetišče Josefinum).

Za nepremožne je deloval tudi mestni ambulatorij,⁸⁴ v katerem je v letu 1941 iskalo pomoč 1815 oseb, in sicer 762 moških in 153 žensk. Vseh ordinacij je bilo v ambulatoriju opravljenih 7206, poleg tega pa še 1247 obiskov na domovih bolnikov. Velikega pomena za varovanje zdravja ljubljanske mladine je bilo delo mestne šolske poliklinike, ki je

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ ARS, AS 1752, šk. 1, mapa 9, delo RK, sekcije za socialno pomoč. Predlogi za rešitev vprašanja beguncev, Ljubljana, 21. 6. 1941.

⁷⁹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 7. 3. 1942, št. 19, 71/38.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ *Slovenec*, 6. 2. 1942, št. 30, str. 2, Enajsto leto boja zoper jetiko v Ljubljani. Do preureditve protituberkulozne službe v Ljubljanski pokrajini je prišlo z odločbo visokega komisarja z dne 16. septembra 1942. S to odločbo je bila

razpuščena Protituberkulozna zveza v Ljubljani. Pokrajinski zdravnik dr. Karmel Balistreri je bil imenovan za izrednega komisarja za likvidacijo Zveze z nalogo, da preuredi tovrstno službo. V: Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 26. 9. 1942, št. 77, 341/92.

⁸² *Slovenec*, 13. 2. 1942, št. 36, str. 3, Varujmo otroka jetike! Več o socialni in zdravstveni zaščiti otrok in mater v letih 1941–1945 glej Dobaja, Rojstva v Ljubljani, str. 132–148.

⁸³ *Slovenec*, 21. 2. 1942, št. 43, str. 3, Ljubljana – središče zdravstvenega skrbstva za vso pokrajino.

⁸⁴ Več o tem Dobaja, Rojstva.

Kapaciteta in obseg dela ljubljanskih bolniških ustanov

	Splošna bolnišnica	Zenska bolnišnica	Zavod za zaščito mater in otrok	Pokrajinski zavod za razisk. raka	Bolnišnica za duševne bolezni	SKUPAJ
Število zaposlenih	427	73	14	30	241	785
St. sprejemov v letu 1941	28.316	3282	332	720	1410	34.260
Število postelj	1034	201	46	29	728	2038

V rubriki "število zaposlenih" so všteti zdravniki, sestre usmiljenke in drugi uslužbenci.⁸⁵

Kapaciteta in število sprejemov v sanatorijih⁸⁶

	Leonišče	Slajmerjev dom	Emona	Nezgodna postaja Okrožnega urada
Število postelj	35	118	10	15
Število sprejemov v letu 1941	590	1485	176	135

nadzirala zdravstveno zaščito učencev v mestnih ljudskih šolah. Na polikliniki so dobili nepremožni otroci tudi brezplačna zdravila, če so se izkazali z listkom socialno-političnega urada. Mestna šolska poliklinika je nadzirala okrog 5000 otrok. V letu 1941 je bilo zdravniško pregledanih 4586 otrok.⁸⁷ "Skrb" za zdravje šolske mladine naj bi že v prvih tednih okupacije pokazala italijanska vlada, ki je poslala "najprej" v Ljubljano svojo "specialno opremljeno in vzorno organizirano zdravstveno avtokolono".⁸⁸ Zdravniki specialisti so več dni vršili preglede ljubljanskih osnovnošolskih otrok. Z njihovim zdravstvenim stanjem, tako poročilo, so bili v glavnem zadovoljni in že pri prvem srečanju z njimi pokazali veliko mero "ljubezni in naklonjenosti".

Julija leta 1941 je bil v Službenem listu objavljen *Pravilnik o bolničnih pristojbinah za zdravljenje v javnih bolnišnicah in bolničnih ambulancah v Ljubljanski pokrajini*,⁸⁹ s katerim je bila določena višina oskrbnin v omenjenih bolnišnicah. Tako je npr. znašala višina oskrbnin v splošni bolnišnici, bolnišnici za ženske bolezni v Ljubljani in v Novem mestu

za III. oskrbni razred 15 lir dnevno, za II. oskrbni razred 30 lir dnevno in za I. oskrbni razred 45 lir dnevno. Oskrbne stroške je bil dolžan plačati sam bolnik oziroma, če sam ni mogel, njegovi po zakonu za to obvezani svojci. Visoki komisar je bil dolžan na podlagi utemeljene prošnje oskrbne stroške znižati, odpisati ali na drug način olajšati plačilo. V drugih primerih pa so plačevali oskrbne stroške:

- Ljubljanska pokrajina za svoje uslužbence, aktivne in upokojene, člane njihovih družin in ostale osebe, ki so imele pravico do brezplačnega zdravljenja po zakonu o bolnišnicah z dne 27. februarja 1930;
- samostojne zdravstvene občine po določenih zgoraj omenjenega zakona;
- zavarovalne ustanove za svoje člane in svojce teh članov po določenih omenjenega zakona.

S tem pravilnikom, ki je stopil v veljavo 1. avgusta 1941, so bili razveljavljeni vsi dotedanji pravilniki za zdravljenje v državnih in banovinskih bolnišnicah ter "bolničnih ambulancah".⁹⁰

Najbolj razširjena socialna bolezen je bila jetika. O protijetičnem dispanzerju v Ljubljani je že bil govor. Seveda pa ta ni bil edini v Ljubljanski pokrajini. Vseh je bilo šest. Drugih pet je bilo še v Cerknici, Kočevju, dispanzer za Ljubljano z okolico, v Metliki in v Novem mestu. To so bile v bistvu ustanove Državnega higienskega zavoda. Njihovo delo pa so podpirali visoki komisar, Zavod za socialno zavarovanje in sorodne ustanove, posamezne občine idr. Po podatkih iz časopisa *Slovenec* je v letu 1941 vseh šest dispanzerjev opravilo skupno 6513 ordinacij. Bolnikov sicer ni bilo toliko pregledanih, pač pa so bili posamezni bolniki ali ogrožene osebe pregledane po dvakrat ali celo večkrat.⁹¹ Dispanzerji so ugotovili pri ogroženih in bolnih

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ *Slovenec*, 21. 2. 1942, str. 3.

⁸⁸ ZAL, LJU 708, Mesto Ljubljana, mestni fizikat, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1941. Casnik *Slovenec* je v juliju leta 1942 objavil obvestilo visokega komisarja, da bo splošna zdravstvena avtokolona vršila brezplačno zdravniško službo v mesecu juliju v zavodu Lichtenturn, na Ambroževem trgu. Zdravstvena avtokolona je imela zobozdravniški, očesni, rentgenski in interni oddelek, oddelek za otroške bolezni ter oddelek za bolezni ušes, nosu in grla. Vsi zdravljenja potrebni so se lahko na omenjenem mestu prijavi vse dni v mesecu juliju, razen ob nedeljah, od 8. do 12. ure in od 15. 30 do 17. 30. *Slovenec*, 3. 7. 1942, št. 150, str. 4, Zdravniška služba. Zdravstvene avtokolone v juliju.

⁸⁹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 26. 7. 1941, št. 60, 404/33. Poleg že zgoraj navedenih javnih bolnišnic v Ljubljani je v Novem mestu delovala še ena javna bolnišnica, in sicer bolnišnica za ženske bolezni.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ *Slovenec*, 28. 3. 1942, št. 72, str. 2, Borba proti jetiki v Ljubljanski pokrajini.

osebah 1795 primerov odprte in 1138 primerov zaprte jetike. Za uspešno zdravljenje je bila, poleg primerne bivalnega prostora, pravih zdravil in načina zdravljenja (v obravnavanem času je veljala za uspešno metodo zdravljenja oziroma okrepitve pljuč vbrizgavanje zraka pod pljuča), pomembna hrana. Te pa je seveda v vojnem času primanjkovalo. Sestradano telo se je težko borilo proti bacilom tuberkuloze. Spričo tega so imeli dispanzerji, v skladu s svojimi zmožnostmi, nalogo pomagati najrevnejšim v tem smislu, da so jim ponudili hrano in tudi pomoč v denarju. V letu 1941 so dispanzerji v Ljubljanski pokrajini razdelili skupno revnim bolnikom 23.460 lir. Oskrbovanci in podpiranci teh dispanzerjev so bili v manjši meri člani Zavoda za socialno zavarovanje in podobnih ustanov. Ti so namreč že tako in tako imeli pravico do oskrbovanja, a so se kljub temu tudi zatekali v dispanzerje. Večino podpirancev pa so predstavljali nečlani socialno zavarovanih ustanov, to se pravi kmečko prebivalstvo, dninarji, brezposelni itd.⁹²

Seveda so bile prisotne tudi druge bolezni, kot so davica, škrlatinka, tifus, koze itd. Zoper te bolezni je bilo obvezno cepljenje. Tako je bilo npr. z naredbo visokega komisarja določeno obvezno cepljenje zoper davico za otroke obojega spola med 18. mesecem in 10. letom starosti, bivaajoče na ozemlju ljubljanske občine. Izvajanje omenjene naredbe naj bi se vršilo tudi ob upoštevanju zakona z dne 10. januarja 1930 in pravilnika ministrstva za socialno politiko in ljudsko zdravje bivše kraljevine Jugoslavije z dne 28. marca 1930.⁹³

Vojne razmere so bile zelo ugodne za razvoj različnih nalezljivih bolezni. Že v predvojnem času je deloval Banski sanitetni svet, ki je preučeval vsa vprašanja, ki so se dotikala higiene in ljudskega zdravja. To funkcijo je po italijanski okupaciji prevzel Pokrajinski sanitetni svet Ljubljanske pokrajine, ki je visokemu komisarju predlagal ukrepe in raziskave, ki so bile potrebne za izboljšanje higiene v občinah pokrajine.⁹⁴ Sanitetnemu svetu je predsedoval podprefekt Ljubljanske pokrajine.

Socialne institucije so delovale tudi izven uradne socialnega sistema. Najmočnejša karitativna institucija narodnoosvobodilnega gibanja je bila Ljudska pomoč, ki se je v letu 1943 preimenovala v Slovensko narodno pomoč. Kar se tiče zdravstvene oskrbe, je prvo leto bojev, ko še ni bilo večjega števila ranjenih in obolelih, partizanska vojska ob pomoči zdravstvenega osebja, ki je sodelovalo v odporniškem

gibanju, še lahko uporabljala obstoječo zdravstveno mrežo. Kmalu pa so okupatorjev poostren nadzor nad zdravstvenim osebjem in bolnišnicami, večje število borcev in načrtovan razmah partizanske vojske vodstvo osvobodilnega gibanja prisilili k oblikovanju lastnega zdravstvenega sistema.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1649, Javna Borza dela v Ljubljani 1919–1946

AS 1732, Pokrajinska delavska zveza, Poročilo o delu Pokrajinske delavske zveze v Ljubljani (AS 1647).

AS 1752, Slovenski Rdeči križ

AS 1893, Pokrajinski podporni zavod

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 708, Mesto Ljubljana, mestni fizikat.

ČASOPISI

Slovenec, 1941–1943

Službeni list za Ljubljansko pokrajino 1941–1943.

LITERATURA

Dobaja, Dunja: Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisu med drugo svetovno vojno. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 52, 2004, št. 1, str. 91–106.

Dobaja, Dunja: Rojstva v Ljubljani med drugo svetovno vojno s poudarkom na nezakonskih rojstvih. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XLVII, 2007, št. 1, str. 132–148.

Ferenc, Tone: *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.

Godeša, Bojan: Odnos političnih dejavnikov do kulture med drugo svetovno vojno. *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999, str. 120.

Šorn, Mojca: *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Tomažin Dakič, Tatjana: Analiza brezposelnosti v Ljubljanski pokrajini (1941–1943). *Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, letnik XXIII, 2000, št. 2, str. 63–74.

⁹² Prav tam.

⁹³ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 23. 8. 1941, št. 68, 431/90. Več o cepljenjih v obravnavanem obdobju v Dobaja, Rojstva.

⁹⁴ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 10. 6. 1942, št. 46, 194/110.

R I A S S U N T O

Previdenza sociale e sanitaria nella regione di Lubiana negli anni 1941–1943

Con la delibera del 20 aprile 1941, in base alla quale l'autorità civile nel territorio sloveno occupato era assunta da un Commissario civile, il Commissario civile della regione di Lubiana Emilio Grazioli (divenuto Alto commissario dopo l'annessione della regione all'Italia) prese il controllo di tutto il sistema amministrativo, ivi comprese le istituzioni autonome un tempo sottoposte agli organi centrali dell'ex stato jugoslavo. Grazioli, a causa delle condizioni inadeguate della classe dirigente in Italia, mantenne al loro posto i quadri dell'ex dirigenza della banca. Egli mantenne per le sezioni dell'Alto commissariato la stessa composizione organizzativa che aveva avuto la direzione della banca. Vi erano otto sezioni, di cui la sesta era la Sezione per le politiche sociali e la sanità, guidata da Anton Kosi. In ogni sezione l'Alto commissario nominava un suo "esperto" italiano. Le nuove condizioni richiedevano anche l'istituzione di nuovi uffici, guidati solo da Italiani. Tra essi c'era anche l'Ufficio di sostegno regionale, guidato da Giorgio Gatti. A causa della guerra, individui e intere famiglie vivevano in condizioni precarie. Proprio l'Ufficio di sostegno regionale si occupava dell'assistenza statale. Quest'ultima era gestita dall'ufficio centrale di Lubiana attraverso dei comitati di assistenza comunale istituiti nei diversi comuni della regione di Lubiana. Quello di Lubiana era nominato dall'Alto commissario, quelli degli altri comuni invece dall'autorità politica locale distrettuale competente. Non tutti coloro che si trovavano in difficoltà potevano ottenere assistenza. Precisamente, non ne ricevevano coloro che si macchiavano di "comportamento immorale" e coloro che "offendevano il decoro dell'istituzione". La stessa disoccupazione, da sola, non costituiva un motivo sufficiente per ottenere l'assistenza. Veniva considerata come criterio valido solo se non era volontaria e se era legata a condizioni che richiedevano in modo evidente un intervento imprescindibile. In un tempo

di penuria di generi alimentari si occupava dell'approvvigionamento e della distribuzione del cibo l'Istituto regionale per l'alimentazione e l'Ufficio per l'alimentazione. Il responsabile dell'Ufficio per l'alimentazione per la città di Lubiana era il Dott. Ivo Frelich. Un'istituzione sociale importante per gli emarginati erano anche le cucine popolari gratuite. Nella regione di Lubiana vi erano anche numerosissimi profughi. La Croce rossa fu la promotrice di operazioni di sostegno ai profughi, ma i compiti erano tanti e tali da divenire ingestibili dal sistema del tempo. Questo portò alla fondazione di particolari sezioni per l'assistenza sociale.

L'occupazione dei lavoratori nella regione di Lubiana nel periodo 1941–1943 rivestì una grande importanza per gli occupanti italiani. In questo modo si cercò di controllare i movimenti della popolazione slovena. La questione della manodopera durante l'occupazione italiana nella regione di Lubiana fu diversa rispetto al territorio Sloveno occupato dai tedeschi. Gli occupanti tedeschi risolsero il problema della disoccupazione in modo "più veloce" rispetto agli Italiani, poiché ebbero bisogno di più lavoratori. Alla maggiore disoccupazione nella regione di Lubiana contribuirono anche le misure "veloci" dei Tedeschi, che fecero trasferire i cervelli sloveni, i cittadini e le loro famiglie, che si spostarono dopo il 1914. In seguito gli occupanti tedeschi allontanarono dal territorio da loro occupato e fecero il censimento di coloro che abitavano a Lubiana ma giudicavano scomodi e coloro che lavoravano come manodopera e piccoli commercianti. Tutte queste misure causarono la pressione dei rifugiati nella regione di Lubiana. Sul numero dei rifugiati e degli esiliati a Lubiana il presidente della sezione per l'assistenza sociale dott. Oton Fettich nella relazione all'Alto commissario del 21 giugno 1941 sottolineava che non era possibile stabilire un numero definitivo, poiché questo cresceva costantemente e in modo sempre più veloce. Proprio l'azione intensiva degli istituti sociali e di sanità sopra descritti contribuì a migliorare le condizioni precarie di coloro che vivevano nella regione di Lubiana. Ovviamente agli aiuti ebbero accesso solo coloro che vennero giudicati dopo attento esame "adatti" dalle istituzioni competenti.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(450.361:497.473)"1945/1954"

Prejeto: 18. 5. 2009

Kaja Širok

dr. zgodovine in univ. dipl. italijanistka, CIRES – Center za mednarodne odnose in evropske študije,
Malgajeva ul. 5, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: sirokkaja@gmail.com

"Amerikani v Gorici" **Zavezniška vojaška uprava med spomini in zgodovino**

IZVLEČEK

Prispevek analizira življenje na Gorškem pod Zavezniško vojaško upravo (ZVU). V uvodu predstavlja vzroke za nastanek nove območne uprave in način njenega delovanja ter obravnava različno tolmačenje ciljev ZVU in legitimnost njene prisotnosti. V nadaljevanju se prispevek osredotoča na spomine prebivalcev in v prepletanju arhivskega gradiva, memoarjev in življenjskih zgodb oriše kompleksne odnose med zavezniškimi vojaki in civilisti.

KLJUČNE BESEDE

Gorica, Zavezniška vojaška uprava, ZVU, povojno obdobje, kolektivni spomin, cona A

ABSTRACT

"AMERIKANI" (AMERICANS) IN GORIZIA

ALLIED MILITARY GOVERNMENT BETWEEN MEMORY AND HISTORY

The contribution analyses the life in the Gorizia region under the Allied Military Government (AMG). In the introduction, the authoress presents the grounds for the formation of a new regional administration and its functioning manner, and deals with different interpreting of the goals of the AMG and legitimacy of its presence. In continuation, the contribution focuses on recollections of the inhabitants and in the intertwining of archival material, memoirs and life stories, outlines the complex relations between the allied soldiers and civilians.

KEY WORDS

Gorizia, Allied Military Government (AMG), after-war period, collective remembrance

Nastanek Zavezniške vojaške uprave

Vprašanje zasedbe Julijske krajine je po koncu druge svetovne vojne povzročilo nastanek enega od kriznih evropskih žarišč, ki je ostalo nerešeno do uradne ukinitve Svobodnega tržaškega ozemlja oktobra 1954. Zavezniki, ki so imeli kot podpisniki premirja z maršalom Pietrom Badogliom italijansko ozemlje pod svojim protektoratom, so z ozirom na že med vojno utemeljeno zahtevo po kontroli tržaškega pristanišča ter prometnih povezav z Avstrijo¹ zahtevali, da je to območje po vojni pod njihovo upravo. Kljub pričakovanju, da se bo Jugoslovanska armada glede na dogovore, sklenjene med Titom in Alexandrom marca 1945, z "osvobojenih" ozemelj umaknila, so zavezniki obtičali pred jugoslovanskim *fait accompli*. V prvih dneh maja so se na spornem ozemlju razporedile tako jugoslovanske kot enote britanske armade. Pod vodstvom vrhovnega zavezniškega poveljnika za Sredozemlje, feldmaršala Alexandra, so zavezniške sile zahtevale umik enot JA z območja, kar je Tito odklonil. "*Te kraje smo osvobodili, ker etnično pripadajo naši domovini,*" je zapisal v depeši IV. armadi 9. maja 1945.² Diplomatska vojna, ki se je začela v prvem tednu maja, je bila, kot ugotavlja zgodovinarica Marina Cattaruzza, logična posledica trkov moči med vojnimi zmagovalci, ki so polja interesnih sfer začeli oblikovati še pred koncem vojne. Potrditev jugoslovanske uprave s strani zavezniških sil bi namreč lahko oslabil sloves ameriške vojske v Evropi, uklonitev Titovim zahtevam pa imela resne negativne posledice pri vzpostavljanju trajnega reda v povojni Evropi.³ O resnosti položaja govori podatek, da naj bi glede tržaškega vprašanja sam Stalin že maja prenehal podpirati Tita, saj ni želel poslabšati svojih odnosov z Britanci in Američani, in ga tako prisilil v diplomatska pogajanja z zavezniški.⁴ Nastali politični položaj je Tito 26. maja v svojem govoru na terasi ljubljanske Univerze tudi komentiral in zahteval, naj bo vsak gospodar na svojem. "*Nočemo biti drobiž za podkupovanje. Nočemo, da nas mešajo v politiko nekih interesnih sfer.* (...)"⁵

Dne 12. junija 1945 je, glede na dogovore in podpisani beograjski sporazum,⁶ zavezniška vojska prevzela oblast na območju zahodno od t. i. Mor-

ganove črte. Imenovana po generalu Williamu D. Morganu, podpisniku beograjskega sporazuma, je novonastala demarkacijska linija zasedeno območje razdelila na dve zasedbeni coni: cono A, ki jo je upravljala Zavezniška vojaška uprava (ZVU), in cono B, ki jo je upravljala Vojaška uprava Jugoslovanske armade (VUJA). V skladu s podpisanimi določili pogodbe naj bi zavezniki cono upravljali v sodelovanju z že obstoječimi strukturami oblasti, ki jih je na območju v povojnem obdobju organizirala jugoslovanska oblast.⁷

ZVU je bila začasna zasedbena oblast⁸ in je, v nasprotju z zavezniškimi oblastmi v drugih krajih Italije, v Julijski krajini delovala neodvisno, saj v svojo upravo ni vključevala dotedanjih italijanskih državnih aparatov. V prvi fazi zasedbe so zavezniki na območju želeli vzpostaviti že utečen način upravljanja območja preko domačih organov uprave, t. i. *indirect rule*, a se je problem pri njeni vzpostavitvi pojavil v sami upravni strukturi cone A, saj ni bilo več organov stare uprave, na katere bi se oblast lahko naslonila. Ker zavezniki obenem niso želeli priznati pred tem vzpostavljene jugoslovanske uprave, so na območju uvedli t. i. *direct rule*, kar je pomenilo neposreden prevzem vseh pristojnosti in odgovornosti na območju lokalne uprave.⁹ Vzporredno pa se je na območju ohranjala jugoslovanska civilna uprava, ki je bila brez oblastnih pristojnosti in je zavezniška uprava ni priznavala.¹⁰ Kot navaja Cvetko Vidmar v analizi strukture ZVU Julijske krajine, so nekateri oficirji maršalu Alexandru predlagali, da bi cona A sprejela mešan sistem uprave: na pretežno kmečkem slovenskem podeželju bi obdržali oblast narodnoosvobodilni odbori (NOO), v pretežno italijanskih mestih pa uporabili staro (italijansko) fašistično ureditev izpred 8. septembra 1943. Alexander je predlog zavrnil in 26. julija poslal 13. korpusu navodilo, da mora uprava z manjšimi modifikacijami in prilagoditvami sloneti na italijanskem administrativnem sistemu, ki je veljal pred 8. septembrom 1943.¹¹ Uprava ZVU v Julijski krajini se je od že uveljavljenega zavezniškega mo-

¹ Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, str. 283.

² Troha, *Komu Trst*, str. 22; Pirjevec, *Trst je naš!*, str. 312.

³ Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, str. 296.

⁴ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 112.

⁵ Tito v Ljubljani. Danes je druga Jugoslavija, ki natanko vodi račun o svojih pravicah in o svojih bratih. *Primorski dnevnik*, 28. maja 1945.

⁶ Beograjski sporazum je bil pozneje dopolnjen z devinskim sporazumom (Morgan-Jovanović), podpisanim 20. 6. 1945. Glej tudi: Francesconi, *Gorizia 1940–1947*, str. 203; Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 112; Spangher, *Gorizia 1943–1944–1945*, str. 171.

⁷ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 112; Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, str. 296; Troha, *Komu Trst*, str. 73; Spangher, *Gorizia 1943–1944–1945*, str. 179.

⁸ ZVU je nastopila v coni A Julijske krajine pod uradnim nazivom ZVU 13. korpusa, ki je bil formiran v okviru VIII. zavezniške armade pod poveljstvom generala W. D. Morgana. Julija 1945 je 13. korpus prešel pod neposredno poveljstvo vrhovnega zavezniškega štaba.

⁹ Rebeschini, Organizacijske sheme in kariere v ZVU. *Povojni čas ob meji*, str. 173. Rebeschinijeva poudarja dolgotrajni pomen takšnega tipa uprave, saj je z angloameriško izkušnjo takratni politični, socialni in kulturni okvir pridobil nove modele, ki so prispevali k oblikovanju novega političnega vodstva.

¹⁰ Troha, *Komu Trst*, str. 74–75.

¹¹ Vidmar, Zavezniška vojaška uprava Julijske krajine. *Primorska srečanja*, str. 127.

Postroj za dvig zastave in pregled enote. Enote 88. divizije pregleduje general Bryant E. Moore, poveljnik Blue Devilsov (hrani: Selvino Ceschia).

dela v drugih predelih Italije razlikovala v nekaterih točkah – niso širili predpisov postfašistične italijanske vlade, niso nameščali karabinjerjev in drugih enot italijanske policije, pritožba na kasacijsko sodišče v Rimu ni bila mogoča, pokrajina se je imenovala *area* – 'okrožje', zamenjali so nazive funkcionarjev, za prehod v Italijo so vpeljali posebna potna dovoljenja.¹²

Tako razpust narodne zaščite kot odprava ljudskih sodišč, obnova italijanske zakonodaje ter drugi ukrepi nove oblasti so med prebivalstvom izzvali velike in množične demonstracije. Zaostrilo se je z ukazom št. 11 z dne 11. avgusta 1945, ki je na območju obnovil stari italijanski upravni sistem s pokrajinami in z občinami, ki naj bi jih brez volitev vodile od oblasti imenovane osebe.¹³ Kljub sporazumu, da se bodo na območju ohranile že uveljavljene institucije, so bile te po hitrem postopku zamenjane, sporočilo pa je bilo jasno: območje upravlja ZVU.

Obdobje razdora med jugoslovansko mestno upravo in novo zavezniško ureditvijo je v spominih pričevalcev interpretirano v luči interesov angleške politike, ki naj bi imela na območju svoje posebne

strateške cilje. Takšna tolmačenja, ki poudarjajo, kako so velike sile po vojni urejale Evropo sebi v prid, ne da bi se ozirale na želje prebivalstva, ki si je svobodo izbojevalo samo, so sestavni del spominov tistih pričevalcev, ki so bili vključeni v odporniško gibanje in so se zaradi nastalega položaja počutili opeharjene. Anonimni pisec šempeterske kronike narodnoosvobodilne borbe (NOB) je novo razdelitev komentiral takole: *Toda smo pač na nesrečni zemlji rojeni, zopet so nas razdelili v A-Slovence in B-Slovence.*¹⁴

Nepreklicni odhod jugoslovanskih vojakov iz Gorice so spremljale bučne demonstracije prebivalstva, ki je žalostno in ogorčeno opazovalo, kako mora domača vojska proti svoji volji se umakniti iz slovenske Gorice.¹⁵ Biljenska kronika NOB opisuje, kako so se ob tej priložnosti matere borcev in druge matere postavile pred tanke, da bi preprečile odhod vojske, a je bilo vse zaman.¹⁶ *Svoboda je bila*, kot je zapisano v solkanski kroniki, *kratko odmerjena. Tako je Solkan ponovno padel pod tujo okupacijo, ni pa klonil – nasprotno, zagrizel se je še bolj v borbo za dokončno priključitev k FLRJ.*¹⁷

¹² Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 65.

¹³ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 113.

¹⁴ PANG, Topografija NOB, f. 1014, mapa 4, Šempeter, str. 16.

¹⁵ PANG, Topografija NOB, f. 1013, mapa II, Bilje, str. 14.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ PANG, Topografija NOB, f. 1013, mapa I/A, Solkan, str. 35.

'Novozelandske enote v Gorici, maj 1945 (PANG, 583 – Zbirka fotografij, t. e. 6, neg XI–15, številka 114).

Ceprav so zavezniki poudarjali svojo nepristranskost in vlogo branilca ravnovesja med obema narodoma, je tehnika hitro prevagala v ohranjanje idealov (ameriške) svobode in demokracije pred bližnjo komunistično nevarnostjo. Kot se danes spominja takrat osemnajstletni vojak Fred Lincoln, ki je bil z juga Italije ob koncu vojne premeščen v Gorico, so morali vojaki na območju skrbeti predvsem za varnost prebivalstva. *'I feel the United States did the right thing at the time. We along with the British kept the peace and when an agreement was made with Yugoslavia we left and came home.'*¹⁸ Kot v svojih spominih piše polkovnik Alfred Bowman, višji častnik za civilne zadeve v coni A, je položaj na območju bil neposredno povezan s hladno vojno, območje cone A pa eno prvih središč spopada, kjer se je vršil tako politični kot ideološki boj.¹⁹ Spletni arhiv BBC o drugi svetovni vojni hrani zgodbo vojaka Bena Cummingsa, ki svoje spomine vpeljuje v strukturirano tezo, da so zavezniki na območju ohranjali mir in branili območje pred "vpadi" komunistov.

We were there to make sure that Tito was kept out and so were reluctantly involved in national rivalries and ideological conflict as Communism and Democracy

*fought to win the area over to their own side of the Iron Curtain. Although the War was officially over, the local Partisans, who were all Communists (wearing red scarves), refused to lay down their arms and hand them in, and were entrenched in the mountains. Their aim was to assist Marshal Tito in his aim to take over the region, which included the Ports of Trieste and Pola, and incorporate it into Yugo-Slavia; all in all it was a very difficult situation. My Unit moved into a strategic town in the centre of the region, Gorizia or Goric as the Slavs called it.*²⁰

Po mnenju vojaka Cummingsa se je vojna na območju nadaljevala, saj je bilo, kot izhaja iz spominov, treba paziti na osvobojena ozemlja in preprečiti širjenje komunistične nevarnosti. Partizani, komunisti z rdečimi rutami, so se želeli polastiti območja, ki je bilo pod zavezniško upravo, in ga izročiti Titu. V težkem položaju so zavezniški vojaki ohranjali mir v regiji in varovali prebivalstvo. Za slovenskega bralca, navajenega na drugačno opre-

¹⁸ *'Mislim, da so ZDA takrat ravnale pravilno. Skupaj z Angleži smo ohranjali mir, po sporazumu z Jugoslavijo smo območje zapustili in se vrnili domov.'* Frederic Lincoln (l. 1927), President of the 88th Infantry Division Association; besedilo je del zasebne korespondence g. Lincolna z avtorico študije.

¹⁹ Bowman: *Zones of Strain: A memoir of the early cold war*. V: <http://books.google.si/books?id=ILzUx-27ptMC&printsec=frontcover&dq=bowman+gorizia>

²⁰ *'Tam smo bili zato, da bi Tita držali izven tega območja; tako smo bili pogosto vpleteni v tamkajšnje nacionalne in ideološke konflikte med komunizmom in demokracijo. Obe vpleteni strani sta se borili zato, da bi to regijo pridobili na svojo stran železne zavese. Kljub temu, da je bilo vojne uradno konec, so lokalni partizani, vsi komunisti (nosili so rdeče rute), zavrnili mir in v gorah nadaljevali z bojem. Njihov cilj je bila podpora maršalu Titu v njegovi nameri, da bi to ozemlje, ki je med drugim obsegalo tudi Trst ter Pulo, priključil k Jugoslaviji; bila je to nad vse težavna situacija. Moja enota se je premaknila v strateško mesto v samem centru regije, Gorizio ali Goric, kot so jo imenovali Slovani.'* Ben Cumming's War – Chapter 4: Venezia Giulia. V: <http://www.bbc.co.uk/ww2peopleswar/stories/19/a3744119.shtml> (8. 9. 2008).

delitev povojnih vlog, ki je partizane dojemal kot odrešitelje, ki so se borili za interese slovenskega naroda, je takšna interpretacija dogodkov izkrivljena in lažniva. Pripoved, ki deluje kot kakšen izsek iz povojnega filma o dobrih vojaki in nasilnih upornikih, ki ne razumejo, da je vojna končana, predstavlja partizana – junaka v negativni podobi komunista, ki se želi polastiti osvobojenih ozemelj in jih priključiti Jugoslaviji. Takšna podoba partizana – komunista v zavezniški vojski ni bila nobena redkost. Komuniste, predvsem pretihotapljenе agitatorje iz cone B, so zavezniki dojemali kot prežečo nevarnost, ki se je bilo treba ubraniti in ji preprečiti samovoljno delovanje. Iz preučenega arhivskega gradiva²¹ izstopa tudi podoba lokalnih protijugoslovansko usmerjenih prebivalcev kot ubogega in neumnega krdela gorjanov, ki dela to, kar od njega zahteva jugoslovansko vodstvo. Opisani so kot zaslepljeni in slepo verujoči v obljube komunističnih organizacij, nesposobni svobodnega razmišljanja in povsem podvrženi izkoriščanju interesov vodstva iz cone B.²²

Kakšen je bil odnos zaveznikov do komunistov, nam osvetli dokument, ki ga je septembra 1946 napisal kapetan Clarke Painter, okrožni poverjenik za območje Kobarida. Kapetan v poročilu z naslovom *Howls from the Communists* komuniste razvrsti v tri skupine. Prva vključuje preudarne in po moči hlepeče posameznike, ki stremijo samo za tem, da imajo moč in si polnijo žepe. Ti so voditelji. Drugi so izvrševalci želja prvih, njihovi vdani delavci, ki ali ližejo njihove škornje ali po naročilu ropajo, ugrabljajo, pobijajo. Nimajo zadržkov pokončati tistih, ki se ne strinjajo z njihovo politiko. Tretja skupina, ki jo tvori večina, so neumni reveži,

Goriški grad. Na stolpu plapolala ameriška zastava (brani: *Sekvino Ceschia*).

ki so tako zabiti, da ne razumejo, da ju prvi dve skupini izkoriščata. Verjamejo v vse, kar jim vodje govorijo, nejasen jim je odgovor, kdaj se bo vsa ta obljubljená rožnata prihodnost tudi uresničila.²³

Seveda so, kot je dve leti po podpisu pariške mirovne pogodbe trdil Bowman, ti "malí Sovijeti"²⁴ želeli vladati na območju, naloga zaveznikov pa je bila, kot se spominja Cummings, da so mesto "brani" pred nevarnostjo komunističnih partizanov. Povsem jasno je, da so na izkušnje angleških in ameriških vojakov vplivale mednarodne politične razmere, ki so se posledično strukturirale v njihove spomine na povojno obdobje.

Spomini na izkušnje angleških ter ameriških vojakov v obdobju službovanja pod ZVU so nastali ob razvoju takratnih in poznejših mednarodnih političnih razmer, ki so se strukturirale v njihove pripovedi. Kot opozarja politolog Jan Werner Müller v analizi vloge političnih moči in polarizacije povojnih spominov, obdobje po drugi svetovni vojni v Evropi ni bilo nikoli popolnoma končano dejanje.²⁵ Interpretacija dogodkov kot tudi spomini nanje so podvrženi trkom političnih moči, ki tako na lokalni kot nacionalni in mednarodni ravni spominsko izkušnjo oblikujejo glede na trenutne politične interese.

Tako ne preseneča, da se v slovenskem (goriškem) prostoru ohranjajo diskurzi neprekinjenega boja za svobodo izpod novega zavezniškega okupatorja, medtem ko se na italijanski strani oblikuje diskurz boja za ohranitev identitete mesta pred nevarnostjo "slavotitinov". Prva povojna leta so se na Goriškem odigrala znotraj dialektike oblast/protioblast, v katero so se investirali tako ideološki pomeni kot mednarodni interesi,²⁶ kar je razvidno tudi iz intervjujev s prebivalci območja. Na podlagi spominov, ki so jih prebivalci spletli v zgodbe o *dobrih Amerikanih*, lahko spremljamo kompleksen razvoj odnosov med vpletenimi skupinami ter izostrene razmere v Gorici pred nastankom meje. Če se na kolektivni ravni ohranjajo predvsem zgodbe o čokoladi, se osebni spomini osredotočajo na taktike preživetja, individualne izkušnje z zavezniško upravo, s črnim trgov in sodelovanjem na ljudskih manifestacijah.

O Amerikancih se spomnim samo (smeh, op. a.) ... Bili so Amerikani, razumete kaj hočem povedat? Bili so to veseljaki, hodili so na ples in se pretepali ...

²¹ Gradivo pridobljeno v Državnem arhivu v Rimu (Archivio Centrale dello Stato, ACS).

²² ACS, ACC 43 (1–3) 11302/115/3 Gorizia Area, Claims, July 1945–February 1946. – ACS, ACC – GOR-AC-30 (1–6) 11302/115/4/ Gorizia Area, Protest, February–December 1946.

²³ ACS, ACC – GOR-AC-30 (1–6) 11302/115/4/ Gorizia Area, Protest, February–December 1946.

²⁴ *We also felt that, despite appearances, most of the people didn't want these little Soviets to run their community.* Bowman: *What happened in Trieste*. V: <http://www.milhist.net/amg/bowman491005.txt>

²⁵ Judt, Mith and memory in post-war Europe. *Memory and Power in Post-War Europe*, str. 157–183.

²⁶ Pupo, Il problema del governo diretto. *Povojni čas ob meji*, str. 108. Glej tudi: Rebeschini, str. 138–139.

Zavezniška vojaška uprava je naredila dobre stvari, odprla je nove ceste, naredila javna dela, a vendar ni bila sprejeta ne kot prijateljska in ne kot sovražna uprava. Bila je to provizorična uprava (I. C. (Gorica, 1930), int. 11. 8. 2007).

Modri vragi in indijski principi

Na celotnem območju ZVU je po raziskavah Selvina Ceschije delovalo okoli 15.000 pripadnikov angleške in ameriške vojske.²⁷ Po prevzemu oblasti sta si obe zavezniški sili ozemlje strateško razdelili. Območje med Miljami do povezave s cesto Palmanova–Gradiška je bilo pod angleško pristojnostjo, nad omenjeno cestno povezavo do Predila pa pod ameriško. Ameriški del ZVU je bil od septembra 1945 do septembra 1947 pod komando pripadnikov 88. pehotne divizije, *Blue Devils*. Sedež poveljstva je bil v Gorici v današnji stavbi Gospodarske zbornice (Camera di Commercio), poveljstva treh pehotnih polkov divizije so bile razporejene po območju – poveljstvo 349. pehotnega polka je bilo v Gorici; te enote so nadzorovale območje med Gradiško in Kanalom, reko Sočo, območje Brd (...). 350. polk je imel sedež v Tarcentu in je deloval na območju med Kanalom in Kobaridom, 351. polk s sedežem v Trbižu je nadzoroval prelaze in območja Predila, Ukve in Bovca. Del tega polka je bil nastanjen tudi v Trstu, medtem ko je bil, predvsem reprezentančno, del angleških enot razporejen v Gorici.²⁸

Pestri in multietnični nabor enot ZVU je na Goriškem deloval več kot dve leti in pol, v katerih je ZVU izpolnila svojo upravo in jo prilagodila danim razmeram. Vzpostavitev politike neposrednega upravljanja, ki naj bi delovala 'nad vsemi skupinami', je zahtevala (re)organizacijo zavezniške politike na osvobojenih območjih in vzpostavitev kompleksnega administrativnega aparata, ki je deloval neposredno pod taktirko polkovnika Alfreda Bowmana.²⁹ Program, ki ga je ZVU na območju vpeljala do leta 1947, je bil predvsem intervencijski s ciljem zamejitve kriznih razmer. Sledil je t. i. programu *prevention of disease and unrest*, ki je bil preverjen drugod po Italiji in je nastal, da bi preprečil izbruh družbenega nezadovoljstva in napetosti na območjih pod zavezniškim nadzorom. To načelo se je, kot poudarja Rebeschinijeva, zrcalilo zlasti pri rekrutiranju odgovornega osebja za najbolj kočljive oddelke, na primer oddelka za oskrbo civilnega prebivalstva, reorganizacijo prevoznega omrežja, ponovno

vzpostavitev pristaniških struktur in zaposlitev.³⁰

Glavni sektorji, na katera je posegala ZVU, so bili tako javna varnost, sodstvo, vzgoja in zdravstvo. Ekonomsko delovanje je bilo v celoti osredotočeno na "občutljive naloge v zvezi s preskrbo in nadzorovalno distribucijo številnih kontigentalnih industrijskih proizvodov".³¹ Posledice vojne in nacionalna trenja so ovirali razvoj območja, kjer so bili že tako delno porušeni industrijski obrati, kjer je vladalo veliko pomanjkanje in posledično boleznin in kjer je bila nadpovprečna stopnja brezposelnosti.³² Glede na slednje je ZVU že od začetka delovanja financirala in spodbujala javna dela na porušeni prometnih povezavah, javnih zgradbah in uničenih zasebnih domovanih prizadetega prebivalstva.³³

Outpost control (OP) – srečanje na Morganovi liniji med vojaki iz cone A in cone B (hrani: Sekvino Ceschia).

³⁰ Rebeschini, Organizacijske sheme in kariere v ZVU, str. 141.

³¹ Iancis, Druga vzhodna meja. *Povojni čas ob meji*, str. 416. O slabi oskrbi s hrano in pomanjkanju hrane v goriških bolnišnicah poroča dokument ACS ACC 11302/115/88 Gorizia Area SCAO Meetings, 21. 7. 1945.

³² Število brezposelnih je stalno naraščalo, januarja 1946 je bilo v Trstu, Gorici in Trbižu prijavljenih okoli 22.000 brezposelnih, od teh približno 15.000 družinskih hraniteljev. Križnič, Problematika socialno političnega dela v coni A, *Razgledi*, str. 123.

³³ ACS, ACC 11302/115/46 Allied Government monthly reports /avg 45–jan 46/ poroča, da je septembra 1945 v mestu 1680 prijavljenih brezposelnih oseb. Nadaljuje, da bodo tem brezposelnim ponudili delo pri popravilih in gradnjah novih hiš, cest in mostov. O številnih javnih povojnih obnovitvenih delih na Goriškem pričajo dokumenti *Public Works Projects* ACS, ACC 11302/115/17 do 11302/115/25. Ponekod so imeli domačini do zavezniške pomoči odklonilen odnos. V Komnu, ki so ga Nemci požgali februarja 1944, so zavezniki za gradnjo trikrat po 70 hiš načrtovali tri razpise angloameriške uprave za javna dela. Zaradi odpora nekaterih domačinov v političnih organizacijah sta bila uresničena le dva. V: Makuc, *In gnojili boste nemško zemljo*, str. 135.

²⁷ Ceschia, *Occupazione alleata del Friuli e della Venezia Giulia*. V: http://www.isonzogruppodiricercastorica.it/doku.php/l_occupazione_militare_alleata_del_friuli_e_della_venezia_giulia_1945_1947

²⁸ Prav tam.

²⁹ Rebeschini, Organizacijske sheme in kariere v ZVU, str. 140–141; Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 66–67.

Gradbena dela, ki so jih opravili v času ZVU, so še danes pomemben del povojne obnove in prenove Goriške. Popravljeni so bila bombardirana šolska poslopja, urejene struge rečnega obrežja, popravljene ceste in mostovi, demolirana protiletalska obrambna zaklonišča,³⁴ izkopen predor pod grajskim gričem,³⁵ asfaltirano območje hudournika Koren in zgrajena današnja mestna kanalizacija.³⁶ Zanimivo je, da se je omenjenih popravil in obnov, novih cest, pomoči v obliki javnih del (...) v svojih pripovedih spomnilo zelo malo pričevalcev. V tem okviru so spomini na *Amerikane* izjemno zanimivi, saj nam odstirajo določena vsakdanja področja in sočasno potiskajo v pozabo druga. Noben pričevalec nam namreč ni dejansko pripovedoval o konkretnih administrativnih ukrepih ZVU, o problemih šolstva, zdravstva, povojne obnove. Te zgodbe so bile, čeprav omenjene, postranskega pomena. Primarno se zgodbe osredotočajo na življenje po vojni, tegobe in prigode, ki so jih posamezniki takrat doživljali. Težave, povezane z vsakdanjim preživetjem in pomanjkanjem v tem smislu niti niso bistveno drugačne od medvojnih strategij preživetja. Glavna skrb je bila namenjena zagotovljenemu delu in strehi nad glavo. Zadnjo misel potrjuje pripoved J. D. iz Solkana, ki se je ob vprašanju, *kako se je živelo*, v odgovoru vračal iz povojnega obdobja v prva leta Jugoslavije in nazaj na obdobje ZVU, pri tem pa poudarjal, da je sam, ker je imel delo, takrat živel lepo.

Kako se je živelo? Ja tisti, ki je imel delo je bil na mestu. Ma že takrat je bila težnja, da bi šli ven, nekateri. So že gledali, so že delali karte za it v Venezuelo. Ni blo dela to. Je bilo dela za en tekaj. Ma samo tako, politika naša, ne popravljat hiše k so bile požgane od zaveznikov. K bojo pršli naši in bojo popravili. In je tričetr hiš ostalo porušenih. (...) Eni so živeli dobro tisti čas. Jst tudi. Tiste dve leti za mene so ble super čudovite. Bil sem zaposlen v Gorici na Adziendab, prvo kot vajenec in potem sem napravo izpite za elektro monterja (J. D. (Solkan, 1928), int. 11. 2. 2007).

Spomini prebivalcev se pretežno nagibajo k zabavnejšim temam o zaveznikih, k zgodbam o prvih srečanjih in stereotipom lokalnega prebivalstva o novih prišlekih. V pripovedih opazimo, kako močno je na prebivalce vplivalo srečanje z zavezniki, predvsem s kolonialnimi vojaki angleške vojske. V indivi-

dualnih zgodbah živijo spomini na azijske in afriške vojake ter njihov način oblačenja in obnašanja. Opisu podobe kolonialnega vojaka so vedno dodani ščepci misterija, fascinacije, zgodb iz *Tisoč in ene noči*. Element privlačnosti je vsekakor novost v mestu – Indijec s svojim turbanom. Opisana pričevanja je zanimivo primerjati z opisi kolaborantskih nemških enot, s katerimi so prebivalci prišli v stik v dveh letih nemške okupacije Gorice. V predstavljenih opisih balkanskih in kozaških vojakov namreč prevladujejo fizični in estetski opisi groze, četniki so npr. označeni kot okrutneži, ki so zbujali strah in teror. Kozaki so ostali v spominu pričevalke kot *"taki zarašeni, čudni ljudje (...). So bli tudi tizve, k so meli tiste pase, tizve so delali grozo bolj, so meli brade, vsi oboroženi, en kup tistih patronov okoli vratu. Ma je blo tolko vrst vojakov po Gorici, kdo je zastopu. Grozno je blo."*³⁷

Tako pri italijanskih kot slovenskih pričevalcih omenjene enote kolaborantov poosebljajo zlo, barbarski primitivizem, ki se je udejanjal v zgodbah o nasilju, posiljevanju žensk in grobem ravnanju z vsakim sumljivim civilistom. Dodatni občutek gnusa je vzbujal njihov zanemarjeni videz.³⁸ Opisi angleških kolonialnih enot se povsem razlikujejo od opisov omenjenih vojaških formacij. Če je pri prvih prevladovala pripoved o zaraščenih in umazanih barbarih v razcapanih oblekah, nam opisi novih prišlekov prinašajo eksotične in pisane podobe skrivnostnih

Zavezniški vojaki igrajo baseball na športnem igrišču Baiamonti v Gorici (hrani: Selvino Ceschia).

³⁴ ACS, ACC 11302/115/67 Gorizia Area, Public Works, Civil Engineering, Rapporti Decadali, Dec 45–May 46; Poročilo *Assicurazione di fine lavori* vključuje delni popis javnih del, opravljenih v letu 1945.

³⁵ ACS, ACC 11302/115/20 Gorizia Area Public Works Project, July 1945–Feb 1947; Dokument *Relazione tecnica al progetto di completamento dei lavori per la Galleria sotto il Castello* poudarja, da bi novi prehod pod gričem, nastal iz nekdanjega protivionskega zaklonišča, omogočil boljšo prometno povezavo in širjenje mesta proti Kostanjevici in Rožni dolini, kjer naj bi bila v prihodnje tudi predvidena gradnja stanovanj.

³⁶ Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 198.

³⁷ J. Š. (Solkan, 1916), int. 22. 7. 2007. *Bili so to zanemarjeni, na pogled grozni ljudje (...). Nekateri so nosili pasove z naboji ovite okoli telesa, imeli so dolge brade in bili so popolnoma oboroženi. Po Gorici so krožili vojaki v različnih uniformah, kdo je razumel. Strah nas je bilo.*

³⁸ Četniki, zveri v človeški podobi, PANG, Topografija NOB, f. 1014, mapa 4, Sempeter, str. 14–15; O spominih na podobe četnikov glej tudi: Nemec in Di Gianantonio, *Gorizia operata*, str. 170–171.

vojakov "s pogledom, ki te je kar začaral."³⁹ Podobno se srečanj z indijskimi vojaki spominjajo tudi drugi pričevalci; še danes pripovedovanje spremljata radovednost in osuplost nad prebivalci drugih kontinentov.

(...) potem so bili črnici z Amerikanci, in tisti s turbanami in črni črni, in moji gospodarici so ji rekli "Maddona Bianca" (...) (A. B. (Solkan, 1922), int. 11. 8. 2007).

(...) in se pojavi ta, oblečen kot indijski princ. Bil je vojak pri Angležih. Ne vem, ali je bil Ramadan ali kaj, ne bi vam znala povedati. Povem vam samo, da sem bila očarana, opazovala sem ga v tej civilni odpravi. Verjetno se je dobil z ostalimi, saj tam je bilo veliko Indijcev. Bil je tako lep, da vsakič, ko grem mimo tiste hiše, se spomnim nanj! (A. D. (Gorica, 1926), int. 31. 8. 2007).

Spomnim se enega Indijca s turbanom na glavi. Bil je na ovinku med Caffè Teatro in hranilnico, stal je na lesenem bobnu in urejal promet, ki ga dejansko sploh toliko ni bilo (D. C. (Gorica, 1930), int. 3. 9. 2007).

Vendar niso vsi spomini na kolonialne vojake te vrste. Medtem ko so bile v mestih te enote bolj urejene, so v odročnih krajih, kjer niso bili vedno na očeh nadrejenih, vojaki delovali drugače. Iz spomina pričevalke, rojene v okolici Branika, odseva strah pred indijskimi vojaki, ki deklet s pogledom niso ne privlačili ne začarali. V omenjenem kraju so starši morali dekleta pred vojaki varovati in jih niso nikoli puščali samih.

Onde v moji vasi so bili tistve k so meli take dolge dolge turbane, taki črni, ku jih vidiš kdaj na televiziji, kosmati, k so si zamotavili tistve (turbane, op. a.) gor na glavo, sej so nam kazali ... Samo so strašno lovili pa tudi punčke, take mlade. K smo šli k maši dol v Rihemberk zmerom je šou kšn starejši zraven (...) So strašno radi lovili punce, so nam delali stalno tiste mote, take taku, po moško in govorili po angleško neki, ma smo vedli da je ena grda beseda ...⁴⁰ (M. F. (Preserje, 1929), int. 10. 4. 2007).

V dokumentih iz tega obdobja so tudi poročila o nasilju vojakov tako nad civilisti kot nad drugimi zavezniškimi vojaki. *Superintendent of police, Gorizia Zone* npr. v svojem mesečnem poročilu o javnem redu za november 1945 v drugi točki poročila poudarja smrt indijskega vojaka, ki so ga obstreljenega našli v protiletalskem zaklonišču. Po poročilu naj bi smrt zakrivil drugi indijski vojak, vzrok naj bi bil spor zaradi lokalnega dekleta.⁴¹ Romantične (ali

uslužnostne) zveze med vojaki in domačinkami niso bile redkost, bile so vir pridobivanja vojaških priboljškov in možnost za izboljšanje ekonomskega položaja. Poroka z zavezniškim vojakom je bila za marsikatero dekle zadetek na loteriji in je pomenila možnost za odhod v tujino. A vendar je bil odnos vojakov do ženskega civilnega prebivalstva bolj kompleksen in zelo malo deklet je svoje izbrance tudi poročilo. Zgodbe o tem, kako se je plesalo in ljubilo po koncu vojne, pa predstavljajo še danes eno glavnih tem v spominu na *Amerikane* v Gorici.

Ne moremo trditi, da so bila samo lahka dekleta tista, ki so se zblížala z njimi. Torej mislim, da je bilo odvisno od družin, revščine ki je takrat bila. Amerikanci so prinašali vsega, in zato so verjetno bile z njimi. Veliko med njimi se je tudi poročilo z temi Američani, a ne vse so našle Ameriko, ki so jo iskale (J. Š. (Vipolže, 1927), int. 23. 6. 2007).

Amerikani, kapoti in čokolada

Drugi pomembni vidik obdobja ZVU je prehod iz pomanjkanja v blagostanje s poudarjanjem povojnega premagovanja revščine. V večini naričajev je podoba zaveznika podoba o Američanu, ki nosi čokolado, bel kruh, cigarete. Podobe blagostanja in bogastva se tako ponavljajo, da so postale stereotipne.

Vseh sort smo jih videli, veste. Ampak večina enot, ki so tu bivale, so bili Američani. Bili so dobrodošli, razumete, imeli so čokolado, cigarete. Ljudje so jih sprejemali kot bogataše, veliko ljudem so dajali hrano, otrokom čokolado, take stvari ... Vendar, kar vem, o zavezniški vojaški upravi ni bilo ne pozitivnih, ne negativnih sodb (I. C. (Gorica, 1930), int. 11. 8. 2007).

Predvsem otrokom je prihod zaveznikov odprl nov pogled na svet, na *Ameriko*, kjer je doma svoboda in ni pomanjkanja. *Amerikani* so bili veseli, zdravi, močni, lepo oblečeni, prinašali so blagostanje. Iole Pisani se jih spominja kot "zmagovalce vojne, ki so pili whisky kot žolne, kadili kot Turki in stalno žvečili žvečilne gumije. Bili so prijatelji vseh otrok, zbirali so potepuške pse in mačke (...), plesali so vse noči z ženskami, dekleti vseh kategorij in niso posredovali ali se vmešavali v urejanje sporov, ki jih niso zadevali"⁴² Znali so se zabavati, imeli so denar in poosebljali so lepo življenje, kar je še zlasti privlačilo ženski del prebivalstva. Obiskovali so zabave,⁴³ plesali *boogie woogie*, popivali do jutra in

³⁹ E. G. (Gorica, 1930), int. 12. 8. 2007.

⁴⁰ V moji vasi so bili stacionirani tisti z dolgimi turbanami. Bili so temnopolti in kosmati, kot jih vidiš na televiziji! Pokazali so nam, kako se namesti turban na glavo. So pa radi pogledali za mladimi dekleti, tako da so starejši ljudje vedno šli z nami do Branika k maši (...) Z znaki so nam stalno nakazovali kaj bi radi in nam nekaj govorili v angleškem jeziku. Jasno nam je bilo, da je to bila grda beseda ...

⁴¹ 302/115/46 (3 of 3) Gorizia Area Weekly & Monthly Reports, C.A.Q's & Divisions; Aug 45–Jan. 46, Report November 1945 (Seroius crimes).

⁴² Iole Pisani, Dnevnik; Glej: Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 196.

⁴³ Zabave so zavezniški prirejali tudi sami. V poročilu Slovenskega dramskega društva v Gorici je zabeleženo, da so "Amerikanci" v Ljudskem domu (LD) priredili ples 1. 12., 24. 12., 31. 12. 1945 ter 2. 2. 1946. Plačali so za ples, za čiščenje, za luč; PANG, MLO Solkan, T. E. 1, mapa: Potrdila dramskega društva.

Ameriški vojak označuje novo razmejitveno območje, za postavljeno tablo so vidni proslovenski grafiti (hrani: Selvino Ceschia).

zahajali v bordele. Opiti so se tudi pretepali in razbijali imovino,⁴⁴ a so svoje dolgove tudi poravnali. Težave z alkoholom med zavezniškimi vojniki potrjuje peta točka poročila *Gorizia Area Weekly & Monthly Reports*,⁴⁵ ki navaja večje število opitih ameriških vojakov. Slednjih naj bi bilo po mnenju pisca poročila celo več kot v prejšnjem mesecu, kar naj bi bilo posledica prihoda novih vojakov, ki so prispeli iz Amerike in še niso bili navajeni tukajšnjega alkohola. Obravnavanih je bilo šestnajst primerov.⁴⁶

... sem jaz doživel en pretep, kjer so se stolkli jenkiji in Angleži. Med sabo so se pretepli, je tekla kri, razbili so šipo, demolirali gostilno, nakar je prišla marica ... (T. M. (Solkan, 1932), int. 12. 10. 2007).

Pričevalci pogosto primerjajo ameriške in angleške vojake. V že predstavljenem diskurzu o laagodnem življenju vojakov se pogosto omenja razlika med zavezniškima vojskama. Angleški vojaki so v spominih izpričani kot nedostopni in pretepaški, do prebivalstva brezbrizni. V istih zgodbah so ameriški

vojaki opisani kot večni iskalci zabave, deklet in možnosti dodatkega zaslužka (...).⁴⁷

V bistvu so tile vojaki, Američani, ki so bili tu, so bili ene take dobričine, sušmarli so radi, prodajali kapote,⁴⁸ pomagali ljudem; Angleži so bili več ali manj nedostopni (...) do Angležev nisi imel nobenega odnosa, več ali manj je bil mrtvo hladen. Amerikanci so bili taki alla jebiga (T. M. (Solkan, 1932), int. 12. 10. 2007).

Spomini na odeje, ki so jih ameriški vojaki na črnem trgu prodajali ali menjali za druge dobrine, domačini pa so jih predelali v plašče, so med pričevalci, predvsem starejšimi, pogosti. Tako odeje kot druge materialne dobrine, ki jih je lokalno prebivalstvo kupovalo ali menjalo, so seveda imele svoj izvor – zavezniško skladišče. Kot opisuje Selvino Ceschia,⁴⁹ je med ameriškimi vojniki cvetel ilegalni trg. Bari, kavarne, plesne dvorane, hoteli, prenočišča, v vsakem mestu je mrgolelo nelegalnih aktivnosti, predvsem v okolici vojašnic in vojaških pisarn. Skoraj vsak vojak je, po mnenju avtorja, imel svojo zasebno (malo) ilegalno trgovino. Sporazume-

⁴⁴ Pritožbe so oškodovanci pošiljali na United States Claims Service, Regional Office XI. Trieste; PANG, MLO Solkan, T. E. 1, mapa: *Dospela pošta*; Pritožbe na Američane je razreševala American Claim Office v Bologni, angleške pritožbe (British, Indian or Dominion claims) pa 87. Claims Office. ACS, ACC 11302/115/3 Gorizia Area Claims.

⁴⁵ ACS, ACC 11302/115/46 Gorizia Area Weekly & Monthly Reports, C.A.Q's & Divisions; Aug 45–Jan. 46, Report November 1945, Serious crimes.

⁴⁶ Prav tam, Drunkenness.

⁴⁷ Tudi drugače se ameriški in angleški vojaki med seboj niso družili. Fred Lincoln se tako spominja, da so angleški vojaki s prebivalci drugače ravnali. *The British and American soldiers did not mix socially. We thought them rather harsh with the civilian population. We enjoyed giving candy and gum to the children and they were always around us (...)*. Pričevanje je del zasebne korespondence z avtorico študije.

⁴⁸ Kapot iz it. besede *cappotto*, 'plašč'.

⁴⁹ Ceschia, Occupation of Friuli-Venezia Giulia. *The Blue Devil Journal*, str. 6.

vanje med vojaki in civilisti, kot prikazuje spodaj opisana izjava, pri tem ni bil noben problem.

*Ja si jh razumu tako, na mote. Onde pr nas pred trgovino se je ustavu kamion. So meli kruh, s'nam dali kruh nam dol. Pole prestrale so zamenjali za blago. Smo jim dali kšnu srajcu al kšne kalcete, in so dali prestrale. Alpa smo kupli ameriksanske prestrale. Glavno da so dali kruh. Dočer k je blo, k so djelali konfin, smo hodili delat (...)*⁵⁰ (J. Š. (Solkan, l. 1916), int. 22. 7. 2007).

*Tisti k so znali z Amerikanci so nrdili si solde in niso bli lačni. Ja neč. Kradli so in se njim delji dobre. Tisve k so šli k njim delat, niso bli ne lačni ne žejni. Je pršu k nam en naš sosed in je reku moji mami, nona Marjuta ma vi k nimaste neč, nam prnese škatle, se zmislím, so bile pištače in čokolada*⁵¹ (M. D. (Solkan), int. 11. 2. 2007).

Izobilje, ki se ga pričevalci spominjajo, pa ni bilo tako splošno in vsem dosegljivo. To je bil prvi stik s povojnim svetom, s takšnim življenjem, kot so ga prebivalci sanjali in po njem hrepeneli. S tega vidika so novi *kapot*, *prestralo* ali kaka druga materialna dobrina poosebljali to, kar so zavezniški v tem prostoru pomenili – upanje na boljši jutri, izhod iz revščine in pomanjkanja. A vendar ne smemo takšnega pogleda posploševati in sklepati, da so bili zavezniški za vse prebivalce in povsod sinonim za izobilje in pomoč. Slika dobrega zavezniška je bila marsikdaj pospremljena z materiali filmske industrije, s propagandnimi časopisi, v italijanskem primeru se je ta podoba pogosto projicirala iz podobe Američana – dobrega človeka, ki je osvobodil jug Italije in omogočil svobodo.

Sklep

V pričujočem članku sem želela predstaviti način življenja in odnose med civilisti ter vojsko med dveletno zavezniško vojaško upravo Goriške. Ker je to široka in večplastna tematika, ki vključuje tako pogled slovenske kot italijanske historiografije (ne gre zanemariti niti pogleda angleških in ameriških virov na to temo), sem se na tem mestu omejila na podajanje splošnega pregleda virov in spominov o obdobju ZVU. Zanimalo me je, kako se prebivalstvo spominja dveletne uprave in kakšno vlogo so zavezniški igrali v povojni obnovi območja. Medtem ko lahko za vse goriške prebivalce trdimo, da so znotraj bojov za oblast stremeli k izboljšanju svojega

materialnega stanja, pa se je le del prebivalcev pri doseganju omenjenih ciljev opiral na zavezniške. V vsakdanjih praksah zavezniški vojaki niso bili z vsemi v enakih odnosih. Večina teh odnosov je temeljila na obojestranskih zahtevah in potrebi po pomoči, pa naj je bilo to le pranje obleke, nakup vina ali, na drugi strani, iskanje blaga, gumbov, hrane. Nekateri, med njimi lepo število pričevalcev, se je znašlo in je, s kupčijami in z menjavami z zavezniškimi, poskušalo izboljšati svoj standard. Drugi so iskali druge poti preživetja. Predvsem ženski del populacije je lahko računal na boljši standard s pomočjo naklonjenosti kakšnega vojaka, in takšnih, kot se spominjajo pričevalci, ni bilo malo. Pridobljene življenjske zgodbe, ki nam odstirajo podobe preteklosti Goriške, predvsem poudarjajo veselje ob koncu vojne, konec strahu in vojne krutosti, ki prebivalce mesta različnih nacij in ideologij, ni pustil ravnodušne. Po vojni se je družilo, plesalo, manifestiralo, protestiralo, sanjalo o boljšem jutri. Sledile so želje, (ponovne) izbire, boji za preživetje in borbe za pripadnost ozemlja ob obisku mednarodne komisije. Po zatirjevanju nekaterih pričevalcev vojne kljub vsemu ni bilo konec, glavna bitka za mesto se je namreč šele začela.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACS – Archivio Centrale dello Stato (Italija)
Fond Allied Control Commission (ACC).
PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
Fond MLO Solkan.
Fond Topografija NOB.

ČASOPISNI VIRI

Primorski dnevnik, 1945.

USTNI VIRI

Ana Brezigar (Solkan, 1922), Slovenka, int. 11. 8. 2007.
Italico Chiarion (Gorica, 1930), Italijan, int. 11. 8. 2007.
Dario Culot (Gorica, 1930), Italijan, int. 3. 9. 2007.
Adele Devetak (Gradišče ob Soči, 1926), zamejska Slovenka, int. 31. 8. 2007.
Jože Drašček (Solkan, 1928), Slovenec, intervju 11. 2. 2007.
Marija Fabjan (Branik, 1929), Slovenka, int. 10. 4. 2007.
Evelina Gaggio (Salona d' Isonzo/ Anhovo, 1930), Italijanka, int. 12. 8. 2007.
Tomaž Marušič (Solkan, 1932), Slovenec, int. 12. 10. 2007.

⁵⁰ *Sporazumevali smo se s pomočjo rok, z znaki. Pred trgovino se je ustavil kamion. Dali so nam kruh, rjuhe (prestrale) so zamenjali za kakšno drugo blago. Smo jim dali kakšno srajco ali nogarvice (kalcete) in oni so nam dali rjuhe. Drugače smo ameriške rjuhe tudi kupili, važno je bilo, da so nam dali kruh. Dokler se ni bilo meje, smo hodili delat.*

⁵¹ *Tisti, ki so sodelovali z ameriški vojaki so zaslužili in niso bili lačni. Kradli so in se jim dobrikali. Tisti, ki so pri njih delali, niso bili ne lačni, ne žejni. K nam je prišel sosed in rekel moji mami, nona Marjuta nič nimate, in nam je prinesel škatle. Spominim se, da so v njih bile pistacije in čokolada.*

Julijana Širok (Solkan, 1916), Slovenka, int. 22. 7. 2007.
 Jolanda Školaris/ Iolanda Sclaris (Ločnik, 1927), zamejska Slovenka, int. 23. 6. 2007.
 M. D. (Solkan, leto rojstva neznano), Slovenka, int. 11. 2. 2007.
 Frederic Lincoln (l. 1927), USA, privatna korespondenca z avtorico članka.
 (Posnetke in zapise pričevanj hrani avtorica članka)

LITERATURA

- Cattaruzza, Marina: *L'Italia e il confine orientale*. Bologna : Il Mulino, 2007.
- Ceschia, Selvino: Occupation of Friuli-Venezia Giulia. 1945–1947. *The Blue Devil Journal*, The 88th Infantry Division Association, Volume 59 April 2008 Number 2.
- Di Gianantonio, Anna, Nemec, Gloria: *Gorizia operaia. I lavoratori e le lavoratrici isontini tra storia e memoria, 1920–1947*. Gorizia : LEG, 2000.
- Fabi, Lucio: *Storia di Gorizia*. Padova : Il Poligrafo, 1991.
- Francesconi, Teodoro: *Gorizia 1940–1947*. Milano : Edizioni dell' Uomo Libero, 1990.
- Iancis, Paolo: Druga vzhodna meja. *Povojni čas ob meji*. Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija. Trst : Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Julijski krajini, 2007.
- Judt, Tony: The past is another country: myth and memory in post-war Europe. *Memory & Power in Post-War Europe* (ur. Jan-Werner Müller). Cambridge : Cambridge University Press, 2002.
- Kacin, Wohinz, Milica, Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji. 1866–2000*. Ljubljana : Nova Revija, 2000.
- Marija, Križnič: Problematika socialno političnega dela v con A. *Razgledi*, Marec 1946, leto I., št. 3.
- Makuc, Dorica: *In gnojili boste nemško zemljo*. Gorica : Mohorjeva družba, 1990.
- Pirjevec, Jože: *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana : Nova Revija, 2007.
- Pupo, Raul: Il problema del governo diretto. *Povojni čas ob meji*. Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija. Trst : Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Julijski krajini, 2007.
- Rebeschini, Monica: Organizzazijske sheme in kariere v ZVU. *Povojni čas ob meji*. Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija. Trst : Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Julijski krajini, 2007.
- Spangher, Luciano: *Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione germanica e quarantatré jugoslava*. Gorizia : Edizione "Friul C.", 1995.
- Troha, Nevenka: *Politika slovensko – italijanskega bratstva*. Ljubljana : ARS, 1998.
- Troha, Nevenka: *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana : Modrijan, 1999.
- Vidmar, Cvetko: Zavezniška vojaška uprava Julijske krajine. *Primorska srečanja*, 15, 1990, št. 104 /05.

ELEKTRONSKI VIRI

Ben Cumming's War.
<http://www.bbc.co.uk/ww2peopleswar/stories/19/a3744119.shtml> (8. 9. 2008)

Bowman, C. Alfred (1949).
<http://www.milhist.net/amg/bowman491005.txt> (18. 8. 2008)

Bowman, C. Alfred (1982).
<http://books.google.si/books?id=IlzUx27ptMC&printsec=frontcover&dq=bowman+gorizia> (18. 8. 2008)

Ceschia, Selvino (2006).
http://www.isonzogruppodiricercastorica.it/doku.php/l_occupazione_militare_alliata_del_friuli_e_della_venezia_giulia_1945_1947 (16. 9. 2008)

R I A S S U N T O

"Gorizia ai tempi del Governo Militare Alleato" Vita quotidiana tra storia e memoria

L'articolo tratta della vita a Gorizia nel periodo del Governo Militare Alleato. Nell'aprile del 1945 l'esercito alleato sfondò nella Venezia Giulia dove trovò ad attenderla l'esercito jugoslavo, avanzato nel territorio dell'Isontino. Poiché l'armata di Tito andò a controllare territori che inizialmente erano stati previsti come parte della zona da sottoporre al controllo degli Alleati, tra le due potenze nacque una disputa per le terre "occupate", per le quali la Jugoslavia aveva adottato la linea politica del fatto compiuto. Dopo un periodo di aspra contesa diplomatica fu trovata una soluzione provvisoria, la "Linea Morgan", che divise il territorio contestato in Zona A e Zona B. La linea di demarcazione iniziava alla periferia di Muggia, attraversava il Carso Triestino e Goriziano, quindi correva lungo tutta la vallata dell'Isonzo fino ai piedi delle Alpi Giulie. Venne così costituito un Governo Militare Alleato (G.M.A.) della Venezia Giulia. Gorizia fu assegnata alla zona di occupazione americana e diventò sede del Comando di divisione delle truppe Blue Devils. Per motivi di

rappresentanza a Gorizia alloggiavano pure dei reparti inglesi, formati sia da militari inglesi che militari provenienti dalle colonie britanniche.

Il clima politico a Gorizia nel periodo alleato fu assai teso – si andava ad accentuare lo scontro nazionale tra la parte favorevole alla soluzione italiana e quella filojugoslava e le manifestazioni a favore dei due schieramenti diventavano ogni giorno più violente. Tra i vari scontri, la popolazione, in attesa di conoscere il proprio destino, iniziò a cercare di far fronte alle necessità quotidiane nel tentativo di ricostruirsi la vita dopo la distruzione provocata dalla guerra. Le storie riprese nell'articolo ci fanno capire quali erano i temi importanti: si

affronta la questione della ricostruzione, del lavoro, della possibilità di rifarsi una vita dopo la guerra. Si narra l'esperienza individuale con le truppe coloniali, il rapporto difficile tra le truppe britanniche e quelle americane, le violenze, il rapporto degli alleati verso le donne. Rimangono impressi nella memoria anche le attività illegali dei soldati alleati nel dilagante mercato nero di viveri, vestiario militare, sigarette (...) e di altri generi di conforto largamente distribuiti alle truppe. Si apre così un'altra visione del dopoguerra Goriziano, dove si sottolinea la gioia del fine guerra, il divertimento e la voglia di ricominciare.

Po razstavah

Ulice, ceste in trgi mesta Kranja v preteklosti. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enote za Gorenjsko Kranj.

Razstava Zgodovinskega arhiva, avtorice Marije Kos, arhivske svetovalke, je bila postavljena v mesecu marcu (od 10. do 30. marca 2009) v galeriji Kranjske hiše v Kranju. Z njo nam je avtorica predstavila razvoj kranjskih ulic in trgov od samega začetka nastajanja mesta do končnih imenovanj in preimenovanj le-teh. Postavitev petnajstih panojev in vitrine s 43 arhivskimi dokumenti oziroma fotografijami nas najprej seznani z arheološkimi dognanji o razvoju mesta, katerega lega na pomolu med kanjonoma rek Save in Kokre je postala zanimiva za naselitev že v stari železni dobi, v pozni antiki pa so se izoblikovale urbanistične dominante, ki jih je nato povzelo srednjeveško mesto.

Nastanek današnjih ulic in trgov je povezan z začetki trgovanja. V Kranju se je trgovanje začelo predvidoma ob prafarni cerkvi (ob koncu 10. st.), pri tem je zanimivo, da je bil današnji tržni prostor očitno že od antike namenjen tržnim potrebam, saj so arheologi ugotovili, da je bil prazen, nepozidan in brez naselbinskih ter grobnih najdb.

Prvi obrtniki in trgovci so svoja bivališča postav-

ljali ob tržnem prostoru in prometnih poteh. Deželni knez, lastnik zemljišča, je naseljencem podeljeval vzdolžne parcele, široke približno od šest do osem metrov. Med parcelami so bili prehodi, prvotne lesene enonadstropne hiše so bile s čeli obrnjene na trg, zadnji del parcele pa je segal do obzidja.

Z razdelitvijo zemljišč je trg dobil videz urejenosti, značilne za mesto. Že pred 13. stoletjem pa so bila določena urbanistična oporišča, ki so jih sestavljali cerkveno naselje, grad kranjskega krajišnika, prvotni tržni prostor in predvsem prometna žila, ki je po dolgem delila pomol.

V kasnejšem razvoju mesta, z vse številnejšimi zidanimi hišami, so se fasade združevale in izginjali so razmaki za odvajanje deževnice, ki so v srednjem veku ločili posamezne stavbe. Premožnejše meščanske hiše pa so z novimi nadstropji začele (v pozni renesansi, baroku in 19. st.) dvigovati enonadstropno uglašenost zgodnejše dobe. Dominantna stavba na Glavnem trgu je Mestna hiša, ki je v virih omenjena leta 1511 in je primer mestne renesančne arhitekture. Verjetno ima starejšo zasnovo iz 15. stoletja, sedanjo obliko pa je dobila ob prezidavi v 17. stoletju. Vsaj od 17. stoletja dalje so tudi premožnejši meščani radi dekorirali čelne fasade hiš s poudarjanjem okenskih in vhodnih odprtih, hišnih vogalov in nadstropij ter z različnimi poslikavami.

Tloris Kranja iz 70. let 18. stoletja (Arhiv Republike Slovenije, AS 1068, t. e. 285).

Iz razdelitve zemljišč je bilo izvzeto območje cerkvenega okoliša, v katerem je cerkev od svojega začetka določala mesto pokopa umrlih. Pokopališče so leta 1789 preselili iz mesta na območje današnjega Prešernovega gaja.

Razvoj samih mestnih ulic je narekoval dostop do glavnega mestnega trga, središča gospodarskega življenja mesta, do katerega vodi dvojne dohodnih cest, ena s severnega vhoda oziroma Zgornjih mestnih vrat, druga s spodnje strani oziroma Spodnjih mestnih vrat. To magistralo spremljata na vsaki strani po ena vzporedna cesta, ki sta se razvili iz t. i. gospodarskih poti, ki so nekdanj vodile do hišnih dvorišč.

V 15. in 16. st. se je povečal dotok priseljencev v mesto in s tem potrebe po novih stanovanjskih površinah. Mesto se zaradi svoje lege na pomolu ni moglo širiti navzven, zato so začeli s pozidavo še prostih površin, predvsem obrobij t. i. gospodarskih poti, ki so povezoval dvoriščne predele stavb s središčno ulico in glavnim trgom. Po opustitvi obzidja v 17. st. so pozidali tudi obzidni prostor in pa obrambni jarek. Kranjčani so postavili srednjeveško mestno obzidje, ki jih je varovalo pred pogostimi turškimi vpadi v 16. st. na temeljih poznoantičnega obzidja, zgrajenega v drugi polovici 5. stoletja. Mesto je oklepalo z južne, zahodne in severne strani. Predel mesta nad reko Kokro zaradi dobrih naravnih pogojev ni imel obzidja. Zunaj mestnega obzidja so imeli meščani svoja gospodarska poslopja in obrtniki delavnice.

V 15. st. so se v večjem številu začele pojavljati zidane hiše. Razvoj je bil postopen, najprej so bila zidana le pritličja, kasneje hiše v celoti. Najdlje se je

les na meščanskih hišah obdržal kot strešna kritina. Do 18. st. je urbanizacija zajela skoraj vse razpoložljive gradbene površine, kar nam lepo pokaže talni načrt Kranja iz 18. stoletja. Stara razdelitev ulic in trgov je ostala, le njihova obrobja so na škodo dvorišč in vrtov ponekod zapolnile nove stavbe.

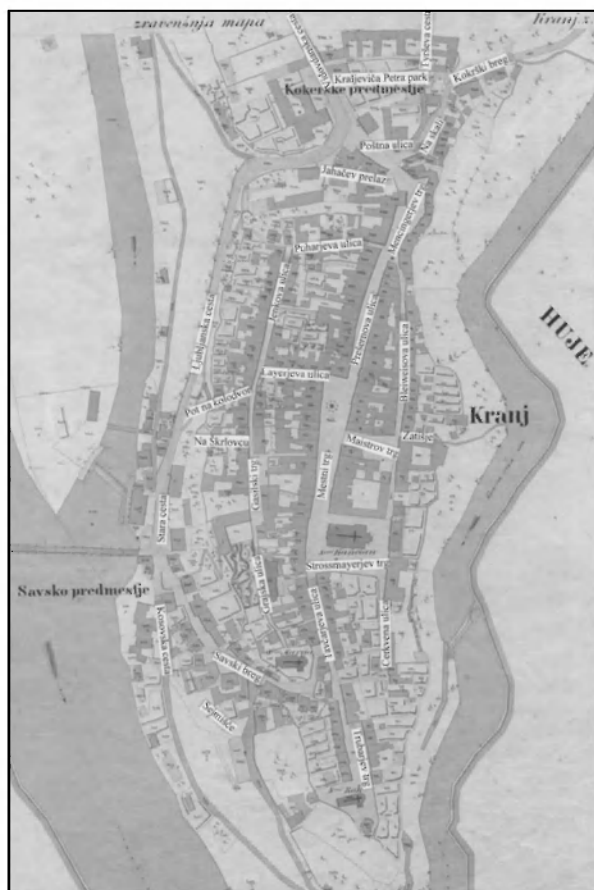
Dosedanjemu pregledu bi lahko rekli "fizični" razvoj ulic in trgov. Danes, ko se nam zdijo, kot da so že od nekdanj tam in taki kot so, pa nas pravzaprav bolj zanima njihovo poimenovanje in spreminjanja imen.

Ulična imena so skozi stoletja nastajala in se spreminjala neodvisno od mestne in državne uprave. Mestne in državne oblasti so po potrebi uporabljale imena, ki so bila razširjena med ljudmi. V srednjem veku in tudi še v 17. in 18. stoletju, ko posamezne ulice niso imele imen, so v pravnih zadevah označevali hiše tako, da so navajali lastnike sosednjih stavb in zemljišč. Pogosto so si pomagali s splošnimi krajevnimi označbami (ulica nad Kokro, ulica nad Savo) in z navajanjem javnih zgradb, cerkva, samostanov, mestnih vrat in mostov (na primer Špitalska ulica). Pozneje, zlasti od 17. stoletja naprej, so jim dali značilna imena (Svinjska, Konjska, Mesarska ulica) kot odraz določene dejavnosti.

Najstarejša zapisana krajevna imena v mestu so označevala mestne predele in redkeje posamezne ulice in trge. Pri tedanjem majhnem obsegu mestne naselbine in redki poseljenosti so splošni nazivi mestnih delov zadostovali potrebam po orientaciji ter krajevnom označevanju hiš in zemljišč. Nekatera imena, ki so prvotno označevala cele mestne predele, so se pozneje omejila na posamezne ulice in trge.

Glavni trg, okoli leta 1910 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, KRA 145).

V popisu prvega štetja prebivalstva, opravljenega na območju današnje občine Kranj leta 1754, so navedene skupine hiš po trgih in ulicah. Tega leta je župnijski upravitelj naštel 210 hiš in 1500 prebivalcev. Temu popisu prebivalstva je leta 1770 sledil ukaz cesarice Marije Terezije o oštevilčenju hiš na slovenskem ozemlju. V mestu Kranju so jih oštevilčili znotraj mestnega obzidja neprekinjeno, prav tako tudi v obeh predmestjih, Savskem in Kokrškem.

V 18. in 19. stoletju imena mestnih ulic še niso bila uradno določena in nekatere ulice so bile brez njih vse do prve polovice 20. stoletja. V zapisniku seje kranjskega občinskega odbora dne 26. 11. 1897 je zapisan naslednji predlog občinskega svetovalca Viktorja Globočnika: *"Ker v Kranji več ulic nima imen in ker so sedanja imena trgov in ulic, kjer taka imena sploh obstoje, nezanesljiva, predlaga se, da se imenovanje trgov in ulic na novo uredi, in da se ta zadeva postavi na dnevni red. edne prihodnjih občinskih sej v nadaljnjo rešitev."*

Med okupacijo - Pred okupac.		Po okupaciji (do l. 1958)	
1. ✓ Adolfs Hitlerstrasse	Mestni trg	1. Pilov trg	
2. ✓ Schillerstrasse	Prešernova ul.	2. Prešernova ul.	
3. V Volpauer-Platz	4. Lepimova trg	3. Mavstov trg	
4. ✓ Hintermalerstrasse	1. Blewinoval ul.	4. 1. Blewinoval ul.	
5. ✓ Poststrasse	Postni Mavstov trg	5. 1. Blewinoval ul.	
6. ✓ Büche-Platz	2. Divosmanovo trg	6. 1. Blewinoval ul.	
7. V Geyergasse	2. Divosmanova ul.	7. 2. Divosmanova ul.	
8. V Am Baumgarten	2. Divosmanova ul.	8. 2. Divosmanova ul.	
9. V Bergstrasse	3. Savski breg	9. 3. Savski breg	
10. V Plattenort	3. Sefmide	10. 3. Sefmide	
11. V Seiwstrasse	3. Sefmide ul.	11. 3. Sefmide ul.	
12. ✓ Schlossweg	4. Sefmide ul.	12. 4. Sefmide ul.	
13. V Lagergasse	6. Sefmide ul.	13. 6. Sefmide ul.	
14. Auf der Bostad	7. Sefmide ul.	14. 7. Sefmide ul.	
15. V Bohmstrasse	8. Pot na Kolodori	15. 8. Pot na Kolodori	
16. ✓ Albrecht Dürerstrasse	9. Sefmide ul.	16. 9. Sefmide ul.	
17. V Johngasse	10. Sefmide ul.	17. 10. Sefmide ul.	
18. V Lotbacher-Strasse	11. Sefmide ul.	18. 11. Sefmide ul.	
19. ✓ Save Vorstadt	12. Sefmide ul.	19. 12. Sefmide ul.	
20. ✓ Rother Durchlaß	13. Sefmide ul.	20. 13. Sefmide ul.	
21. ✓ Am Felsen	14. Sefmide ul.	21. 14. Sefmide ul.	
22. V Konkrete	15. Sefmide ul.	22. 15. Sefmide ul.	
23. V Knochengasse	16. Sefmide ul.	23. 16. Sefmide ul.	
24. V Vogelweidengasse	17. Sefmide ul.	24. 17. Sefmide ul.	
25. V Romanowskistrasse	18. Sefmide ul.	25. 18. Sefmide ul.	
26. V Feldenerstrasse	19. Sefmide ul.	26. 19. Sefmide ul.	

Seznam ponemčenih imen ulic, cest in trgov v Kranju, 1942 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, KRA 13, t. e. 427).

Občinsko vodstvo se je zavedalo potrebe po ureditvi uličnih imen. Več let se je z izbiranjem imen in razdelitvijo ukvarjal *Odsek za imenovanje ulic*. Na seji 5. oktobra 1898 so člani *Odseka* razpravljali o različnih predlogih uličnih in cestnih imen. Na konceptnem papirju so ohranjeni zapisi oziroma različni predlogi imen.

Nova ulična ureditev je bila pripravljena leta 1911. Zakaj je niso tudi uradno sprejeli, ni znano. Mesto je ostalo brez urejenih uličnih imen do leta 1934. Vzrok za tako dolgo zavlačevanje je bil verjetno v nesoglasju mestnih odbornikov. Sreski načelnik je od leta 1931, ko je bil sprejet odlok o preimenovanju ulic, z dopisi opozarjal občinsko upravo, naj čimprej odloči o novih uličnih imenih, kot so storila že vsa ostala mesta. Sredi leta 1934 je postavil skrajni rok šest tednov, da bi v skladu z zakonom vendarle dokončali delo do konca leta. Po večletnem usklajevanju so konec leta 1934 mestne ulice, trgi, ceste in park dobili nova, uradno potrjena imena. Decembra 1934 so začeli na hiše nameščati ulične table in tablice z novimi hišnimi številkami.

V naslednjih desetletjih je sledilo več preimenovanj in novih razmejitev. Med drugo svetovno vojno so nemške oblasti želele mesto ponemčiti. Na hiše so namestili nove table z nemškimi imeni ulic, cest in trgov. Nekatere med njimi so prevajali do

besedno – Na skali v "Am Felsen", Jahačev prelaz v "Reiter Durchlass", druge pa pomensko – Prešernovo ulico so tako na primer preimenovali v "Schillerstrasse", Lajerjevo pa v "Albrecht Dürergasse".

Po osvoboditvi maja 1945 je nova oblast hitro odpravila nemška imena in ulice na novo poimenovala. V mestu so bili Prešernova ulica, Trubarjev trg ter za določen čas tudi Gasilski trg edini, ki so dobili svoja predvojna imena. Nekatera imena je oblast dodelila drugim cestam in trgom, spremenila pa tista, ki niso ustrezala novi politični usmeritvi (Strossmayerjev trg, Cerkevna, Bleiweisova, Lajerjeva ulica).

Večina ulic v mestnem jedru je svoja imena, pridobljena po osvoboditvi leta 1945, obdržala do danes. Večje spremembe so doživljali trgi. Gasilski trg so leta 1958 priključili k Tomšičevi ulici, Titov trg pa leta 1993 preimenovali v Glavni trg. Po letu 1945 so preimenovali tudi večino predmestnih ulic, cest in Kraljeviča Petra park (v Park svobode, leta 1961 v Trg revolucije, leta 1993 pa v Slovenski trg).

Leta 1958 je pričela veljati Odredba o uvedbi nove numeracije v mestu Kranju. Hkrati so zamenjali nekaj starih uličnih imen z novimi. Na osnovi omenjene odredbe so priključili k mestu okoliška primestna naselja in jih vključili v ulični sistem mesta.

Prvotna imena iz leta 1935 so v mestu do danes ohranili: Prešernova ulica, Trubarjev trg, Jahačev prelaz oziroma prehod, Pot na kolodvor in Na Škrlovcu oziroma Škrlovec, Na Skali (del je bil priključen Maistrovemu trgu), Vrtna ulica, Ljubljanska in Stara cesta, Sejmišče in v ožjem delu tudi Zlato polje, ki je bilo po drugi svetovni vojni intenzivno pozidano ter razdeljeno na nove ulice in ceste.

Ob koncu razstave pa nas avtorica opozori, da je seveda ulice, ceste in trge spremljala še vsakovrstna druga dejavnost, ne samo poimenovanje. Že samo razvoj posameznih infrastrukturnih dejavnosti (vodovod, kanalizacija, razsvetljava, urejanje prometa, vozni površin ...) vsak zase ponuja teme za nove razstave oziroma raziskave. Življenje pa so ulicam in trgom dajale človeške dejavnosti, tako so bili nekateri predeli mesta znani po določenih obrteh, drugi so bili primerni za javne nastope in sprevide, promenadne koncerte, veselice, sprehajališča in zbirališča.

Ob razstavi je izšel katalog, ki nam na štiri-desetih straneh predstavi razstavo in je v tekstovnem delu dovolj poveden že sam zase kot samostojna publikacija – kar je tudi prav, saj je nenazadnje katalog tudi edina "konkretna sled", ki ostane za vsako razstavo.

Gorazd Stariha

80 let ddr. Jožeta Mačka

Sredi letošnje jeseni bo dopolnil 80 let svojega življenja eden najbolj izjemnih sodobnih slovenskih znanstvenikov akad. prof. ddr. Jože Maček. Njegova izjemnost je večplastna. Mnogi si ga zapomnijo zaradi njegovega akademskega naziva. Nekateri ga poznajo po eni največjih slovenskih znanstvenih bibliografij. Manj pa jih ve, da je doktor agronomije, ekonomije in zgodovine. Še manj pa jih ve, da za njegovimi disertacijami ne stojijo samo razprave, ki so pogoj za pridobitev doktorskega naziva, ampak pravi opusi znanstvenega dela znotraj posamezne znanstvene discipline.

Izjemni Štajerec je rojen 28. oktobra 1929 v Njivicah pri Sv. Petru oziroma Oleščah pri Laškem v kmečki družini. Gospodarska dejavnost ali bolje socialni položaj njegovih prednikov sta bila v prvih letih po II. svetovni vojni obsojena na izginotje. Svojo prihodnost je zato najprej iskal v trgovski stroki. Ta ga ni zadovoljila, zato je po večerni gimnaziji odšel na srednjo kmetijsko šolo v Mariboru in se nato zaposlil na Inštitutu za hmeljarstvo v Žalcu. Od tu je odšel na agronomsko fakulteto v Ljubljani in tam ob svoji tridesetletnici diplomiral. Kot Humboldtov štipendist je odšel v Nemčijo in v Bonnu 1964 doktoriral iz bolezni rastlin. Svoje znanje je nato prenašal na svoje študente na ljub-

ljanski agronomiji vse do upokojitve leta 1997.

Svojo prvotno trgovsko-ekonomsko kariero je nato nadgradil s študijem ekonomije, iz katere je v Ljubljani diplomiral 1968, dve leti kasneje pa iz iste znanstvene discipline doktoriral v Beogradu. Njegov beograjski mentor, znameniti ekonomski zgodovinar prof. dr. Nikola Vučo, ga je štel za enega svojih najbolj bleščečih doktorantov. Ljubljanski doktorat iz zgodovine leta 1990 ni bil nobena formalnost, ampak sijajna manifestacija vrhunskega znanja pred komisijo, v kateri je s svojim enkratnim znanjem in talentom »gospodaril« akad. prof. dr. Sergij Vilfan.

Slovensko zgodovinopisje je po II. svetovni vojni slovelo po izjemno tenkočutnem raziskovanju agrarne problematike. Svoj vrh je doseglo z izdajo dveh zvezkov Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, Zgodovine agrarnih panog. Ko danes gledamo nazaj na monumentalno delo, katerega nadaljevanja kot vse kaže ne bomo doživeli, moramo obžalovati, da k delu niso pritegnili Jožeta Mačka. Mogoče konceptualno ni sodil v ekipo, ki so ji bila v ospredju zanimanja bolj socialna vprašanja in razmerja, bi ji pa nedvomno izjemno koristil v njenem čisto agrarno-tehničnem delu, kjer je najšibkejša. V tem pogledu je vse delo slonelo na dr. Vladu Valenčiču, ki je bil ekonomist oziroma zgodovinar po

volji oblasti. Nekatere stvari bi se takrat še dalo dokumentirati, na primer stare vrste žit in drugih pridelkov, pasme živine, ki so nam izginile pred očmi. Prednost Jožeta Mačka je bila namreč v tem, da je iz kmetije zrasel oziroma je z njo še danes povezan, medtem ko je večina avtorjev poznala agrar predvsem od zunaj. Tako moramo zapisati, da je naš jubilarant razvijal samostojno smer slovenske agrarne zgodovine, ki je delu naših uglednih profesorjev zgodovinarjev nujno dopolnilo.

Ko nam danes nekateri iz tujine kot veliko odkritje ponujajo ekološko zgodovino, je dovolj, da sežemo po bibliografiji Jožeta Mačka, ki je prvo razpravo s tega področja objavil že leta 1974. Nasploh lahko rečemo, da je na varstvo rastlin vselej gledal ne zgolj z agrarno-tehničnega vidika, včasih smo to označevali kot tehnokratskega, kar pa je bilo po odstranitvi Staneta Kavčiča iz slovenske politike nevarno, ampak je vselej stal na stališču koristnika. Varstvo rastlin da, vendar ne v škodo konzumenta. Kot vikendaški kmetovalec sem vselej z veliko pozornostjo prebiral njegove članke o raznih fitofarmacevtskih sredstvih. Bil je pravzaprav med prvimi pri nas, ki je opozarjal, da se z njimi ne gre igrati. Kdor se spomni, kako smo včasih nekritično sprejemali nova tovrstna pomagala k boljšemu, zlasti pa večjemu pridelku, bo še toliko bolj cenil njegovo tovrstno oranje ledine na Slovenskem. Zdi se, da današnji slovenski ekologi tega njegovega velikega prispevka k kvalitetni in zdravi prehrani, k ohranjanju naše narave, ne le ne cenijo dovolj, ampak sploh ne poznajo. V tem pogledu je njegova zasluga nedvomno zgodovinska. Ze delo na tem področju popolnoma opravičuje njegovo življenjsko poslanstvo. Vse ostalo je presežek.

Ko danes gledamo na delo akad. prof. ddr. Jožeta Mačka na ekonomskem področju, povsem jasno vidimo, da ga je tudi tu zanimal prvenstveno agrar v smislu njegovega ekonomskega prilagajanja novim družbenim razmeram, zlasti njegova tehnično-ekonomska modernizacija. Tu mislimo predvsem na monografije oziroma dela, kjer obravnava uvažanje dosežkov agrarnega prevrata v slovensko kmetijstvo v stoletju po odpravi fevdalizma, novih živinskih pasmah, kmetijski mehanizaciji in podobno. Tudi pri obravnavi trsnih in krompirjevih boleznih je posebno izpostavil ekonomski vidik teh velikih katastrof v naši preteklosti.

Kot kmečki otrok – svoje pripadnosti slovenski zemlji kot Slovenec in njen neposredni skrbnik ni nikoli prikrival – ga je zelo pritegnil tudi družbeni položaj naših kmečkih prednikov. Bil je med prvimi, ki se je sistematično ukvarjal z družbenimi in tehničnimi vidiki jožefinskih reform, upravljanjem veleposesti, zlasti nekdanjih cerkvenih ter z abolitijo

in relucijo tlake. Poudarjal je tudi pomen agrarnih struktur in kot prvi opredelil vlogo gozdov pri našem plemstvu oziroma kasnejši veleposesti. Posebno se je ukvarjal tudi z zgodovino Kranjskega verskega sklada in bistveno prispeval k odpravi nekaterih nejasnosti, ki jih vrsta slovenskih zgodovinarjev ni bila pripravljena razumeti. Na nek način jih je, vsaj nekatere, rešil pred trajno sramoto zaradi njihove kulturobojnosti. Pri tem naj še posebno izpostavimo njegov pretanjen posluš za pravni vidik tega izmišljenega ali bolje ideološkega problema, ki ga je kot družben problem dolgo časa izrabljala del slovenske politike.

Pri Mačkovem raziskovanju slovenske zgodovine je značilno, da dela predvsem na zgodovinskih virih, da ne obvlada samo starejše nemščine, ampak tudi stare pisave. Ne obvlada samo tehničnih problemov pri tovrstnih raziskavah, ampak je doma tudi v času in prostoru, ki ga obravnava. Prav v tem je njegova bistvena prednost pred nekaterimi zgodovinarji posameznih znanstvenih disciplin.

Zadnja leta je Jože Maček načel nov problem slovenske preteklosti, to je vprašanje mašnih in svetnih ustanov na Kranjskem in v Avstrijski Istri. Doslej sta izšli dve oziroma tri monumentalne knjige, kjer nam na podlagi arhivske dokumentacije za vsako župnijo predstavlja to vrsto slovenske dobrotelosti oziroma v nekaterih primerih tudi nečimrnosti. V tovrstne, predvsem mašne ustanove, so bila vložena velika sredstva. Mnogi, ki o njih pišejo, ne poznajo njihovega ozadja. Predvsem spregledujejo, da so smeli uporabniki uporabljati le obresti oziroma dohodek posesti, vložni kapital v nepremičnini ali gotovini pa je moral ostati nedotaknjen. Tako spoznavamo nekatera zanimiva družbena razmerja, zlasti pa dobivamo vpogled v mentaliteto naših prednikov. Delo je izjemno zahtevno in mukotrpno in človek se sprašuje, od kod jubilarant črpa voljo in energijo za tovrstne napore.

Glede na naravo Kronike moramo še posebno izpostaviti njegove prispevke k slovenski krajevni zgodovini. Sam ali pa kot soavtor je napisal monografije o župniji Sv. Rupert nad Laškim, Podčetrtku, nadžupniji Rogatec, Sv. Roku ob Sotli, Olimju ... Jože Maček je tudi avtor obsežne "kratke zgodovine slovenskega kmečkega stanu" *Na zemlji domači*, ki je dejansko slovenska enozvezkovna agrarna zgodovina.

Svoj letošnji življenjski jubilej bo akad. prof. ddr. Jože Maček proslavil z novo monografijo. Povsem v stilu svojega življenja in dela. Želimo mu še veliko podobnih praznovanj. Vsebine (in dela) ter idej mu ne manjka.

Stane Granda

In memoriam

Vasilij Melik (1921–2009)

Dne 28. januarja, enajst dni po rojstnem dnevu, ki ga je edinega preživel v bolnišnici, se je za vedno poslovil od nas zgodovinar Vasilij Melik. Zavestno nismo napisali njegovih akademskih nazivov, kajti sam se je najraje predstavljal v tej obliki.

V skladu z očetovim rojstnim krajem Črna vas se je rad prišteval med Barjance. Spominjam se, kako ga je nekoč v lokalu poleg Filozofske fakultete v Ljubljani nagovoril nek nekoliko "utrujen" možakar kot Barjanca in ga prosil, če mu plača zapitek. Melik ga je vprašal, kako ga je spoznal. Mož je odgovoril: "Ze lasje izdajajo tvoje poreklo. Menda ja ne boš tajil!" Na vprašanje, ali ga pozna po priimku, je odgovoril, da ne, da pa je prepričan, da ima prav. Seveda mu je zapitek plačal. Bil je izjemno vesel, da ga je štel za svojega ožjega rojaka.

V resnici je bil Vasilij Melik mestni otrok v najboljšem smislu besede. Mati, ki je bila iz znane šišenske Novakove družine, se mu je zelo posvetila in ga že kot otroka uvajala v svet umetnosti, predvsem literature. Zdi se, da je bila sinu ta plat življenja tudi

bistveno bolj blizu kot pa očetovo popolno predajanje znanosti. Zlasti kot dijak in tudi kot študent se je veliko bolje počutil v umetniških krogih, zlasti med tistimi, ki jim je bila bližja besedna umetnost. Med njimi je bil tudi pesnik France Balantič. S tem v zvezi se večkrat spominjam razgovora z njegovim prijateljem Emilijanom Cevcem, ki mi je zatrdil, da ne bi bil nikoli znanstvenik, ampak pesnik, če ne bi vmes prišla II. svetovna vojna. Kaj bi bil Vasilij Melik, ne vem, saj vrsto ljudi, ki mi jih je omenjal iz mladostne družbe, nisem poznal. Mnogi so na tak ali drugačen način izginili v vojni vihri. Se največ mi je pripovedoval o filozofu Milanu Komarju, s katerim sta morala biti dokaj povezana. Ko je po slovenski osamosvojitvi nekajkrat obiskal Slovenijo, sta se vedno srečala in imela daljše razgovore. O njihovi vsebini mi ni pripovedoval. Le to lahko zapišem, da so mu veliko pomenili.

Odločitev za znanstveno kariero je bila glede na vse zgoraj povedano logična. Temeljita humanistična izobrazba, tudi z matematiko ni imel nikoli

težav, naravoslovje pa ga podrobneje ni zanimalo, in znanje tujih jezikov, francoščina mu je bila najljubša, sta mu odpirala široke možnosti. Med književnostjo, geografijo in zgodovino, vse troje je študiral, se je odločil za zadnjo in ji ostal zvest praktično do zadnjega dne življenja. Tudi ostalih dveh študijskih smeri ni nikoli ignoriral, toda v nekem smislu ju je podredil svojim zgodovinskim razmišljanjem.

Anton Melik, nesporna avtoriteta v družini, je bil širokopotezen in deloholičen mož. Ker ga osebno nisem poznal, ne vem, koliko je v svojem delu tudi notranje užival. Seveda je živel za geografijo, toda njegov sin ni le živel za zgodovino, ampak mu je bila ta način življenja, njegov najgloblji smisel. Čeprav ga večina pozna po njegovem soavtorstvu sintetične zgodovine 19. stoletja, so bili Vasiliju Meliku veliko bližji ožji zgodovinski problemi, še zlasti, če so bili zapleteni. Bil je neskončno vztrajen v njihovem razreševanju. Zato mu ni bilo nikoli bistveno, koliko je napisal, ampak, kaj je odkril novega. Pri tem ni sledil modnim muham, proti katerim tudi zgodovinopisje ni neodporno, ampak je vse podrejal vsebini, globini in zahtevnosti problema, ne pa komercialni ali družbeno-politični odmevnosti. V tem pogledu je bil pod močnim vplivom svojega srednješolskega in visokošolskega profesorja in kasnejšega kolega akad. profi dr. Frana Zwittera. Melikova disertacija o volitvah na Slovenskem to nedvomno potrjuje. Zaradi različnih življenjskih stilov sicer nista dnevno prijateljevala, sta pa se medsebojno visoko cenila. Melik ni nikoli pozabil omenjati Zwitterove širine, nadpovprečnosti, svojevrstne genialnosti. Skupaj sta pravzaprav izvedla prelom s Prijateljevimi pogledi na 19. stoletje. Ne enkrat mi je zatrdil, da bi bil Zwitter, če bi se odločil za šah, verjetno uspešnejši od Milana Vidmarja. Prav na Zwitterovo zahtevo je bil tudi pripravljen predlog za Melikovo članstvo v SAŽU. Zwitter je bil prizadet, ker to ni postal takoj za Ferdom Gestrinom.

Melikov odnos do zgodovine, zlasti krajeвне, njen razpon, najlepše ilustrirata razprava o bitki pri Ljubljani v dobi madžarskih vpadov, ki jo je napisal v začetku svoje kariere, in ona zadnja o razvoju Šentvida nad Ljubljano. Vmes je na stotine razprav, ki se dotikajo vsega slovenskega etničnega ozemlja in praktično vseh časovnih obdobj. Privlačile so ga vse vsebine preteklosti, od gospodarske in socialne do politične ter idejne. Kraje, o katerih je pisal, je običajno tudi prehodil in se pogovarjal z ljudmi o njihovih posebnostih. Enako velja tudi za osebnosti, ki se jim je posvečal. Tako je prehodil ne le kraje, kjer je živel Josip Vošnjak, ampak celo njegove vinograde. Posebno so ga privlačile raznovrstne meje, pa naj bodo to geografske ali cerkvene. Zanimalo ga

je, kako jih ljudje občutijo, kam se prištevajo. Prav njegovo poznavanje in obvladovanje terena sta ga bistveno razlikovali od nekaterih njegovih kolegov, ki so ozemlje poznali predvsem iz knjig. Spominjam se njegovih pogledov in razlag na slovensko-hrvaško mejo v Istri ali pa njegove slovenske etimologije madžarskega kraja Peč, kjer je izhajal iz pečine, na kateri stoji (podobno kot Mirna Peč) in ne iz petih cerkva, na kar spominjata latinsko oziroma nemško ime. Prav slednje kaže na njegovo odprtost do vsega novega, originalnega, kar ga je najbolj navduševalo. Zlasti je to cenil pri študentih, ki so radi jemali pri njem seminarske, diplomske, magistrske in doktorske naloge. Nekateri so mu to očitati kot neresnost, premajhno zahtevnost, on pa je neskončno užival v originalnosti njihovih idej in sklepov. Pri tem je posebno cenil delo mlajših kolegov iz podeželskih okolij, ki zaradi domačih razmer ali težje dostopnosti do literature ni slonelo na citatologiji uglednih avtorjev, ampak njihovih samostojnih pogledih in originalnih presojah. Tako je posebno cenil Franceta Kresala. Visokozveneče in običajno prazno "učenjaštvo" mu je bilo tuje. To kaže tudi njegovo četrtsotletno uredništvo Zgodovinskega časopisa, ki ga je odprl novim in predvsem mlajšim avtorjem. Nekatere razprave je moral toliko popraviti, da so postale pravzaprav njegove, toda zgodovinopisje je hotel prevetriti. Zglašal se je nad nekaterimi našimi "odkritji", na primer antropološke zgodovine, ki je je polno že pri Malu. V zvezi z njim naj povem, da je starejše avtorje izjemno cenil in je pogosto posegal po njih. Zal mu je na primer bilo, da se ni nihče potrudil mlajšim bralcem približati Josipa Stareta.

Življenje, zlasti po II. svetovni vojni, je Vasilija Melika izučilo v tej smeri, da ni preveč modro kazati svojih čustev in razlagati intimnih misli. Kljub svoji izjemni družabnosti je bil v bistvu zadržan. V večjih družbah se je težje znašel. Neskončno je bil vesel uspehov svojih mlajših kolegov, za katere mu ni bilo nikoli škoda časa. Privoščil jim je mednarodno uveljavljanje, za katero je bil sam, ne po lastni krivdi, prikrajšan. Bil jim je neskončno hvaležen, da ga po upokojitvi niso pozabili, ampak so se z njim redno dobivali. Sam je bil rad le na izletih in v svoji domači sobi. Tudi po tem, ko mu zdravje ni več dopuščalo družabnosti, obiski doma pa mu niso bili prijetni, mu je bilo treba o njih poročati. Čeprav je bil še poln načrtov, kaj bo napisal in na katera potovanja bo šel, ta so bila njegova strast, mu zdravje tega ni dopuščalo. Med zadnjimi stvarmi, ki jih je še zmogel, so bile primerjave prevodov kakšnega romana v različnih evropskih jezikih. Tako ga je njegov svet besedne umetnosti, ki ga je vrnil v slovensko družbo, iz nje tudi odnesel.

Stane Granda

Ervinu Dolencu v večni spomin
(29. september 1960 – 22. februar 2009)

*Z očmi zaprtimi sem vse podiral.
in mislil, da s praznoto pride smrt.
A čudo: vedno večji se odstiral.
pred mano svet je, v večnost razprostrt –
in v rosni zlati zarji je gorela
pokrajina iz mladih dni pepela.*

(Srečko Kosovel, Sad spoznanja)

Dne 22. februarja 2009 se je Ervin Dolenc za večno vrnil domov, v Senožeče, ki so mu vdihnile dušo in jim je posvetil svojo dušo, z njimi dihal in jih nosil s seboj povsod, kjer je plodila njegova plemenita misel. V spokojno, varno okrilje doma ga je mnogo prežgodaj vrnila bolezen, ki ji nismo točno poznali imena, katere daljnosežnosti in izjemnim stranskim učinkom se je čudila slovenska medicinska stroka, se iz nje učila ter dopustila upanje, da bodo ves trud, volja, vnema, ki jih je Ervin žrtvoval v boju z neznanim, morda nekomu vendarle olajšali bivanje in zdravljenje zahrbtni bolezni. Poslanstvo, ki bi ga verjetno le redki sprejeli, Ervin pa ga je nosil, z njim opogumljal svoje bližnje in se pripravljal na pot v večnost.

Večnost in nedvoumni privilegij spomina na dragega prijatelja, odličnega kolega in svojevrstnega zgodovinarja ostajata na živi strani življenja, pri prijateljih in zgodovinskih sodelavcih v izvirnih "ervi-

novskih" dovtipih, izrečenih na prijetnih ekskurzijah, katerih pobudnik je bil sam, na znanstvenih srečanjih, ob klepetu na poti na zborovanja slovenskih zgodovinarjev, ki so bila vedno priložnost za analizo, kritiko, predloge in številne nove ideje, ki so se porajale v nemirnem ustvarjalnem duhu Ervina Dolenca, obenem utelešenih v počasno, premišljeno in pokončno držo.

Ervin Dolenc je bil vztrajen Primorec, in še točneje Senožec, čeravno si je tako za študijsko izhodišče kot nadaljnjo znanstveno bivališče izbral Ljubljano, toda vedno je bil oster kritik njene centraliziranosti in njenega vzvišenega nerazumevanja t. i. province, srkal pa je vase prednosti njene kulturne in znanstvene ponudbe. Studiral je na Filozofski fakulteti v Ljubljani, njegovemu značaju sta ustrezala izbrani študijski smeri filozofije in zgodovine, ki ju je zaključil leta 1985 ter slednji posvetil svoj znanstveni, pedagoški, preporodovski in prenoviteljski duh, ki se je s kritično in analitično ostjo verjetno napajal tudi pri svoji prvi študijski izbiri. Nehote, saj nikdar ni bila njegova vnema usmerjena v "biti prvi", temveč predvsem ali izključno "biti v znanosti izvirno dražljiv", je vstopil v prvo generacijo projekta "2000 mladih raziskovalcev", ko so se mu odprla vrata Inštituta za novejšo zgodovino in je nedvoumno dokazal, da je projekt uspešen, ker podpira dobre, čuječe in izvirne znanstvenike. Toda vedno je ostal zvest svojemu skromnemu in delov-

nemu značaju ter obstoju na trdnih tleh. Zvestoba je Ervina krasila v vseh izrazih njegovega delovanja, rodnim Senožetom jo je izkazal z diplomsko nalogo *Poskus zgodovinske topografije Senožet. z okolico do prve svetovne vojne*, ki jo je leta 1994 nadgradil z monografijo *Senožet: skupnost na prepihu*. Trdno je bil namreč prepričan, da le kamenčki t. i. lokalne zgodovine morejo sestaviti mozaik nacionalne zgodovine, ker je bistvo v drobnostih, ki tvorijo življenje slehernika in sleherne skupnosti. V svoje domače okolje se je vračal s pobudniškimi zamislimi o srečanjih ob znamenitih osebnostih (Danilo Zelen, Rudolf Cvetko), z zapisi v lokalni reviji *27 vasi*, z bibliografskimi prispevki za Primorski slovenski biografski leksikon. Tako je prepišnim Senožetom sooblikoval zgodovinsko zavest in jim hvaležno vračal za vihravo radovednost, ki ga je gnala skozi življenjske in raziskovalne preizkušnje.

Središčno polje Ervinovega raziskovalnega dela je bila slovenska kulturna in politična zgodovina, posebno v obdobju med obema svetovnima vojnima, zavedajoč se tudi predhodnih temeljev, na katerih je bila grajena stavba zgodovine slovenske kulture. Kulturno zgodovino Slovencev je zaobjel v širokem obsegu, v katerega je seštel tako kulturno politiko kot zgodovino in delovanje posameznih kulturnih ustanov in posameznikov, se zavedal, da brez izobraževalnih ustanov narodova kultura nima možnosti razvoja, tako kot ga nima brez doprinosa znanosti in različnih umetnosti, ki sta se napajala z vsemi sočasnimi idejnimi in ideološkimi tokovi in so bila tvoren dejavnik slovenske zgodovine v obravnavanem obdobju. Tudi na tako široko zastavljenem raziskovalnem polju je sledil reklu, da zgolj iz malega raste veliko, zato je sliko slovenske kulturne zgodovine "po Ervinu" tvorila tudi ali predvsem društva, lokalne kulturne ustanove, pogosto raziskovalno zanemarjeno družabno življenje in odsevi kulturni tokov, ki v "uradnem" dokumentiranem zapisu morda niso našli mesta, zato pa niso ušli poglavljenemu Ervinovemu branju. Leta 1991 je svoja prva spoznanja o t. i. kulturnih praksah, kulturnih politikah posameznih slovenskih strank in interesnih skupin predstavil v doktorski disertaciji *Kulturne zamisli slovenskih političnih strank in skupin ter njihove kulturne organizacije v letih 1918–1929: (kulturna politika in kulturni boj)*, v kateri se je spopadel z dvoreznostjo ali večplastnostjo kulturne politike kot prepletom različnih dejavnosti, vzročnih in posledičnih dejavnikov, ki jih je opredelil kot *kulturni boj*. Zato je tudi monografijo naslovil *Kulturni boj: Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929* (Ljubljana 1996), ki ni zgolj temeljno delo na področju raziskovanja politik "stare Jugoslavije", temveč postavlja kriterije za kulturno-zgodovinsko opredelitev obdobja, v katerega je postavil predmet svojega raziskovanja. Pri tem velja opozoriti, da se je vsebinsko dvignil nad ustaljen in prepoznaven izraz

"Kulturkampf", saj je "svoj" kulturni boj postavil v kontekst prevzema vodilne vloge na vseh izraznih poljih kulture v najširšem pomenu besede.

Zelo smelo je postavil razpad Habsburške monarhije in vznik nove jugoslovanske države kot enega od pozitivnih mejnikov, predvsem pa spodbujevalnih trenutkov v razmahu slovenske kulture, ko je nedvoumno dokazal pozitivne učinke padca političnih ovir za razvoj slovenskega šolstva in kulture na sploh, pri čemer ni zanemarljivo dotedanjih prizadevanj slovenskih narodnih mož. Simbolični in dejanski dokaz je bila ustanovitev Univerze leta 1919, v dvajseta leta 20. stoletja pa je Ervin postavil enega od viškov v razvoju slovenske kulture, ki se je odražal v množičnosti, tako posameznikov, ustanov, idej in idejnih tokov, ter znova pokazal, da zgolj skupek domišljeno povezanih posameznosti tvori izjemno celoto. Ervin se je kot dejaven intelektuallec zavedal moči in možnega vpliva intelektualnih elit na razvoj (slovenske) kulture, zato se ni izognil tudi temu raziskovalnemu izzivu, vendar ga je s sebi lastno razsodnostjo postavil v širši in primerjalni državni kontekst, brezkompromisno izpostavil pozitivne in negativne učinke dejavnosti slovenskih intelektualcev za razvoj slovenske kulture v času "prve Jugoslavije". Hotè se tudi ni izognil kočljivim vprašanjem razhajanj in odnosov med slovenskimi intelektualci, pripadniki slovenskega komunističnega gibanja, tako v razpravi o Dušanu Kermavnerju (SAZU, Ljubljana 2005) kot Prežihovem Vorancu (SZI, Dunaj, 2007), ki je bil eden zadnjih Ervinovih javnih nastopov, predvsem pa priložnost za nekaj-dnevno nepretrgano druženje med prijatelji-kolegi, ko je še tlelo upanje, da bo v neizprosni boju zmagal in je bil duh navkljub utrujenemu telesu še močan, bojevit in ironičen.

Sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino so se na prelomu tisočletja lotili sme naloge izdaje *Slovenske novejše zgodovine: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije* (Ljubljana, 2005–2006), Ervinov uredniški in avtorski delež pa so, pa ne spričo okoliščin, ocenili kot nepogrešljiv, ključen, uredniško natančen in širok, vsebinsko zaokrožen in sintetičen.

Ervin Dolenc je bil tudi klasični zgodovinar v najbolj žlahtnem pomenu besede, izvor raziskovalnih problematik je poiskal v virih, saj se je zavedal njihove izpovednosti, enkratnosti, odtenkov, ki jih je v primerjavah, tehtanjih in poglobitvah mogel povezati, vključiti v tokove časa in sebe izključiti iz miselnih shem, ki pogosto obremenjujejo delo intelektualca. Po drugi strani pa je prav tako vedel, da je vir le del zgodbe, ki mora dobiti svoj kritični in analitični odsev; in takšne so bile objave virov, ki jih je pobudil ali sodeloval pri njihovi izdaji. Tako je skupaj sodelavcema in prijateljskoma Bojanom Godešom in Alešem Gabričem izdal vire o *Slovenski kulturi in politiki v Jugoslaviji* (Ljubljana 1999) ter z B.

Godešo *Izgubljeni spomin na Antona Korošca : iz zapuščine Ivana Abčina* (Ljubljana 1999).

Izvirno in izvorno polemičen Ervinov značaj se je izražal v njegovih pobudah za kritično, odprto, z argumenti podprto diskusijo med zgodovinarskimi kolegi, katere središčna tematika bi bila samokritična samorefleksija, pa čeprav je slutil, da morda ne bo dosegel iskrenega samovpogleda svojih kolegov. Toda po naravi tudi neustrašen je dosegel, da je njegov matični inštitut svojo 40-letnico obeležil na izjemno izviren način, z izvirno in odlično znanstveno konferenco *Problemi slovenskega zgodovinskega pisarstva 20. stoletja* (Ljubljana 1999), svoje poslanstvo pa uresničeval tudi kot pobudnik znanstvene konference o historiografijah v državah naslednicah SFRJ (Ljubljana 2004).

Ervin je bil srčen zgodovinar, a nikakor zaprt v prostore svoje vroče, majhne in s knjigami zatrpene pisarnice na inštitutu. Vedel je, da je kulturni boj neustavljivo delo za izboljšanje kulturnega duha, da je potrebno znanje, ki ga imamo privilegij pridobivati na način, ki ni vsem dan ali omogočen, širiti med tiste, ki prihajajo za nami. V šolske učbenike je poskušal napisati zgodovino, ki ne bo odbijala s sodbami ali podatki, temveč bo jasna, kratka in jedrnata, kakršna je bila tudi sicer Ervinova beseda, in zato vedno nedvoumna. Kot dejaven člen Zveze prijateljev mladine Slovenije je budil in spodbujal raziskovalno delo mladih raziskovalcev, krožkov, tekmovanj, njegov primorski, prevetreni duh pa je odpihnil nerodnosti formalnega komuniciranja ter postavil medsebojne odnose v prijazen in odprt pogovor.

Ko je Ervin tehtal in motril, kam pelje slovenska zgodovinska ladja, je kritično ugotovil, da je po-

trebno spodbuditi kakovostno rast slovenskega zgodovinskega pisanja; ker njegove ideje niso nikoli ostale zapisane zgolj v njegovih mislih, ker je vedel, da jih je potrebno tudi izpeljati, da bi zaživele, je predlagal, vodil in izpeljal "projekt" nagrad za najboljša znanstvena dela na področju zgodovinskega pisanja, jih pripisal muzi Klio ter dosegel, da so od leta 2000 dalje na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev to častno (in denarno) nagrado dobila komisijsko in pod njegovim vodstvom izbrana slovenska zgodovinska dela. Zadnji nabor del za zadnje zborovanje leta 2008 je bil še Ervinov, le podpisati ga ni mogel več, ker je postala roka prešibka, da bi vodila pero.

Prav v času, ko se bo tiskala *Kronika*, ki bo objavila zapis Ervinu v spomin in bralcem v spoznanje, da smo izgubili dobrega in srčnega prijatelja, velikega in pogumnega zgodovinarja, bi obhajali njegov 49. rojstni dan, tako pa bomo morali spomin nanj in na nepozabne čase druženja obujati na poti na njegov skromni grob. Vprašanje *zakaj* bo ostalo večno neodgovorjeno, kar bi Ervinu ne bilo povšeči, saj je vedno za vsako postavljeno vprašanje terjal in dal odgovor. Imel je kopico načrtov, preteklosti je želel postaviti še veliko vprašanj, verjetno jih v "ervinovski" maniri nihče več ne bo znal postaviti, še manj nanje zadovoljivo odgovoriti. Naš dolg Ervinovemu neminljivemu duhu je zvestoba širini raziskovanja, odprtosti argumentirane zgodovinarske razprave, kritičnosti in samokritičnosti ter naši muzi Klio, ki je do zadnjega dne navdihovala prijatelja Ervina.

Petra Svoljšak

Ocene in poročila

Tadej Brate: Parenzana: Železnica za vse čase. Ljubljana : Kmečki glas, 2007, 143 strani.

Podnaslov knjige o Parenzani bi marsikoga zmedel in bi se vprašal: "Kako železnica za vse čase, saj ne vozi že več kot 70 let?" Že res, vendar je s projektom "Parenzana: Pot zdravja in prijateljstva" zgodba o Parenzani ohranjena še danes – seveda v drugačni funkciji kot nekdaj.

Avtor na začetku poudari, da je o Parenzani (avtor jo imenuje tudi poreška lokalka) dovolj virov v tujem jeziku, v slovenščini pa vsekakor premalo. Več raziskav je opravil Giulio Roselli, ena njegovih knjig o Parenzani je prevedena tudi v slovenščino,¹ vendar je njegovo pisanje mnogokrat pretirano idealizirano. Nekdaj so ime Parenzana uporabljali le italijansko govoreči Istrani, danes je poznana tudi v Sloveniji. Tadej Brate je zgodovinske podatke o poreški lokalki raziskoval in zbiral več kot 40 let.

Ko prične leta 1857 obratovati železnica v Trstu, mesto dobesedno eksplodira in se razširi v nepredvidljive dimenzije z glavnim pristaniščem severnega Jadrana. Novo železnico pričnejo graditi v Pazinu leta 1873, vendar obide istrska obalna mesta. Prve lokomotive Istrskih državnih železnic so bile lokomotive Južne železnice, katerih voznega reda pa žal nimamo na voljo.

V drugi polovici 19. stoletja so bili kraji brez železnice drugorazredni. Prvi resen projekt proge Trst–Buje–Poreč gre grofu Petru Waldersteinu v letu 1887, zakon o gradnji lokalne železnice od Trsta do Poreča z možnostjo podaljšanja do Kanfanarja je istrski zbor sprejel februarja 1894. Po mnogih zapletih se leta 1900 ustanovi Družba lokalne železnice Trst–Poreč, leto kasneje v Trst prispeta prvi dve lokomotivi. Odprtje železnice je bilo slabo obiskano, saj so ljudje mislili, da je to šala. Mnogi so ostali doma, zato danes nimamo uradne fotografske dokumentacije o vožnji prvega vlaka na poreški lokalki – obstajajo le amaterski posnetki.

Poreška lokalka je bila tipična gorska železnica z mnogimi vzponi in spusti v dolino. Prvotno se železnica začne na stari postaji Sv. Andrej v Trstu, svoje postajališče je od leta 1904 imel Portorož,

postaja je bila tudi ob robu Sečoveljskih solin, kjer so v bližini imeli tudi premogovnik. Središče železnice so bile Buje kot največja postaja proge, predvidena je bila gradnja do Kanfanarja, do katere pa ni prišlo.

Avtor navaja vrste vozil na progi od začetka do konca obratovanja Parenzane. Prve ozkotirne lokomotive so bile praviloma z dvema ali tremi pogonskimi osmi. Do motornih vlakov je žal manjkalo še veliko, zato iznajdbi tovarn Komarek in Rohrbacher (motorni vlaki s parnim pogonom) ne dosežeta učinka.

Na železniški progi so se dogajali tudi posebni dogodki. Znano je bilo, da je Parenzana prevažala velike količine vina, zato je bila opitost strojevodij večkrat prisotna. Tudi otroci so prišli na svoj račun, tirnice so namilili s figami in povzročali sive lase delavcem na vlaku in železniških postajah. A zabeleženi so tudi mnogo hujši dogodki: leta 1910 vlak zaradi burje iztiri, umrejo trije; leta 1917 iztiri tovorni oskrbovalni vlak, ki sta ga vlekli lokomotive U-21 in U-22, šušljalo se je o sabotaži ruskih ujetnikov; leta 1934 zemeljski plaz blizu Kostanjevice zajame ter odnese lokomotivo U-7 in potniške va-

¹ Giulio Roselli: *Draga Parenzana! spomini, slike in dokumenti železniški progi Trst – Poreč*. Prev. Devana Jovan, Nataša Logar in Fedra Paclich. Trieste: Brzno Fächin Editore, 2002, 317 str.

gone. Dogodek iz leta 1921, ko so fašisti streljali na otroke v Strunjanu, katerim je sedaj postavljen spomenik, bi mnogi najraje pozabili, zato ni naveden v delih avtorjev o Parenzani.

Konec 1. svetovne vojne za Parenzano pomeni veliko prelomnico. V letu 1924 poreško lokalko vpišejo v register Italijanskih železnic, vozila pa so dobila latinsko oznako FS. Uradni jezik na železnici je postala italijanščina, v drugih jezikih je bilo prepovedano govoriti. Pod novo upravo je bilo najprej veliko zanimanje za lokomotive z oznakami P-4 do P-6, po 1. svetovni vojni pa je bilo naročilo novih lokomotiv vrste 6 odpovedano.

Neločljivo z železnico sta bila povezana tramvaj in trolejbus. Po dolgih letih birokracije in prerekanj je 24. oktobra 1909 nad železniško postajo v Sv. Luciji in Piranom prvič zapeljal novi trolejbus, ki je bil tehniško nedodelan. Konec avgusta 1953 tramvaj za vedno ukinejo, do danes se ne ohrani noben primer piranskih tramvajev, saj so po koncu obratovanja vsa vozila razrezali v staro železo.

Parenzana je svoj konec doživela 31. avgusta 1935. Železnica že od vsega začetka ni prinašala vidnejših dobičkov, svetovna gospodarska kriza v 30. letih se je poznala tudi na končnih letnih obračunih železnice. Država je v duhu modernizacije in napredka v Trstu brez razmisleka na hitro ukinila promet na mali železnici. Večina Istranov je ostala brez službe, mnogi so obubožali. Tirnice so še do leta 1945 ležale na progi, šele potem so jih odstranili. Lokomotive so doživele različno usodo, nekatere so še danes prisotne kot turistična atrakcija.

Po drugi svetovni vojni so bile nekatere postaje spremenjene v stanovanjske hiše, druge ostanejo prazne. Lokomotivo U-37 in štiri ozkotirne vagone so postavili ob novozgrajeno potniško železniško postajo v Kopru kot tehniški spomenik v spomin Parenzani, ki pa žal ni ustrezno oskrbovana. Postajo v Luciji so podrli, ostali so številni kilometrski kamni, v Seči so ostale železniške zgradbe, ki pa so žal zelo predelane.

Danes na Parenzano spominja muzej Parenzana v Izoli, da je zgodba o Parenzani še kako živa, pa priča projekt "Parenzana: Pot zdravja in prijateljstva". Pismo o nameri so podpisale vse obalne občine (Koper, Izola, Piran), k temu pismu so se priključile tudi skoraj vse občine na Hrvaškem in Italiji. Nekateri manjkajoči mostovi so bili postavljeni na novo, kolesarska pot se že danes vključuje v Evropske kolesarsko-rekreativne cestne sisteme, v Izoli je urejen lokalni muzej, posvečen Parenzani. Duha o Parenzani torej živi naprej.

Monografija o Parenzani je delo, namenjeno tako radovednežem, popotnikom, ljubiteljem železnice kot tudi strokovnjakom in raziskovalcem slovenske Istre. Napisana je v jeziku, razumljivem vsem, veliko število fotografij iz preteklosti in sedanjosti pa bralcu Parenzano približa v vsem nje-

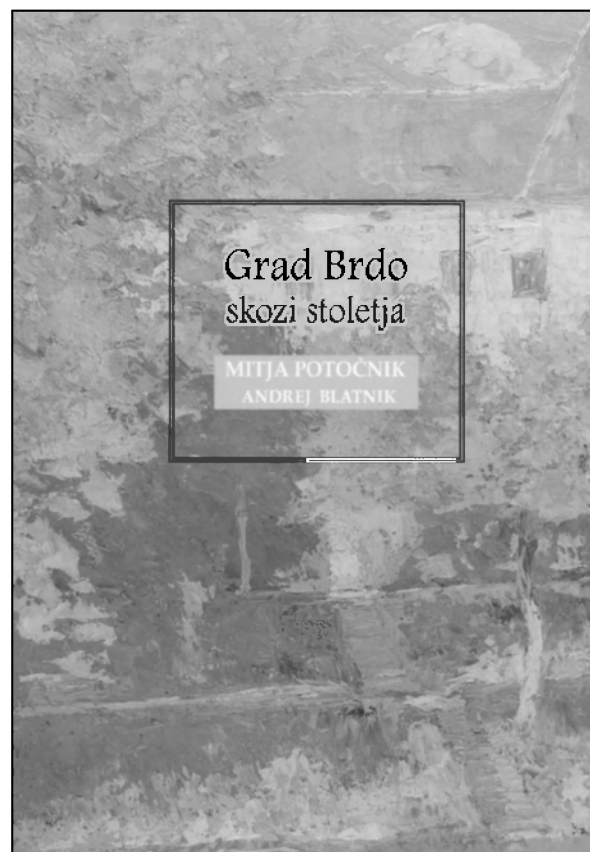
nem sijaju. Projekt "Pot zdravja in prijateljstva" pa je le še eden dobrih primerov, da moramo svojo dediščino aktivno vključevati v turistično ponudbo, saj so nam današnji vedoželjni obiskovalci za podobne projekte zelo hvaležni.

Andrej Šumer.

Mitja Potočnik (avtor), Andrej Blatnik (fotograf): Grad Brdo skozi stoletja. Novo mesto : Markus, 2008, 188 strani.

Knjiga Mitje Potočnika se osredotoča na zgodovino lastnikov renesančnega in nato baročno nekoliko preurejenega gradu Brdo pri Lukovici, sedeža zemljiškega gospostva, nato pa krajevnega urada in okrajnega sodišča ob pomembni prometni povezavi med Kranjsko in Štajersko. Prav zato Valvasor grad označi kot Brdo pri Podpeči – referenčni točki ceste, ki je povezovala Kranjsko s Štajersko. Čeprav avtor dela ne skriva osebne povezanosti s predmetom preučevanja in jo bo bralec v besedilu na trenutke tudi opazil, to ne zmanjšuje strokovnosti besedila. Delo je prav zaradi gradiva oseb, ki so bile z gradom povezane od 18. stoletja do druge sve-

točne vojne in ki se nahaja v privatni lasti, za slovensko strokovno javnost vendarle pomembno in bi zaradi majhnosti založbe zlahka ostalo prezrto. Delo je sestavljeno iz dveh delov, razdeljenih v več vsebinskih sklopov. Prvi del knjige, izšle pri novomeški založbi Markus, temelji na avtorjevi diplomski nalogi, drugi del knjige pa je pisan v slogu družinske kronike. Od drugih družinskih kronik se razlikuje po tem, da opisuje lastnike enega pomembnejših v osnovi renesančnih gradov na Slovenskem gradu Brdo pri Lukovici, v katerem je v 18. stoletju živela ena vplivnejših kranjskih plemiških družin – kamniška veja Lambergov in za grad, v katerem je pozneje, v 19. stoletju, živel pisatelj, notar in nekaj časa tudi župan Janko Kersnik.

Skozi prvi, zgodovinsko-dokumentalistični del, se izmenjujejo podatki o lastnikih gradu in njihovih rodbinah po podatkih iz genealoških tabel, deželne deske, Valvasorjevih opisov in zapuščinskih inventarjev. Avtorju uspe v nizanje lastnikov dodati tudi kakšen drobec o materialni kulturi, ki jo išče v zapuščinskih inventarjih lastnikov, deloma pa tudi v privatnem arhivu družine in jo primerja z relevantno znanstveno literaturo. Med pomembnejše delno analizirano privatno gradivo, ki bi ga bilo vredno natančneje raziskati in ki zagotovo ne bi bilo objavljeno v tej monografiji, če avtor dela ne bi bil zgodovinar, zagotovo sodijo podatki o načinu življenja družine enega od politično vplivnih mož druge polovice 18. stoletja na Kranjskem Franca Adama Lamberga. V zasebni lasti je namreč v vezani knjigi velikega formata ohranjen popis stroškov grajske kuhinje iz let 1769 do 1771. Omenjen dokument bi lahko prištel med dokumente posameznikov, zagotovo pa bi s popolno analizo tega v slovenski pisni dediščini nedvomno redkega vira zapolnil vrzeli tistim znanja željnim zgodovinarjem, ki jih zanimajo ali se ukvarjajo s tematikami, ki jih v zgodovinopisju odpira nova kulturna zgodovina. Natančna analiza omenjenih zapisov bi nemara odgovorila tudi na vprašanje o vzgibih takšnega birokratsko natančnega popisovanja vsakdanjih običajnih, postnih in prazničnih jedi ter gospodinjskih in gospodarskih stroškov. Za 18. stoletje pričakovano se je med brdskimi stroški Franca Adama Lamberga znašla tako kava kot sladkor, pa tudi pivo, vidre, ovčatina in limone, jagode, preste, kolači in rogljiči z mastjo (str. 66–67), če opozorimo zgolj na nekatera živila. Ob popisu moramo bodočega bralca sicer opozoriti, da je avtor sicer pravilno transkribiral, a napačno prevedel količine nakupljenih živil (nem. Maaß = slov. bokal = 1,4–1,6 litra). Lambergi so torej januarja kupili 3,2 litra piva in samo maseljce (nem. Seitel = maseljce = cca. 3,5 dl) sicer precej drage malvazije.

Prvemu delu knjige, temelječe na pisnem gradivu, sledi zapisovanje družinskih spominov, najprej spominov Janka Kersnika, nato pa spomini, zbrani z intervjuji njegovih vnukov. Da bi bila sorodstvena

razmerja bralcu bolj jasna, je knjigi priložen tudi rodovnik družine, ki je vsekakor dobrodošel pripomoček. Prvemu kronološkemu delu sledijo v poglavju *Podoba gradu med vojnoma* strokovni javnosti najbolj dragoceni podatki o podobi, materialni kulturi in vsakdanjem življenju na gradu v času po prvi svetovni vse do požiga gradu leta 1943. Da so tovrstne zgodbe zanimive za veliko širši krog publike, priča tudi dokumentarni feljton o trenutnem lastniku, ki je bil pred časom predvajan na nacionalni televiziji. Ta del knjige sledi albumu fotografij ruševin gradu in se začne s prvim "vidnejšim članom družine" Janezom Kersnikom, dedom Janka Kersnika, ki je v družinski zgodovini zapisan kot učitelj Prešerna in Copa. Vendar pa je šele njegov sin kot uslužbenec okrajnega sodišča prišel na Brdo in družino povezal s tem gradom. Pričevanja potomcev, ki se prepletajo skozi nadvse funkcionalno diferencirane sobice tega ogromnega bivanjskega prostora, dokazujejo, da življenje na podeželskem dvorcu še zdaleč ni bilo preprosto in podeželsko romantično, kot so v času tik pred in po prvi svetovni vojni verjeli meščani. V gradu je ostajal tudi od okoliških mest drugačen in zato ne-modernizacijski način življenja: tudi po prvi svetovni vojni so vodo še vedno nosili iz grajskega vodnjaka in si še vedno svetili s petrolejkami. Različne funkcije, ki jih je združeval funkcionalno preurejen prostor renesančnega gradu, so se odražale tudi v življenjskih zgodbah njegovih prebivalcev. In obratno, prostor je razkrival hierarhijo med stanovalci gradu Brdo in njihovim načinom življenja. Pa se najprej posvetimo prostoru: v prvem in drugem nadstropju so bili bivalni prostori lastnika: salon in knjižnica, lovska soba, sprejemnica, pisarna, sobe članov družine, urejene po okusu posameznikov. V pritličju in deloma v starih obrambnih stolpih so bili različni delovni prostori in shrambe: jabolčna kamra, mlečna kamra, močnata kamra, "špajza", črna kuhinja, fišterna, hkrati spalnica dekle, (jedilnica za delavce, stolpna kamra, ki je služila kot kurnik). Tretji del funkcionalnih prostorov, urejenih zlasti v pritličju gradu, je pripadal javnim funkcijam, ki so se že stoletja opravljale v poslopju. Z veže je bil vhod v notarjevo pisarno in njegovo stanovanje, nosilca javnopravne funkcije, ki se uveljavi šele sredi 19. stoletja, nekdanja kuhinja je postala mizarska delavnica, v gradu pa so ostale tudi celice za jetnike z okni na dvorišče, da ti ne bi mogli zbežati. Zanimivo je, da se člani družine še danes spominjo tudi takšnih podrobnosti kot podatka, da so bili v "grajski" ječi zaprti le obsojenci za manjše prekrške s kaznijo do treh mesecev. Ob zaporniških celicah so bili prostori namenjeni sodnemu hlapcu (ječarju) in naprej posebna celica za jetnice, ki so jih po pravilih procesnega prava, ki so se ga očitno še kako držali, zapirali ločeno. V prvem nadstropju gradu bili tudi prostori sodišča. Če je bil en od stolpov namenjen

hrambi živil, je bil drugi namenjen arhivu krajevnega sodišča. Omenjeno poglavje dopolnjujejo fotografije redke opreme in inventarja, ki je bil v gradu pred požigom in ki se je ohranilo do danes.

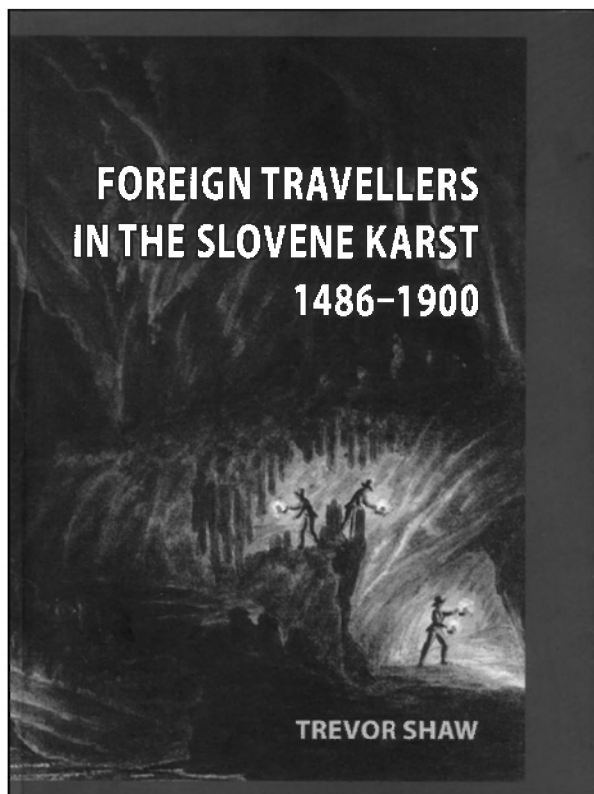
Zadnje poglavje je namenjeno otroškim spominom tistega dela družine, ki je živel na gradu, ki jih dopolnjujejo spomini ene od služkinj, ki je delala pri družini, kar omogoča tudi bolj plastično predstavitev funkcij posameznih delov gradu. Zgodbe, ki so zapisane brez avtorjevega dodatnega posega v izrečene spomine, tako postajajo več kot zgolj del tudi selektivnega družinskega spomina, postajajo gradivo, ki je na razpolago tistim, ki jih to obdobje in posamezniki, ki so ga sooblikovali, strokovno zanimajo.

Dragica Čeč

Trevor R. Shaw: Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486–1900. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 338 strani.

Na osemdesetletnico T. R. Shawa je izšla nova, dopolnjena izdaja dela, v katerem se ukvarja z opisi potovanj po Krasu. V ponatisu knjige so izpuščeni, a tudi dodani novi popotniki, predvsem pa je dodano veliko novega slikovnega gradiva. Prvi del knjige

temelji na kratki analizi določenih fenomenov, ki se pojavljajo v potopisih: avtor na kratko predstavi prometno infrastrukturo, nastanitev popotnikov, razvoj in najbolj priljubljene točke obiskov popotnikov, organizacijo obiska ter pokara tudi neprimerno vedenje popotnikov. Nekateri podatki so dragoceni za poznavalce posameznih jam, saj odgovarjajo na vprašanja o njihovi urejenosti in dostopnosti v določenih zgodovinskih obdobjih.

Prvemu analitičnemu delu sledi krajše poglavje, v katerem avtor predstavi glavne značilnosti jam in ki je namenjeno zlasti bralcem, ki področja slovenskega Krasa ne poznajo, rdeča nit z ostalo vsebino knjige pa predstavlja seznam popotnikov, ki so obiskali posamezno jamo oziroma naravni fenomen.

Temu sorazmeroma kratkemu, a za bralčevo razumevanje prostora pomembnemu delu, sledi vsebinsko najobsežnejši del knjige, v katerem avtor po kronološkem redu objavlja tiskane in rokopisne zapise o kraškem svetu. Z inženirsko natančnostjo je avtor sistematično nanizal: objavo delov potopisa, ki se nanašajo na širše področje krasa, reprodukcijo tiskanega izvirnika oziroma transkripcijo rokopisov ali prevoda drugojezičnih tekstov v angleščino. V uvodu k vsakemu tekstu je predstavljen pisec in pojasnjeno poimenovanje naselij, jam ali oseb, ki so v tekstu nekoliko nejasna ali celo napačno zapisana. Pri stoosemdvajsetih predstavljenih delih popotnikov je poudarek sicer na objavljenih potopisih, ki so izšli kot knjige ali predvsem od 19. stoletja tudi kot časopisni članki. Dragocen del potopisov predstavlja petnajst neobjavljenih rokopisov, med njimi tudi takšnih, ki se nahajajo v privatni lasti. Med njimi naj omenimo popotni dnevnik poznejšega angleškega kralja Jurija V. Poudarki posameznih avtorjev se povezujejo s socialnim in kulturnim okoljem piscev in njihovimi strokovnimi in poklicnimi interesi. Bralec opazi le, da je slovenski kras vse do konca 19. stoletja oddaljen od tistih intelektualnih krogov, v katerih so svojo javno vlogo počasi pridobivale tudi ženske intelektualke, saj med objavljenimi zapisi niti eden ne pripada avtorici. Omenjeno okoliščino je verjetno potrebno pripisati temeljni značilnosti ženskih popotnic, katerih teksti so pogosto ostali neobjavljeni. Kljub temu je potrebno pristaviti, da je bilo obiskovanje jam prav tako cilj potovanj delavske, meščanske ali plemiške ženske in da so prvi potopisi žensk ohranjeni že iz 14. stoletja.²

Na potovanjih so se osebna izkustva mešala z izobraževalnimi in raziskovalnimi nameni obiskovalca. Njihovi opisi so bili praviloma (ne pa izključno) namenjeni širši javnosti in pri tej tudi zelo priljubljeni. Nenazadnje so nekatera dela ustvarjala imaginarij določenega območja. Brez pretiravanja lahko zapišemo, da je enega od prvih imaginarijev

² Sara Mills: *Discourse of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism*. Routledge, 1993, str. 27.

kraškega sveta v svojem potopisu iz leta 1669 ustvaril Edward Brown, saj je bilo njegovo delo prevedeno v štiri jezike.

Omeniti velja, da je avtor v znanih nahajališčih podpisov v jamah in ohranjenih knjigah gostov poiskal vpise omenjenih potopiscev. Čeprav večina vpisov v "knjige" gostov ne dosega njihove izrazne mojstrskosti v objavljanih delih, so med njimi tudi izjeme, ki pritegnejo bralca. Igralec Anton Lang, ki je obiskal Windisch-Graetzove Zelške jame in Predjamski grad, je v knjigo gostov slednjega zapisal, da je očaran nad sijajnostjo gore in gradu. Njegov spremljevalec kipar Andreas Lang se je lastniku in gostitelju knezu Windisch-Graetzu laskal z vpisom, da so grad in jame paradiž in svetovno čudo. Kompliment je podelil tudi eni od svojih gostiteljic hčerki Huga Windisch-Graetza, ki jima je v lepem sončnem vremenu razkazala grad.

Kljub osredotočenosti na kraški svet je znal avtor v potopisih najti dragocene podatke o kulturni dediščini slovenskega ozemlja. Objavil je namreč tudi litografije in skice, ki so del potopisov, ki niso del poročil o kraških jamah in pojavih, a zgolj če se nanašajo na preučevano geografsko področje. Tako so objavljene skice in opis čolnov, s katerimi so prevažali popotnike in tovor od Vrhnike do Ljubljane ter skice kozolca. Objavljeni deli rokopisov, ki jih hranijo v arhivih in knjižnicah različnih ustanov, dajejo slutiti, da bi se v njih našlo tudi zanimive podatke za druge dele slovenskega ozemlja, ki so bili del itinerarijev omenjenih popotnikov.

Kot spodbudo bralcu, da si vzame v roke omenjeno knjigo, naj služi predstavitev subjektivno izbranih, berljivih prilog v objavah izvirnih tekstov. Med bolj priljubljenimi izkušnjami zgodnjeno-veških avtorjev so zagotovo opisi nevarnosti – zlasti roparskih napadov, s katerimi ustvarjajo podobo svoje neustrašnosti. Tovrstni opisi seveda izginajo, ko se začnejo potovanja z vlakom. A prav potovanja z vlaki prinašajo nove anekdote. Angleški gentleman Charles Edwardes se je moral ob težavah, ki so jih imeli v Nabrežini potniki in uslužbenci z burjo, odpovedati vsem maniram svojega socialne skupine in se nasmejati prizoru, ki ga je videl skozi okno vagona. Drugače od ostalih popotnikov je kraški svet sprejemal svetovno znani psihoanalitik Freud. Znanstvenik je navdušenost svojega vodnika nad jamami v maniri svojih psihoanalitičnih teorij opisal kot: *"I recognised him as a neurotic and his exploits of a conquistador as an erotic substitute."* A tudi zapriseženega psihoanalitika je ogled Škocjanskih jam navdušil. Bralec bo z užitkom prebral tudi romantične opise ruskega mornariškega častnika, ki je po koncu napoleonskih vojn čez slovensko ozemlje potoval v rodno Rusijo.

Spremembe v načinih potovanj ter prehod od popotnikov, ki so potovali po svojih "grand" turah, do "modernih" turistov se odraža tudi v objavljenih opi-

sih. Novi turisti se namreč poslužujejo ugodnih železniških prevozov in organiziranih potovanj. Dokaj zgodaj organizatorji masovnih potovanj v svoje potovalne načrte vključijo tudi Postojnsko jamo in tako prva organizirana skupina popotnikov angleškega poslovneža Thomasa Cooka obišče jamo leta 1868.

Z množičnim in organiziranim turizmom se je med nekaterimi popotniki začela uveljavljati nova romantika, ki se je odražala v iskanju naravnega in neokrnjenega. Prav množični turizem je na prelomu stoletja odpiral novo poglavje popotniških želja. Med takimi turisti je bil tudi kronski princ Ruprecht Bavarski. Kar precej se je moral potruditi, da je našel domačega "kmeta", ki je znal dovolj nemško, da ga je kot vodnik odpeljal v manj znano Otoško jamo, kjer pa je veselje izničilo vse začetne težave. Kapniki so bili namreč bolj "naravni", saj niso bili okajeni od dima bakel. V nasprotju z iskanjem "manj znanih" jam pa od srede 19. stoletja upada zanimanje za Cerkljsko jezero, ker je prej zagotovo spadalo med čuda, vredna ogleda, čeprav je bilo potovanje po slabše vzdrževanih stranskih cestah verjetno mučno. Z začetkom potovanj z vlakom se je to "čudo" še bolj oddaljilo od glavnih prometnih poti in tako se je posledično zmanjšalo število obiskov in zapisov o njem.

Na koncu tega kratkega pregleda knjige naj opozorim, da transkripcije tekstov, ki so z objavo postali dostopni širši javnosti, zaradi žanra in sloga, v katerem so napisani, s pridom uporabljamo tudi v didaktične namene na različnih stopnjah izobraževanja (zaradi jezika sicer zlasti v srednješolskem in visokošolskem izobraževanju). Za nadaljnje raziskave so zelo uporabne tudi tabele, ki so v tej izdaji na koncu knjige in v katerih so kvantitativno predstavljeni itinerariji poti.

Dragica Čec

Martin Brilej: Litijski obrazi. Litija : Tiskarna Aco, 2008, 264 strani.

Litija je s knjigo Martina Brileja Litijski obrazi končno dobila svoj pečat, pečat, ki so ji ga odtisnile življenjske zgodbe in usode ljudi, ki so živeli in delali v Litiji.

V Litiji smo dolgo čakali izvirno zbirko obrazov iz preteklosti, ki so tako ali drugače zaznamovali naše mesto. Litija je s svojo bogato družbeno in politično zgodovino kar klicala po objavi dela, ki bi osvetlilo posamezne usode ljudi, ki tvorijo svojevrsten preplet nekdanjih časov in ustvarjajo "litijski pečat". Litijska zgodovina je bila v preteklosti mnogokrat po krivici prezrta, obravnavana s premalo pozornosti

in še vedno nima tiste veljave in teže, ki bi si jo zaslužila. Pričujoče delo je korak k popravi te krivice in k izgradnji boljšega, plemenitejšega odnosa do dela in zapuščine naših prednikov.

Počasen sprehod skozi zadnja desetletja oz. stoletja dokaj meščansko usmerjene Litije je razkrivanje bližine in razdalj, ki kljub časovni odmaknjenosti ohranjajo zgovorno mozaičnost in na nekaterih mestih odkrivajo tančice, ki so bile že dolgo zakrite. Ta pestri družbeni mozaik posameznikov je prišel do izraza zlasti konec 19. stoletja, ko se je Litija zaradi prihoda železnice, vzpona gospodarstva in splošnega vzdušja, ki je nacionalne interese postavljalo pred lokalne, odprla navzven kot nikoli pozneje v zgodovini. Nekateri posamezniki, ki so delovali tudi izven meja ozkega lokalnega okolja, so znali v domači kraj vnesti pridih svetovljanstva, ki se je s posameznimi dogodki na trenutke močno dotaknil Litije in njene okolice.

Martin Brilej, vnet raziskovalec litijske zgodovine in strasten častilec njene dediščine, je v knjigi nanizal portrete 49 posameznikov, ki so zadnji dve stoletji tako ali drugače zaznamovali utrip mesta ob Savi. Knjiga je zadnji del Brilejeve trilogije, poleg *Spomina na Litijo* in *150 let železnice*, ki odstira zgodovino Litije in njene okolice. Prvo delo *Spomin na Litijo* (1995) predstavlja stare razglednice od konca 19. stoletja do 2. svetovne vojne in je izšlo v letu 850-letnice prve omembe Litije. Knjiga je svojevrsten prikaz mesta in okoliških krajev, kakršnih danes ni več, hkrati pa dokaz, da je Litija nekdaj imela mnogo pomembnejši položaj in težo kot danes. Avtor je tudi sam lastnik zavidljive zbirke starih krajevnih in priložnostnih razglednic. Železnica je z Litijo povezana mnogo bolj, kot se zavedamo in knjiga *150-let železnice* (1999) opisuje

zgodovino Južne železnice, ki je najmočnejše vplivala na razvoj kraja in njene širše okolice. Prihod železnice skozi Litijo je povzročil izjemno hiter napredek in razvoj industrije, porast prebivalstva, posledično pa tudi družbeni in politični razmah, kar je botrovalo temu, da je bila Litija na prelomu stoletja, še bolj pa med obema vojnoma kot središče sreza, pomembno gospodarsko, politično in kulturno središče mnogo širšega območja, kot ga obsega danes.

Knjiga *Litijski obrazi* je svojevrsten poklon ljudem, med katerimi so nekateri znani tudi v širšem slovenskem prostoru, ki so s svojim bivanjem in delom doprinesli ter vplivali na razvoj in življenje mesta. Pri izboru portretov je avtor posegel na domala vsa področja človekovega ustvarjanja in udejstvovanja od politike, gospodarstva, umetnosti, športa in ljubiteljskih zanesenjakov, zato je delo svojevrsten in slikovit prikaz utripa življenja ljudi v dobrih zadnjih dveh stoletjih, predvsem pa v času, ko je bilo v Litiji zaznavati meščanski utrip in pridih svetovljanstva, saj so nekateri posamezniki svoje delo širili v slovenski in tudi evropski prostor: brata Rudolf in Metod Badjura, politik in narodni buditelj Luka Svetec, skladatelja Anton Lajovic in Peter Jereb, slikar Rudolf Marčič in njegov brat general Karel Marčič, slikarka Mira Pregelj, skladatelj in glavar Viktor Parma, pisatelja Josip Vandot in Fran Celestin, lutkar Nace Simončič ... Poleg znanih Litijanov so v knjigi opisani tudi domačini, ki so s svojim zanesenjaštvom in prostovoljnim delom prispevali pomemben delež k razvoju in utripu kraja, a ostajajo vpeti zgolj v lokalne okvire. Njihove zgodbe so za bralce, zlasti domačine, še posebej dragocene, saj prinašajo vedenje o ljudeh, ki jih mlajše generacije sploh ne poznajo, starejšim prebivalcem Litije pa budi morda že davno pozabljene spomine iz otroštva. Njihove zgodbe nizajo osnovne osebne podatke, prehojeno življenjsko pot, delovne dosežke, včasih pa tudi čisto intimne podrobnosti o značaju in zasebnih pripetljajih, vendar v izredno spoštljivih okvirih, tudi s kančkom humorja, a zgolj z usmerjenostjo v iskanje človekovih pozitivnih lastnosti.

Življenjske zgodbe dopolnjuje bogato slikovno gradivo, nekatero objavljeno prvič, ter posebni znamenki s pomembnimi podatki in anekdotami, kar daje delu še posebno mikavnost, zlasti za mlajše in manj zahtevne bralce. Zelo koristen pripomoček je časovni trak z umestitvijo posameznih oseb v časovna obdobja, kar bralcu omogoča boljšo predstavbo in prikaz njihovega sobivanja, s tem pa tudi razumevanja njihovega delovanja in razmišljanja. Zbiranje gradiva je potekalo kar celo desetletje, največjo težavo pa je avtorju predstavljalo dejstvo, da mnogi potomci za svoje znamenite prednike sploh ne vedo in so njihovo zapuščino kratkomalo uničili. Z zanesljivostjo lahko rečemo, da je takšno ravnanje posledica neustreznega odnosa Litijanov do lastne dediščine. Navedba 37 informatorjev priča o izjemni

angažiranosti avtorja iztrgati pozabi še tisto malo, kar je ostalo, saj čas neusmiljeno melje in briše sledi. Ravno zato bi seznamu lahko dodali še marsikatero posameznika, ki bi si zaslužil članstvo na tem eminentnem seznamu, a je ravno ta vsesplošni indiferentni odnos nekaterih avtorju preprečil pridobiti ustrezne in verodostojne podatke o njih. Zaznati je tudi pomanjkanje strokovnega oz. znanstvenega gradiva o zgodovini Litije in njene okolice, kar ponovno kaže na nezanimanje tako domačinov kot stroke za njeno preučevanje in ohranjanje.

Knjiga Martina Brileja *Litijski obrazi* je dragoceno pričevanje preteklih časov z vidika spoznavanja življenja in dela naših prednikov kot tudi z vidika ohranjanja arhivskega gradiva, saj je v njej lepo število še neobjavljenih fotografij, ki dajo besedilu posebno izrazno moč.

Kljub dolgemu seznamu imen in priimkov pa avtor iz objektivnih razlogov še vedno pušča nekatere strani neodstrte, nepopisane in prav je tako. Zgodovina je nikoli dokončana zgodba, ki vedno znova odkriva nove podatke, nova dejstva in slike se zaradi njih prikažejo v popolnoma drugačni luči kot nekdanj. Vsako zgodovinsko naravnano delo mora pustiti možnost odprtih poti in novih spoznanj. Z upanjem lahko zato nekoč pričakujemo nadaljevanje Litijskih obrazov.

Helena Hauptman

Zbornik občine Slovenska Bistrica III: Svet med Pohorjem in Bočem (ur. Stanislav Gradišnik). Slovenska Bistrica : Zavod za kulturo, 2009, 774 strani.

Včasih je pravi užitek vzeti zvečer knjigo v posteljo in jo prebirati, preden veke pokrijejo od dnevnih naporov utrujene oči, roke omahnejo in knjiga pade na posteljo, velikokrat pa tudi na nos. Pri novem zborniku, ki ga je izdala občina Slovenska Bistrica, branje v postelji ni mogoče, saj je nova številka zbornika velika knjiga v pravem pomenu besede. Knjiga je pretežka za držanje pokonci in kljub trudu bi se njen hrbet zaradi teže usločil, roke pa boljše že pri večkratnem prelaganju po mizi. Nova knjiga predstavlja že tretji zvezek, ki lepo dopolnjuje mozaik življenja na območju nekdanje slovenjebistriške občine. Prvi zbornik je izšel že leta 1982, drugi je bil izdan leta 1990, na v zborniku zajetem območju pa se je zgodilo toliko stvari, da je bila priprava in izdaja novega po mnenju občine in uredniškega odbora prava nuja. Območje je v tem času doživljalo svoj razvojni vzpon, ki se lahko enači le še z vzponom, ki ga je doživljalo v prvem desetletju 20. stoletja. Tudi

novih idej in tem za obdelavo je bilo veliko na vseh znanstvenih področjih, med njimi pa je tudi nekaj takih, ki so bile v preteklosti zapostavljene, ali drugih, ki so z novim vedenjem postale bolj jasne in so zahtevale objavo novih podatkov. Ceravno ponavadi občinski zborniki služijo tudi kot protokolarna darila, pričujoči tretji zbornik Slovenske Bistrice presega tovrstne publikacije, njegovo bogato vsebino pa bo v prvi vrsti presojala zlasti strokovna javnost. Tem člankov v zborniku so aktualne za današnji čas in medtem ko je bilo predvsem v prvem, pa tudi še v drugem zborniku več člankov, ki so osvetljevali dogajanje na Slovenjebistriškem z vidika zmagovalcev v drugi svetovni vojni, so v tretji številki zbornika objavljeni članki, ki zadevajo tudi temno dogajanje ob zaključku svetovne morije. Ti so obravnavano področje neizbrisno zaznamovali.

Za izhodišče priprave nove številke zbornika je pripravljala skupina določila prostor nekdanje občine Slovenska Bistrica, ki se danes deli na štiri manjše, t. j. Slovensko Bistrico, Oplotnico, Poljčane in Makole, prostor, ki so ga opisno označili za področje med Pohorjem, Bočem in Halozami, ter tako omogočili širšo in kompleksnejšo obravnavo posameznih tem. Pri oblikovanju vsebine je sodelovalo več kot 40 avtorjev, za zbornik, ki šteje nekaj manj kot 800 strani, pa so prispevali več kot 1200 strani tipkopisov. Ker je idej še ostalo, pojavljajo pa se tudi vedno nove, uredniški odbor zatrjuje, da pričujoči tretji zbornik ne bo tudi zadnji.

Članki v zborniku so usmerjeni predvsem kulturno in naravno zaščitno, saj so v preteklih, skoraj dvajsetih letih tukajšnje občine in država veliko denarja in časa namenili prav ohranjanju naravne dediščine in čuvanju svojega okolja. Za kulturne spomenike to pomeni njihovo obnovo, saj so bili nekateri med njimi, roko na srce, ne le zaradi vojnih in povojnih dogodkov, pač pa tudi zaradi mačehovskega odnosa družbe do njih, v zelo žalostnem stanju.

Tematsko je zbornik nekako razdeljen v tri sklope, od katerih se prvi posveča predvsem družboslovno humanističnim temam, v drugem delu pa prevladujejo naravoslovni članki, čeprav je močno ločnico med njimi pravzaprav težko začrtati. Življenje je namreč preplet enega in drugega in v človeškem življenju eno brez drugega ne bi moglo obstati. Kot tretji sklop bi lahko opredelili članke, ki so objavljeni po kompletu naravoslovnih raziskav in med sabo nimajo osnovne rdeče niti, več med njimi pa je zanimivih za zgodovinarje.

Prvi del, v katerem si skušajo članki slediti po kronološkem zaporedju, se začneja z novimi dognanji, ki so jih v vedenje o dogajanjih na slovenjebistriških tleh v poznoantičnem in zgodnj srednjeveškem času prinesla najnovejša arheološka izkopavanja. Tukajšnje ključno najdišče je še vedno Ančnikovo gradišče, kjer sistematična izkopavanja in kontinuirane raziskave potekajo že od leta 1986. Dopolnjuje ga članek o prebivanju Keltov na tukajšnjih tleh in sledih, ki so jih zapustili v današnjem življenju, saj nas nanje spominjajo nekatera osebna imena in priimki ter imena krajev. Sledi topografski pregled cerkvene in grajske stavbne dediščine med Pohorjem in Bočem ter zgodovina gosposčine Oplotnica, ki je bila nekaj časa samostojna, večino časa pa združena s posestvi v Žičah in Slovenskih Konjicah. Članek je v prvi vrsti pregled arhivskih virov o gosposčini, ki jih danes hranita Zgodovinski arhiv v Celju in Pokrajinski arhiv v Mariboru, zanimive podatke pa je najti tudi v fondih Stajerskega deželne arhiva v Gradcu.

V severozahodni del obravnavanega področja segajo pohorski gozdovi, spremembe v rabi tal in prostora pa je najlažje spremljati skozi evidence in slike, ki jih nudijo katastri. Med njimi nam osnovno stanje ponavadi prikažejo podatki v franciscejskem katastru iz prvih dvajsetih let 19. stoletja, saj je najstarejši kataster, ki s svojimi podatki tovrstno, relativno verjetno primerjavo še omogoča. Kot arhivski vir pa omogoča še mnoge druge raziskave, čeravno je za slovenski del Stajerske nekoliko slabše ohranjen kot npr. od slovenskih dežel za Kranjsko ali Koroško.

Poseben članek je razumljivo posvečen družini Attems oz. Ignacu Mariji Attems (1652–1732). Attemsi, lastniki gradu v Slovenski Bistrici, izhajajo iz Furlanije. V 18. in 19. stoletju so bili ena najpremožnejših štajerskih družin, njeni predstavniki, ki so zasedali pomembne državne službe, pa so bili

posledično tudi oblikovalci družbenih dogajanj, snovatelji razvoja in mecenari kulturnega ustvarjanja. Ignac Marija Attems je tisti, ki je z nakupi zemljiških gospostev na Stajerskem (Podčetrtek, Statenberg, Hartenstein, Pilštajn, Brežice, Gösting, Brestanica, Bistriški grad, Turn pod Brestanico, imenje Drenik, urad Aigen in izgradnja palače v Gradcu) pripravil gospodarsko podstat družini, veliko premoženje pa mu je omogočilo tudi podpiranje umetnosti v duhu časa, v katerem je živel, torej baroka.

Posebna obravnava v zborniku predstavlja tapiserie s provenienco iz bistrškega gradu, saj so bile do konca baroka tapiserie skoraj obvezni del notranje opreme plemiških domov. Danes večino ohranjenih bistrških tapiserij hrani Narodni muzej Slovenije. V njegovih depojih so se verjetno znašle okoli leta 1949, ko je bil bistrški grad nacionaliziran, notranja oprema pa deloma raznesena deloma pa predana Federalnemu zbirnemu centru. Po besedah avtorice so bistrške tapiserie poškodovane in neprimerne za obešanje, zato jih ni mogoče videti. Njena posebna zahvala je bila zato namenjena delavcem Narodnega muzeja, ki so jih za objavo članka v zborniku kljub težavam zaradi poškodb kvalitetno poslikali.

Arhivsko gradivo gosposčine Bistriški grad hranijo danes v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Deli fonda so prišli k njim iz Federalnega zbirnega centra, kamor ga je izročila jugoslovanska vojska, ko je po koncu druge svetovne vojne zasedla grad, delno pa so ga kupovali v avstrijskih antikvariatih, kamor je "slučajno zašlo". Originalno gradivo dopolnjujejo kopije, ki so jih mariborski arhivisti za kompletiranje fonda pridobili iz graškega arhiva. Med gradivom je danes tudi računska knjiga župnije Smartno na Pohorju za obdobje od 1629 do 1650, ki jo obravnava naslednji članek. Veliki kulturni poti pod okriljem Sveta Evrope in mednarodnemu interdisciplinarnemu simpoziju o svetem Martinu, ki je v 4. stoletju hodil tudi skozi naše kraje, je uredniški odbor namenil poseben članek. Simpozij je organiziralo kulturno društvo Poslanstvo sv. Martina, odvijal pa se je leta 2007 v Slovenski Bistrici. Prav tako iz fondov mariborskega arhiva so črpani podatki o družini Sernec, ki je s svojim delovanjem vidneje posegla v narodnopolitično dogajanje na Slovenjebistriškem v 19. stoletju.

Samostan Studenice leži ob severnem vznožju Boča. Ob vodnem izviru ga je okoli leta 1230 postavila Zofija Rogaška in bila v njem tudi priorica. Zgodovina mu predvsem po letu 1782, ko ga je Jožef II, kot mnoge druge, ukinil, ni bila naklonjena. Leta 1992 je bil stavbni kompleks razglašen za kulturni spomenik, po vrnitvi prvotnim lastnikom v denacionalizacijskih postopkih pa na njem potekajo obširna obnovitvena dela, ki jih strokovnjaki izkoriščajo za raziskave stavbne dediščine. Želja lastnikov je, da bi bil v obnovljenih poslopih nekdanjega samostana

dom za ostarele, strokovne službe pa so se s predlagano namembnostjo strinjale. Namembnost obnovljenih kulturnih spomenikov je namreč glavni problem, s katerim se srečujejo lastniki za kulturne spomenike razglašanih objektov, saj vzdrževanje takšnih stavb terja velike stroške, ki jih običajno nimajo. Tudi kadar večino prostorov namenijo muzejskim predstavitvam, se slej ko prej zastavi vprašanje pokrivanja stroškov, saj muzejske institucije nikjer po svetu niso dovolj profitabilne za vzdrževanje takih stavb, državni proračun pa tudi ni vreča brez dna.

V odročnejših krajih bistrškega Pohorja se še vedno skrivajo mnoge ohranjene kmečke domačije. S preučevanjem te stavbne dediščine, h kateri lahko poleg hiš in različnih gospodarskih poslopij, npr. vinskih kleti prištejemo tudi krajinska znamenja, lahko še danes zvemo veliko o življenju in običajih na pohorskih pobočjih, saj je planina naseljencem nudila skoraj vse, kar so potrebovali za življenje.

Deklaracijsko gibanje med prvo svetovno vojno je tudi na Slovenjebistriškem pustilo svoje sledi, listine s podpismi pa se danes nahajajo v mariborskem arhivu. Zadržno delovanje na Bistrškem obravnava naslednji članek, v zborniku pa tudi niso mogli mimo razvoja vojaštva in vojašnice, ki je v Slovenski Bistrici zavzemala pomembno mesto v vsakdanu domačega prebivalstva. Sledi vojaštva sicer segajo že v pradavnino, z vso gotovostjo pa je možno zatrditi, da je tod mimo v rimskem času potekala povezovalna pot, pomembna tako za rimsko vojsko, potrebe trgovanja in gibanje prebivalstva. Po drugi svetovni vojni je poslopja, zgrajena leta 1900 ob robu mesta za vojašnico, konjsko bolnišnico in kasneje tudi šola za rezervne časnike, ki jo je obiskoval celo Božidar Jakac, zasedla Jugoslovanska ljudska armada. Dne 20. septembra 1991 jo je prevzela Teritorialna obramba. Posebna razprava obravnava gospodarski razvoj med Pohorjem in Halozami, omejuje pa se le na obdobje po letu 1991.

Dogajanja po drugi svetovni vojni so enako kot sama vojna še dodatno obremenila odnose med ljudmi, nekatere grozote pa se nam v polnosti odkrivajo šele danes. Taki pojavi se sicer dogajajo ob koncu vsake vojne, procentualno pa je bilo po bojev brez sodnih procesov na Slovenskem največ, kar pa si je glede na to, da so se na prehodno slovensko ozemlje ob koncu vojaških akcij v jugovzhodni Evropi zgrinjale množice različnih vojsk in kompromitiranih posameznikov, nekoliko lažje razlagati. Vendar je zločin tudi danes težko razumeti, saj se je z zaukazanim molkom in odvzemom pravice do groba samo še stopnjeval.

Zanimivo je tudi pregledovanje domačih krajev na starih razglednicah, ugotavljanje podobnosti in razlik ter obujanje spominov, vezanih na spremeno okolje. Hkrati so razglednice neprecenljiv zgodovinski vir preučevanja tako slikovnega kot pis-

nega dela (besedila) za raziskovalne namene z različnih raziskovalnih vidikov, npr. krajevnega, etnološkega, nacionalnega, političnega itd.

Naravoslovne teme, ki si sledijo v drugem sklopu člankov, običajno večino bralcev Kronike nekoliko manj "vlečejo", kljub temu pa si zaslužijo nekaj stavkov. Vanje nas popelje predstavitev narave med Pohorjem in Halozami, v razpravi pa se avtorici dotakneta tudi primerov oblikovane narave, ki jih predstavljajo parki in vrtovi ob graščinah. Ti se postavljajo tudi z nekaterimi eksotičnimi primerki, ki jih sicer v naravnem okolju naših krajev ni najti, običajno pa so jih v svoje parke in vrtove posadili lastniki graščin iz kdove kakšnega razloga, prav tako pa velikokrat ostaja skrivnost pridobivanje njihovih semen ali sadik. Naslednja članka se posvečata prikazu botaničnega bogastva območja bistrške občine in mineralom, ki sestavljajo pohorsko hribovje, nanje pa običajno naletimo med pohajkovanjem po tukajšnjih poteh. Pohorski tonalit oz. granodiorit in čizlakit sta tudi pogosti okrasni kamnini, ki ju lahko občudujemo na številnih pročeljih, med drugim tudi na vhodu slovenskega parlamenta.

Leta 1993 je južno od račkih ribnikov začel nastajati botanični vrt, še pred sto leti pa se je tukaj razprostirala vaška gmajna, porasla z ločjem in šašem, ki jima domačini pravijo cedilje in šar. Zbornik prinaša še članke o pticah, dvoživkah in plazilcih, metuljih, hroščih, potočnih raki, kačjih pastirjih, kobilicah in bogomolki ter netopirjih, ki živijo na Slovenjebistriškem. Tudi skrb občin za obnavljanje kulturne dediščine je predstavljena v posebnem članku.

Sledi še nekaj člankov, v katerih so se avtorji posvetili specialnim temam. Prvi prikazuje lekarništvo na Slovenjebistriškem. Slovenska Bistrica je prvo lekarno imela že v 17. stoletju v prostorih minoritskega samostana, danes pa je to razvejana mreža z enotami v večini krajev na v zborniku zajetem področju. V smislu pomoči človeku se nekoliko na lekarne in lekarništvo navezuje delovanje Rdečega križa, knjižnica pa je ena od ustanov, ki jih mora imeti vsak nekoliko večji kraj, saj z izposojanjem svojega knjižnega fonda pomembno vpliva na pridobivanje dodatnih znanj in izobrazbe ter oblikuje stanje duha v širši regiji. Razprava o življenju Josipa Vošnjaka nam pomembnega slovenskega političnega delavca v 19. stoletju prikazuje v nekoliko drugačni luči, kot smo ga videli do sedaj. V Slovenski Bistrici je imel namreč svoje posestvo, ki mu ga je bil kupil že oče, nanj pa se je umaknil po upokojitvi. Članek je še toliko pomembnejši, ker ga dopolnjuje urejena bibliografija Vošnjakovih objavljenih del. Drugi pomembnejši, ki mu je uredniški odbor namenil poseben članek, je učitelj Jože Tomažič iz Tinja nad Slovensko Bistrico, objavljena pa je tudi njegova bibliografija. Kulturno življenje, vezano zlasti na gledališko dejavnost, predstavlja čla-

nek z naslovom Talija pod bistrškim soncem med letoma 1945 in 1985, za konec pa je uredniški odbor prihranil prikaz pohodniških in kolesarskih poti na obravnavanem območju. Zbornik zaključuje članek o pogledu tujca na turistični napredek v občini Slovenska Bistrica in seznam avtorjev oz. piscev člankov s kratko predstavitevijo.

Knjiga je bogato opremljena s črno belim in barvnim slikovnim gradivom. V člankih, ki posegajo v zgodovinska dogajanja, so poleg novih objavljene tudi nekatere stare, do sedaj še neznane fotografije, za naravoslovne članke pa so bile fotografije posnete povsem na novo, s čemer je bila tako kulturna kot naravna dediščina ponovno dokumentirana. Vsak članek dopolnjuje seznam uporabljene literature in povzetek v slovenščini s prevodom v angleščino in nemščino, kar še dopolnjuje njegovo uporabno in dokumentarno vrednost, saj lahko kot prva in osnovna informacija koristi tujim raziskovalcem, ki slovenščine niso vešč. Nekoliko moti le dokajšnja neenotnost pri citiranju virov in literature. Problem bi lahko rešili z izdajo navodil avtorjem pred oddajo člankov, vendar so članki tako različni in tako različnih strok, da to velikokrat ni mogoče, saj vsaka stroka postavlja različne zahteve in se obrača po različnih metodologijah navajanja virov.

Kot je bilo omenjeno že na začetku, je knjiga obsežna, njen format pa je prilagojen oz. usklajen s formatom obeh predhodnih zbornikov. Papir, ki so ga uporabili za tretjo številko zbornika, je debelejši, kar sicer povečuje težo in debelino knjige, vendar je zaradi tega trajnejša in obstojnejša. Sredstva za izdajo zbornika je zagotovila Občina Slovenska Bistrica, uredniški odbor pa so sestavljali nekateri posamezniki, ki so sodelovali že pri pripravi prvih dveh zbornikov, in nekatere mlajše delovne moči. Kot so opozorili že uvodničarji, ob izdaji tretje številke občinskega zbornika že razmišljajo tudi o četrti. Pri tem morda ne bi bilo odveč med avtorje povabiti še nekaterih strokovnjakov iz ostalega slovenskega prostora, ki bi slovenjebistriška dognanja lažje vpeli v širši družbeni in geografski prostor. Pri tokratni številki so namreč sodelovali le "domači" strokovnjaki, iz širšega slovenskega prostora pa jih je bilo le manjše število, tematsko pa so obravnavali zlasti naravoslovne teme. In kljub manjšim napakam, ki so pojavijo ob vsaki podobni publikaciji, a bi se jim z natančnejšim lektorskim pregledom večinoma lahko izognili, je pričujoči zbornik publikacija, ki jo bo težko preseči. Takih potrebujemo še več in vedno nove, zato gredo tako avtorjem član- kov, uredniškemu odboru in vsem občinskim strukturam za pogumno odločitev za objavo vsa priznanja in pohvale.

Alenka Kačičnik Gabrijel

Franc Perko: Vasi v objemu železnice. Ivanje selo, Rakek, Rakov Škocjan, Slivice in Unec skozi čas. Ljubljana : Založništvo Jutro, 2008, 496 strani.

Ze v monografiji *Zapisano v branikah. Gozdovi in gozdarstvo od Snežnika do Nanosa skozi čas* (Postojna : Gozdarsko društvo, 2002) se je Franc Perko poleg pregleda gospodarjenja z gozdovi na Notranjskem dotaknil tudi notranjske preteklosti in podal zgodovinski pregled gozdarstva v teh krajih. Tri leta zatem je v strokovni monografiji *Trpeli so naši gozdovi. Slovenski gozd in gozdarstvo v prvem desetletju po drugi svetovni vojni* (Ljubljana : Jutro, 2005) predstavil svoje videnje povojnega obdobja v luči preučevanja gozdarske zgodovine, leta 2008 pa je pri založbi Jutro izšla monografija *Vasi v objemu železnice*, v kateri se je avtor, domačin, doma iz vasi Slivice, najbolj doslej oddaljil od področja svojega obsežnega in uspešnega raziskovalnega dela, usmerjenega v preučevanje gozdarstva na Slovenskem, in se spopadel s preteklostjo in zgodovinskim orisom krajev, katerih utrip je sredi 19. stoletja zaznamovala graditev južne železnice, ki je povezala glavno mesto Dunaj s Trstom.

Franc Perko

**Vasi v objemu
železnice**

ZALOŽNIŠTVO JUTRO

Knjiga *Vasi v objemu železnice* sodi med monografije, ki obravnavajo slovensko krajevno zgodovino. Slednja prepogosto ostane prezrta in neraziskana, zato je delo Franca Perka pomemben prispevek k poznavanju lokalne preteklosti in poskuša zapolniti vrzel v raziskovanju slovenskega krajevnega zgodovinopisja. Tako kot mnogi drugi slovenski kraji namreč tudi vasi Ivanje selo, Rakek, Rakov Skocjan, Slivice in Unec še niso dobile poglobljene zgodovinske študije.

Franco Perko je zbral številne listine in dokumente, pregledal župnijske kronike ter šolski kroniki unške šole in šole na Rakeku, poiskal zapisnike županstva na Rakeku od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne ter v svoje pripovedovanje vpletel spomine ljudi, kroniko naprednega kmeta z Unca pa tudi časopisje 19. stoletja, npr. Bleiweisove *Novice* (str. 64), in orisal način življenja v omenjenih krajih. Tako je nastala poljudna kronika vasic ob robu Rakovsko-Unškega polja, ki ga na eni strani omejuje nekdanja Južna železnica, na drugi strani pa krak primorske avtoceste.

Razdelitev na poglavja ni kronološka, temveč vsebinska, čeprav se včasih zdi, da avtor preskakuje iz enega v drugo obdobje in pogrešamo rdečo nit pripovedi. Uvodoma avtor na splošno predstavi vasi od najzgodnejše poselitve do danes, pri čemer se opira večinoma na že znano sekundarno literaturo. V nadaljevanju ugotavlja, da je vse do srede 19. stoletja pomembno in središčno vlogo v teh notranjskih krajih igrala Planina, ki je bila vse do leta 1875 sedež okrajne gosposke in okrajnega sodišča (od 1867), ko pa se je to 1875 preselilo v Logatec so v trgu ostali le še županstvo, orožniška postaja in pošta. Rakek npr. je bil vse do prihoda železnice dokaj nepomemben kraj in je svoj gospodarski razcvet doživel šele v drugi polovici 50-ih let 19. stoletja. Podobno usodo so doživljale tudi vse preostale vasi. Avtor predstavi politično usmeritev prebivalstva v teh krajih, opredeli vlogo kmetijstva, se dotakne tudi perečih tem, kot je bilo npr. pijančevanje na vasi, in predstavi pouk kmetijstva v podeželskih šolah. Zatem med dogodke 19. stoletja nekoliko nespretno pomeša turške vpade ter nadalje spregovori o boleznih in epidemijah, ki tem krajem niso prizanesle, obravnava strukturo cestnega omrežja in se dotakne predvsem mitnic, varnosti na kranjskih cestah ter furmanstva in prevoznitstva. Zatem obravnava žagarstvo v Rakovem Skocjanu, razvoj Rakeka, ki postane središče notranjske lesne trgovine, in preide k šolstvu na Kranjskem. Zgodovino šolstva plastično predstavi s citati iz šolskih kronik. Nato opiše še domoljubne prireditve v obravnavanih vaseh, ki so jih za časa Avstrije organizirali predvsem ob jubilejih v cesarski hiši, za časa stare Jugoslavije pa ob različnih priložnostih v čast kralju ali v spomin nanj, dotakne pa se tudi dogodkov v času italijanske okupacije ter v letih po

drugi vojni. Od tu avtor ponovno skoči v čas Avstro-Ogrske in predstavi Rakek kot pomembno vojaško vadišče, kjer je vaje nadzoroval tudi sam nadvojvoda Franc Ferdinand, nadaljuje pa z zgodovinskim pregledom od prve do konca druge svetovne vojne. Za konec doda različne zanimivosti, med drugim uvedbo vodovoda in elektrike ter gradnjo cerkve na Rakeku in svojo pripoved sklene s serijo fotografij, za katere pravi, da jih ni bilo mogoče vključiti v prejšnje vsebinske sklope (str. 475) in so predstavljene samostojno. Slikovno gradivo tako pripoveduje svojevrstno zgodbo o vzponu in padcu vasi na obrobju Rakovsko-Unškega polja. Temeljni namen avtorja je, da na podlagi posameznih zgodb bralcu predstavi življenje ljudi v teh krajih, njihove težave, uspehe in poraze, njihovo delo in mišljenje, njihov trud in boj za boljše življenje.

Vprašanje, ki se postavlja ob branju knjige, je, kdo so potencialni bralci oziroma komu je delo pravzaprav namenjeno. Deloma odgovarjata že pisca uvodnih besed. Valentin Schein iz Notranjskega regijskega parka je zapisal, da so se v tej knjigi ponovno rodili ljudje, ki so v teh krajih živeli, njihovo življenje, delo, mišljenje in njihov trud za preživetje (prim. str. 6), Rudi Demšar pa v predgovoru pravi, da je knjiga "brevir naših krajanov za deževne, puščobne dni, sveto pismo nove zaveze v dolgih zimskih večerih, obvezno branje vseh, ki jih zanima, kaj se je dogajalo v tej lepi kraški dolini" (str. 8). Če je bil to namen avtorja, ga je dosegel, čeprav bi bilo potrebne več sistematike pri podajanju dejstev, zaželeno pa bi bila tudi natančnejša predstavitev širšega zgodovinskega dogajanja, ki je nedvomno izredno pomembno za dogajanje na lokalni ravni. Če pa je bil namen obsežnega dela pritegniti tudi pozornost strokovnjakov, potem knjiga cilja zagotovo ni dosegla. Avtor sicer skozi celoten tekst obilno navaja citate iz različnih virov (veliko predvsem iz šolskih kronik), ki jih prepoznamo zgolj zato, ker so natisnjeni ležeče, vendar pa vsakdo, ki bi želel natančneje preveriti podatke, pogreša znanstveno-kritični aparat; avtor namreč virov ne citira ali jih citira pomanjkljivo in skrajnje nedosledno. Ravno tako bralcu ne ponudi seznama uporabljene primarne in sekundarne literature. Tako je onemogočeno vsakršno nadaljnje poglobljeno ukvarjanje s tematiko, saj avtorjevih trditev večinoma ni mogoče preveriti.

Sklenemo lahko, da bo knjiga ličnega izgleda, v trdi vezavi, zanimivo branje za prebivalce vasi, ki jih avtor obravnava. Ti bodo v njej našli marsikatero zanimivost, prepoznali tega in onega sovaščana in se spomnili dogodkov iz preteklosti, ki so jih morda poznali le iz pripovedovanja. Številne črno-bele fotografije, ki jih je avtor našel večinoma v domačih arhivih okoliških prebivalcev in reprodukcije dokumentov, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije, Notranjskem muzeju v Postojni ter v Zgodo-

vinskem arhivu Ljubljana, poživijo pripoved in pred oči bralca prikličejo ljudi in dogodke iz preteklosti teh krajev.

Tanja Zigon

Haloze : pokrajina, ljudje in vino : ob 70-letnici viteza vina Stojana Kerblerja (ur. Vladimir Korošec). Ptuj : Združenje slovenskega reda vitezov vina, Viteško omizje Ptuj–Ormož, 2008, 139 strani.

Zbornik *Haloze, pokrajina, ljudje in vino* je založilo in izdalo Združenje slovenskega reda vitezov vina, Viteško omizje Ptuj – Ormož. Zbornik je izšel leta 2008 ob 70-letnici Stojana Kerblerja, člana omenjenega združenja in svetovno znanega fotografa, ki je bil rojen leta 1938 na Ptujski Gori in od diplome leta 1965 do upokojitve leta 2000 zaposlen v Tovarni aluminija Kidričevo, obenem pa je bil dejaven kot član ptujskega in mariborskega fotokluba ter v letih 1974–1981 kot predsednik Fotokino zveze Slovenije.

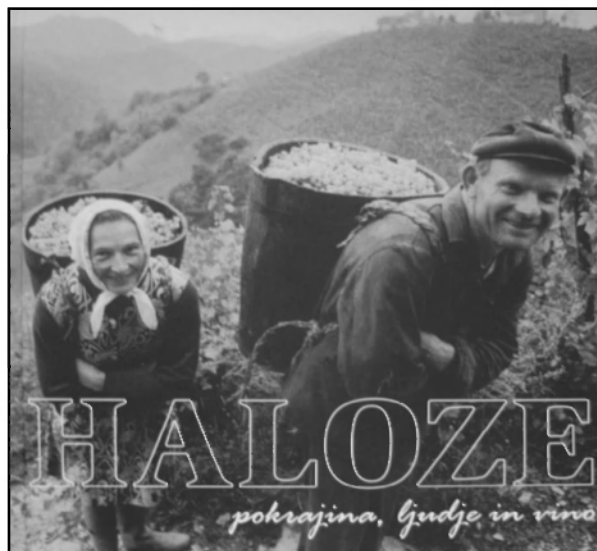
V zborniku so na 140 straneh objavljeni prispevki devetih avtorjev. Kot pove že sam naslov zbornika, se njihovi prispevki tematsko dotikajo območja Haloz (nemško Kolloš), gričevnato-hribovite vinorodne pokrajine, ki se razteza južno od Ptujkega polja ob slovensko-hrvaški meji. Poleg na Haloze vezane tematike se kot rdeča nit skozi zbornik pojavljajo Kerblerjeve črno-bele in barvne fotografije, nastale v letih 1960–1996.

Prav fotografije tega v Halozah rojenega viteza vina so tema prvega prispevka zbornika. Avtorica Marjeta Ciglencečki v njem obravnava izbrane fo-

tografije iz Kerblerjevega bogatega opusa. Ustavlja se pri manj znanih ali celo prvič objavljenih fotografijah, ki so nastale v 60., 70. in 80. letih 20. stoletja, v času, ko je fotografski mojster načrtno zahajal v Haloze, da bi v svoj objektiv ujel Haložane pri delu v vinogradih in na poljih, pri kolinjenju in slovesnih priložnostih, najmlajše pa pri igri. Posamezne fotografije so podrobno predstavljene s tehničnega, vsebinskega in umetniškega vidika. Kerblerjev opus je označen kot izjemno dokumentiranje preprostega življenja v Halozah še pred velikimi spremembami, ki jih je od konca sedemdesetih let postopoma sprožil ritem sodobne civilizacije. Bralec se obenem seznani tudi z likovnimi in fotografskimi upodobitvami haloške pokrajine pred Kerblerjem, čigar kratka biografija je dodana na koncu prispevka. Poleg nje je navedenih še nekaj izbranih publikacij in strokovno-znanstvenih člankov, v katerih so zabeleženi podatki o Kerblerjevem življenju in delu.

Avtor drugega prispevka je Vladimir Korošec. Na 32 straneh predstavi posledice demografskih, gospodarskih in prostorsko-okoljskih sprememb v Halozah, ki so bile že v preteklem stoletju sinonim za gospodarsko in družbeno nerazvitost, v zadnjih desetletjih pa so se razlike v primerjavi z ostalimi slovenskimi pokrajinami še povečale. Bralec se seznani s specifičnostjo haloškega naravnega okolja, ki določa tudi gospodarsko aktivnost ljudi na tem območju ter njihove bivalne in življenjske pogoje. S pomočjo preglednic in grafičnih prikazov je predstavljena precej neugodna demografska podoba pokrajine (depupulacija, staranje prebivalstva, slaba izobrazbena struktura). Avtor analizira vzroke zanjo ter poda vizijo za izboljšanje gospodarskega razvoja Haloz kot osnovo za njihovo družbeno revitalizacijo. Ukrepi, ki bi naj omogočili vsesplošni napredek Haloz, so vzpodbujanje znanja in izobraževanja, zagotovitev financiranja razvojnih načrtov, tudi s pritegnitvijo investorjev, izboljšanje rabe naravne in kulturne krajine ter ustrezno načrtovanje infrastrukture in s tem povezane kakovosti življenja lokalnega prebivalstva. Poudarjena je pomembnost sodelovanja lokalnih iniciativ z nacionalnimi oz. državnimi strokovnimi službami, kajti brez slednjih avtor ne vidi možnosti uresničitve gospodarske in družbene oživitve Haloz.

Zdenko Rajher se v svojem prispevku posveča analizi vinogradništva v Halozah. Ugotavlja, da je stanje v tej panogi kljub zelo ugodnim naravnim pogojem slabo, a prav zaradi njih vidi v razvoju haloškega vinogradništva svetlo prihodnost. Podrobno sta opisana relief in geološka zgradba haloških tal. Preden avtor poda predloge za izboljšanje razvojnih možnosti vinogradništva v pokrajini, predstavi razvoj te panoge po letu 1945, tako v času socialističnega združništva kot tudi v samostojni Sloveniji. Podan je pregled zemljiških kategorij, obnove vinogradov v letih 1996–2006, sortnega

sestava haloških vinogradov ter njihovega donosa. Avtor se zavzema za povezavo haloških občin v skupen razvojni program vinogradništva, boljšo promocijo in trženje vin, vzpodbujanje turističnih kmetij, prenovo borskega gradu, izobraževanje mladih na področju vinarstva, vinogradništva, gostinstva in turizma ter izboljšanje prometne infrastrukture.

Četrty prispevek je napisala Marija Hernja Masten. Na 41 straneh ponazori zgodovino vinogradništva v Halozah od fevdalne dobe do začetka druge svetovne vojne. Predstavljeni so največji zemljiški gospodje (gospodstva Gornji Ptuj, Borl, Turnišče, minoritski in dominikanski samostan na Ptuj), urbanizacijske dajatve in upori med haloškimi podložniki v 17. stoletju. Avtorica opiše temeljne značilnosti gorskega prava, ki je urejalo razmerje med gorskim gospodom in zakupnikom vinograda; ustavi se tudi pri minoritskem bratu in kletarju Marku Damišu, ki je sredi 18. stoletja napisal najstarejši znani kletarski priročnik na Ptujskem. Zgodovinski pregled je razgiban s citati iz različnih zgodovinskih virov. Kako so potekala vinogradniška opravila v začetku 19. stoletja, lepo ponazori odlomek iz poročila okrajnega komisarja gosposčine Ravno Polje Antona Ambrožiča. Bralac se seznani tudi z nastankom in delovanjem Kmetijske družbe za Štajersko. Iz poročila te družbe so navedeni podatki o vinskih sortah, ki so jih vzgajali v prvi polovici 19. stoletja. Iz zapisov ptujskega kronista Ferdinanda Raispa so vzeta poročila o vremenskih neprilikah, količini posameznih letin in njihovi kakovosti. Prispevek obravnava tudi v zadnjem času popularno temo, tj. obrambo proti toči – predstavljena je praksa streljanja proti toči z možnarji in topovi. Sledi pregled lastnikov haloških vinogradov v 19. in 20. stoletju, trgovine z vinom ter vinskih razstav (sejmov). Prispevek se zaključi s predstavitev najpomembnejših zadrug na širšem ptujskem območju.

Nataša Petrovič v svojem prispevku obravnava današnjo ljudsko in kulturno ustvarjalnost v Halozah. Le-to negujejo v kulturnih društvih in skupinah, ki jih je danes 15 in štejejo 703 člane. Gre za tamburaške oz. mandolinske sestave, pihalno godbo ter dramske, folklorne in pevske skupine. Društva oz. skupine so predstavljene v posebni preglednici, kjer so navedeni tudi njihovi predsedniki/vodje ter število članov. Prispevek se posebej posveti žvegli, tj. leseni prečni piščali, ki velja za tradicionalno haloško glasbilo, a ga danes le še redko kdo igra, mojstrov, ki bi ga znali narediti, pa skoraj ni več. Avtorici je uspelo najti takega mojstra, Jožeta Vidoviča. Iz pogovora z njim predstavi postopek izdelave žvegle ter njene značilnosti. Prispevek se konča s provokativnim vprašanjem, ali je še kdo, ki bi znal igrati na to glasbilo.

Ob koncu zbornika so leposlovni prispevki Franceta Forštneriča (pesem Ilovica), Alojzija Remca (pesem Povratek iz Haloz), Jožeta Križančiča

(odlomek iz knjige Nad breznom) ter Milana Fridauerja Fredija (izbor aforizmov). Tematika teh prispevkov ali njihovi avtorji so povezani s Halozami.

Haloze, pokrajina, ljudje in vino je dobrodošlo čtivo za vse, ki jih zanimata pretekli in sodobni utrip naravnega in družbenega življenja Haloz. Strokovni prispevki vsebujejo izvlečke v slovenščini in angleščini ter kratke povzetke v angleščini. Pisani so v kritično-analitičnem, a poljudnoznanstvenem slogu, hkrati pa jih prežema optimizem glede prihodnjega razvoja pokrajine. Bralcu hitro postane očitno, da igra že od nekdaj osrednjo vlogo v življenju Haložanov vinogradništvo, ki je v očeh avtorjev prispevkov tudi eden glavnih dejavnikov možnega napredka tukajšnjega gospodarstva. Posebno draž dajejo zborniku Kerblerjeve fotografije, ki poleg osrednjega lika vsebujejo široko perspektivo z mnogimi podrobnostmi, tako da gledalec dobi občutek močne povezanosti ljudi z okoljem. Po svoje pomeni tudi ta zbornik enega od instrumentov za nujni pospešek procesa družbeno-gospodarske oživitve Haloz.

Boštjan Zajšek

Miha Kosi: Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja (Thesaurus memoriae, Opuscula, 1). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, 176 strani.

Piročna monografija, ki je izšla v novi seriji zbirke *Thesaurus memoriae*, (ponovno) dokazuje, da sodi Miha Kosi med najboljše medieviste. Da knjiga ni zgolj "delce" (*opusculum*), temveč resna študija zgodnje zgodovine mest na slovenskem ozemlju ob primeru petih (pred)urbaniziranih naselbin, pa bo hitro spoznal vsak, ki jo bo vzel v roke.

Delo je plod večletnega raziskovanja zgodnje urbane zgodovine. Avtor ne taji, da je knjiga pravzaprav transumpt samostojnih raziskav, ki so v zadnjih petih letih izšle v domačem znanstvenem tisku (*Zgodovinski časopis*, *Kronika*, *Blaznikov zbornik*). Te razprave so nekoliko predelane postale poglavja centralnega dela knjige, ki nosi naslov *Zgodnja neagrarna naselbinska središča na Slovenskem* (str. 33–125). Osrednji del je objel s sintetičnim uvodom in sklepnim razmislekom, ki skupaj z ostalimi "pritiklinami" ustvarita smiselno celoto in podoba resne monografije.

Uvod je zamišljen kot pregled historiografije o tej temi in predstavitev teoretičnih izhodišč. Kosi upravičeno ugotavlja, da nam manjka "celovit pri-

merjalni pristop k proučevanju mest, ki odpira teme, ki jih praktično nismo niti načeli" (str. 10). In to zato, ker se pojav "srednjeveško mesto" vse preveč ali kar izključno povezuje s pravnim aktom – ustanovitvijo mesta oziroma podelitvijo mestnih pravic. To po avtorjevem mnenju sloni na enostranskem razumevanju mesta zgolj na osnovi pravnih kriterijev, se pravi, da je šele podelitev posebnega prava dokaz ali celo konstitutivni element mestnega značaja naselbine. Tako pojmovanje je po Michaelu Mitterauerju precenjevanje pomena mestnih pravic ter vodi v časovno in prostorsko zožitev problema. To seveda drži, prav tako je gotovo, da takšno pojmovanje temelji na izkušnjah iz poznega srednjega veka. Te pa (tudi) na našem ozemlju večkrat pričajo o tem, da je mesto – vsaj v pravnem smislu – nastalo tako rekoč čez noč; da je nastalo iz vojaško-obrambnih ali prometno-strateških razlogov, da je bilo torej "ustanovljeno" oziroma iz trga povzdignjeno kot del neke politike. V ta paket sodijo tako Novo mesto kot t. i. vojaška mesta iz sedemdesetih let 15. stoletja (Kočevje, Krško, Lož, Višnja Gora, Radovljica). V zvezi s tem velja popraviti Kosijevo trditev (str. 12), da nimamo z izjemo ustanovnega privilegija Novega mesta (1365) za nobeno našo urbano naselbino ohranjenega pravnega akta o ustanovitvi s podelitvijo mestnih pravic. V izvirniku, resda tako rekoč nečitljivem (obstaja pa sočasen prepis), je namreč ohranjena ustanovna listina za mesto Lož z dne 8. III. 1477 (Arhiv Slovenije, Zbirka listin, št. 806). To je

po mojem vedenju edina v originalu ohranjena ustanovna listina iz srednjega veka pri nas. S tem privilegijem je sicer delno podeljeno novomeško (posredno kostanjeviško) mestno pravo, samo besedilo pa se v prvem delu tesno navezuje na šest let starejši ustanovni privilegij Kočevja. Poleg originala za Lož so v zanesljivih prepisih ohranjeni podobni privilegiji o povzdignjenju oziroma s podelitvijo mestnih pravic za Novo mesto, Kočevje, Krško in Višnja Gora. V naštetih primerih gre vendarle za odklon od prevladujoče prakse, in strinjam se, da je iskanje prvih omemb mesta, mestnega prava ali sodnika poenostavljanje kompleksnega razvoja in da s tem o mestu pravzaprav ničesar ne povemo.

Enostranski pravni vidik opredeljevanja mest je bil v srednjeevropskem prostoru že davno presežen in Kosijev namen je predstavitev zgodnjeurbane zgodovine pri nas v luči modernih teoretično-metodoloških izhodišč. Pojav "mesto" je namreč zelo kompleksen; v različnih obdobjih in prostorih ga je treba definirati z različnimi kriteriji ali z več kriteriji hkrati. V vsakem primeru se mora opredelitev kar najbolj približati realnosti in predstavnemu svetu obravnavanega obdobja. V uvodnem poglavju je predstavljen nekaj (možnih) definicij. Bistvo le-teh je v relativnosti, odprtosti in nenavezanosti na določeno zgodovinsko obdobje, v dopuščanju različnih pojavnih oblik glede na čas in prostor. Neagrarne funkcije so ključne za opredelitev naselja kot mesta. Neagrarne funkcije se koncentrirajo "v centralnih krajih, naseljih z ustreznimi naravnimi pogoji, zlasti ugodno geografsko lego, in jih določen kraj opravlja za širše gravitacijsko zaledje. Te dejavnosti predstavljajo temelj za razvoj meščanske naselbine." (str. 16). Poleg različnih centralnih funkcij (politično-upravne, vojaško-obrambne, religiozne, prometne, tržne, sodne ...) so glavne značilnosti meščanske naselbine še večja koncentracija poklicno specializiranega in socialno diferenciranega prebivalstva, velikost naselbine ter gostejša pozidava. Pravni ustroj in status (avtonomni organi, mestno pravo) sta posledica in ne iniciativa nastanka mesta. Med teoretične dileme sodi tudi terminologija za zgodnje neagrarne centralne naselbine; Kosi operira predvsem z izrazi zgodnjeurbana naselbina, predurbana naselbina in zgodnja mestna naselbina.

Po pretresu teoretičnih in terminoloških dilem se avtor loti petih zgodnje- in visokosrednjeveških meščanskih naselbin celinskega tipa: Ptuja, Kranja, Škofje Loke, Gorice in Slovenj Gradca. Ob borni ohranjenosti pisnih virov se opira na doslej opravljenе arheološke raziskave (predvsem starih mestnih jeder in grobišč), posebej ploden pa je primerjalni pristop, ki se je v evropskem "mestnem" zgodovinsopisju uveljavil vzporedno z nakazanimi teoretičnimi izhodišči. Razumevanje moderne teorije, sistematičen pretres vseh mogočih pisnih virov ter odlično poznavanje sodobnih raziskav s področja zgodnje

zgodovine mest in arheologije so čvrsta orožja za spopad s konkretnimi primeri. Smisel za prostor – Kosi je tudi geograf – je lahko le bonus. Preden se loti konkretnih primerov, povzema nekaj glavnih značilnosti zgodnjerednjeveških naselbin mestnega značaja, med katerimi izstopa njihova trgovska oziroma tržna funkcija (prim. razlago pojma *mercatus* na str. 28–32).

Povzemimo nekaj glavnih ugotovitev iz centralnega dela knjige. Največ prostora namenja Ptuj, ki je bilo med neagrarnimi naselbinskimi središči v obravnavanem obdobju najpomembnejše in je hkrati najboljše dokumentirano. Kosi se sooča z vprašanjem vloge in funkcij naselbine v karolinški in otoski dobi; pri tem posveča veliko pozornost analizi izrazja v virih in posledično eksaktni uporabi ("prevredbi") v sodobni terminologiji. Ptuj je v roke salzburške nadškofije verjetno prišel med letoma 874 in 890. Že v znameniti darovnici Arnulfinum iz leta 885 (v resnici gre za salzburški falsifikat iz 70-tih let 10. stoletja), se označuje z izrazom *civitas*, ki ga je Salzburg tedaj uporabljal za označitev pomembnejših naselbin, v splošnem pa je izraz v 10. stoletju pomenil utrjeno oziroma obzidano naselbino in ne več antične naselbine ali škofijskega sedeža, kot je bila navada v poznoantičnem in karolinškem obdobju. "Nova" *civitas* je poleg tega združevala različne centralne funkcije. Ptuj je – verjetno najbolj med predstavljenimi naselbinami – izstopal zaradi svoje prometno-strateške lege. Že v 9. stoletju je imel most, tedaj edini znani most na Dravi vzhodno od Beljaka. Lahko si mislimo, koliko vojaških in trgovskih nog ga je prestopilo.

Kosi trditve suvereno argumentira (iste argumente morda prevečkrat ponovi), sooča formulacije različnih listin za primerljive naselbine, podaja utemeljene analogije v primerih iz vzhodnofrankovskega (nemškega) cesarstva in Ogrske ter nasploh s pridom "uporablja" dobro poznavanje evropske (urbane) zgodovine. Kritično preverljivost argumentacij lajšajo citirani pasusi najpomembnejših listin, ki jih najdemo tako v osnovnem besedilu kot v opombah. Opomba je 711; bolj pregledno bi sicer bilo, če bi se v vsakem poglavju začele na novo.

Analiza obsežnega fonda (vladarskih) listin iz 10. stoletja je pokazala, da je izraz *civitas* pomenil važno centralno naselbino z različnimi funkcijami oziroma pertinenkami (tržiščem s posebno sodno imuniteto – *bannum*, mitnico, kovnico, neagrarnimi dejavnostmi nasploh), pri tem pa izvor in geneza naselbine (nekdanje rimsko mesto, sedež škofije) nista igrala odločilne vloge. Ptuj je najkasneje do konca 10. stoletja postal pomembna centralna naselbina z razvitim trgovanjem. Salzburška nadškofija je ptujsko *civitas* z mitnino, sodstvom in mostom od vladarja nesporno dobila leta 982, ko je Oton II. potrdil domnevno Arnulfovo darovnico. Otonova listina je bila svojevrsten mandat za gospodarsko in

vojaško utrditev Ptuja (in drugih salzburških posesti) na prepišnem obmejnem prostoru. Ptuj z mostom je odpiral vrata iz Panonije v Vzhodne Alpe in Italijo, zato ni bilo vseeno, kdo ga kontrolira. Konkretnije vesti o Ptujju ponujajo potem šele viri iz prve tretjine 12. stoletja. Očitno pa je doživljal kontinuiran naselbinski razvoj in do konca 12. stoletja izoblikoval urbane poteze, ki jih povezujemo s srednjeveškim mestom. Kot prva celinska naselbina na Slovenskem je postal *civitas* v novem pomeni. Razvoj je bil sočasen s razvojem urbanih naselbin v širši regiji (Gradec, Lipnica, Slovenj Gradec, Breže, Beljak ...).

Strateška in prometna lega je zgođen razvoj predurbane naselbine omogočila tudi v Kranju. Kosi orisuje razvoj od poznoantičnega *Carniuma* prek *Chreine* do *civitas Chreinburch*. Na močno koncentracijo (slovanskega) prebivalstva na pomolu nad sotočjem Save in Kokre ter na širšem območju Kranja kažejo predvsem grobišča iz 9.–11. stoletja. Kraj je imel verjetno že v 9. stoletju vlogo upravnega, cerkvenega in gospodarskega središča Karniole, jedra kasnejše Kranjske. Že zgodaj je bil utrjen, saj se je lahko kasnejše mestno obzidje v veliki meri navezovalo na fortifikacije poznoantičnega Karnija. Viri iz 11. stoletja pričajo, da je bila briksenska škofija v Kranju najdominantnejši posestnik z utrdbo, pripadajočim arealom in podložniki. Socialna in posestna struktura je bila sicer zelo pestra. Pomembno funkcijo, predvsem cerkveno, so imeli oglejski patriarhi, med najverjetnejšimi generatorji razvoja naselbine v pravo mesto so bili v 12. stoletju tudi grofje Andeški. V neki listini iz leta 1221 je že govor o kranjskih meščanih (*burgenses de Creinburch*), leta 1256 pa je omenjena še *civitas Chreinburch*. Razvoj zaradi skopih virov podrobneje ni poznan. Odločilna je bila "centralnost" sredi gosto poseljene agrarne pokrajine, podprta s starim cerkvenim središčem, prometno-trgovsko, vojaško-obrambno in upravno-sodno funkcijo.

Škofja Loka se je do druge polovice 13. stoletja izoblikovala v celovito srednjeveško mesto. "Predzgodovina" je bila tudi tu dolg, naraven proces, čeprav je bila Loka v 13. stoletju v resnici na novo ustanovljena, natančneje rečeno, preseljena meščanska naselbina. Izvorna naselbina je bila v današnji Stari Loki (analogija s Starim trgom in Ložem). Ta, imenovana *locus Lonka*, se kot agrarno naselje omenja že v darovnici Otona II. iz leta 973, ki je zakoličila škofjeloško gospostvo freisinške škofije. Sto let kasneje (1074) je bil tam gospodarski dvor (*curtis*) s pripadajočimi zemljišči, zgradbami, podložniki in pravicami. Dvor je bil centralni kraj z različnimi gospodarskimi in upravnimi funkcijami, središče velikega zemljiškega gospostva. V Loki je bil tudi center prazupnije in gotovo je tja gravitirala tržna dejavnost bližnje okolice. Bila je torej tipični centralni kraj, zgodnjeurbana naselbina, ki jo je

zemljiški gospod lahko presadil na novo lokacijo, ob tem pa prebivalcem podelil svobodni status, zemljo načrtno razparceliral in jo podelil v svobodni zakup. Prebivalstvo nove "urbanistično" bolj funkcionalne naselbine se je ukvarjalo pretežno z neagrarnimi dejavnostmi. Nova naselbina je nastala v zavetju gradu, s katerim je bila organsko povezana. Če temu dodamo še sotočje obeh Sor, dobi ustanovitev nove Skofje Loke strateški pridih. Ujetost med grad in reki lepo ilustrira objavljena katastrska mapa. Nova Loka je bila ustanovljena najkasneje v začetku 13. stoletja (kot trg se sicer prvič omenja leta 1248). Gotovo je imela v drugi polovici 13. stoletja vse atribute prave meščanske naselbine (svobodni meščani, meščansko pravo, sodstvo z mestnim sodnikom, mitnina – trgovanje, verjetno tudi že obzidje).

Odličen argumentiran prikaz, v katerem se je Kosi potrudil poiskati trdne dokaze in zgovorne analogije za svoje trditve, je nadalje namenjen Gorici. Ko se ta v viru iz leta 1001 prvič omenja kot *villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*, je bila (slovanska) vas ali še verjetneje dvor kot središče agrarnega gospodstva, po pomenu pa jo je gotovo prekašal sosednji kastel Solkan. Tehtnica se je sčasoma prevesila na stran Gorice, ki je prevzela funkcije centralnega kraja, gotovo ne nepomembnega, saj so se po njem (očitno kot sedežu posesti) konec 11. in v prvi polovici 12. stoletja imenovali predstavniki eminentnih dinastičnih rodbin (Henrik Eppensteinski, Henrik Spanheimski, Majnhard I. Goriški). Goriški grad je bil ena izmed rezidenc omenjenih gospodov. Grad – oblastni center je nudil vse potrebne pogoje za razvoj urbane naselbine, saj je predstavljal varnost, koncentracijo funkcij in naselitveni magnet za neagrarni življenj. Konec 12. stoletja je bila Gorica bržčas že prepoznavna centralna naselbina z zgodnjim urbanim značajem. Po Kosijevi argumentaciji pa goriški grof Majnhard z listino iz leta 1210 od cesarja ni dobil le pravice do tedenskega sejma v Gorici, s čimer bi ta v pravnem smislu postala tržna oziroma meščanska naselbina, temveč je lahko začel dejansko graditi novo meščansko naselbino, v katero so se smeli preseliti svobodni prebivalci *villae* Gorice. Nova ustanovitev je imela vse pogoje: prvotno naselje z uveljavljenimi centralnimi funkcijami, svobodno prebivalstvo neagrarnih poklicev in angažiranega mestnega gospoda. Leta 1210 je šlo za klasično prestavitev že obstoječe neagrarne naselbine na novo lokacijo, vzporedno s podelitvijo ali le formalno kodifikacijo temeljnih tržnih pravic. Podobnih vzorov je iz tistega časa veliko, med drugim tudi Škofja Loka. V začetku 14. stoletja je bila Gorica gotovo že povsem razvito, obzidano, "klasično" srednjeveško mesto na pobočju grajskega hriba. V ravnini pod njim je ostala prvotna Gorica, še do konca srednjega veka navadno imenovana "vas" (*villa*), funkcijsko pa nekakšno predmestje z močnim urbanim značajem in lastnim tržnim prostorom.

Za prednika Slovenj Gradca (posredno prek Starega trga) imamo lahko že rimsko naselbino *Colatio* ob glavni rimski cesti med Celejo in Virunumom. Na antični kultiviran prostor se je oprla utrjena slovanska naselbina (gradišče). Ime Gradec (*Grez*) se prvič omenja leta 1091, zgodaj (1174) tudi kot "slovenji" (za razliko od "bavarskega" štajerskega Gradca). Grad(ec) nad Starim trgom je bil središče obsežnega zemljiškega gospodstva; po njem se je leta 1091 imenoval Askvinec, grof *Weriand de Grez*. V drugi polovici 12. stoletja so kot lastniki gospodstva znani štajerski mejni grof Otokar III. in grofje Andeški. Posredni dokazi pričajo, da je bil Slovenj Gradec na prelomu 12. in 13. stoletja že oblikovana urbana naselbina, kjer je potekalo nadzorovano in obdavčeno trgovanje. V Slovenj Gradcu so Andeški tedaj kovali tudi svoje novce. Centralna (zgodnje)urbana naselbina je bila sprva gotovo na mestu Starega trga pod Grajskim gričem. Stari trg se sicer v ohranjenih virih prvič omenja leta 1331, in to nedvoumno kot antiteza novi meščanski naselbini Slovenj Gradec. Ta je nastala vsaj do leta 1251, saj je tedaj izpričana cerkev sv. Elizabete *in foro Windisgraze*. Naselje se je torej v času andeškega gospodstva (morda že okrog leta 1180) preselilo na ugodnejšo lokacijo, z načrtno zasnovo in namenskim tržnim prostorom. Preselitev naselja in prebivalcev ni bila povezana s statusnim povzdigom nove naselbine ali podelitvijo pravic prebivalcem; pravni status naselbine se je le prenesel na novo lokacijo. Spet imamo uporabno vzporednico z dobro dokumentiranim Ložem, na razvoj pa lahko sklepamo tudi s pogledom na prav tako andeški Kamnik. Razmeroma pozna prva omemba trga iz leta 1251 glede na zgodovinske okoliščine ne more biti opora za tezo o poznem nastanku mesta. Leta 1267 je bil Slovenj Gradec prvič izrecno označen kot mesto.

V Zaključku (str. 127–133) Kosi ponovi vsebinska izhodišča študije in povzema glavne rezultate oziroma skupne značilnosti nastajanja petih mest. Studija potrjuje, da je šlo za dolgotrajne procese s socialno, ekonomsko, pravno in urbanistično-gradbeno komponento. Bistveno se mu zdi, da za zgodnje obdobje dolgotrajnega organskega razvoja ne uporabljamo neustreznega pojma "predzgodovina" mest, saj gre v mnogih primerih za najpomembnejšo epoko v razvoju mesta. Skupna ugotovitev za vseh pet naselbin je, da so se do 12. stoletja izločile iz agrarne okolice kot centralni kraji s spektrom različnih neagrarnih funkcij. Do 13. stoletja so se potem med prvimi na današnjem slovenskem ozemlju razvile v celovita srednjeveška mesta in še pravno kronala večstoleten naselbinski razvoj. Mesta v našem prostoru torej po propadu antičnih mest niso nastajala popolnoma na novo sredi agrarne krajine, kot (je) meni(lo) naše zgodovinopisje. Agrarna pokrajina je namreč od zgodnjega srednjega veka naprej poleg vasi zajemala tudi večja naselbinska središča s poudarjenim neagrarnim

značajem, t. i. centralne kraje, z mnogimi nastavki za zgodnje izoblikovanje "pravega" mesta.

Glavnemu delu sledijo sezname kratice, virov in literature. Tudi tu je vidna avtorjeva marljivost in znanstvena korektnost; uporabil je namreč prek 60 zbirk objavljenih dokumentov, v razdelku Literatura pa naštejemo več kot 400 naslovov. Besedilo se lepo prepleta s skrbno izbranimi slikovnimi prilogami. Knjigo zapirajo sestavine, ki so nuja vsake resne znanstvene publikacije – obsežen povzetek v nemškem jeziku ter uporabno imensko in stvarno kazalo.

Knjiga Mihe Kosija je zrelo in kakovostno znanstveno delo, ki ga odlikujeta suveren pregled nad viri in novejšimi znanstvenimi spoznanji na eni ter sposobnost argumentirane artikulacije in kritičnega soočanja z drugačnimi mnenji na drugi strani. Monografija je z uvodnim teoretičnim delom in sklepnim povzetkom objet korpus petih mikrostudij, ki pa so bile mogoče šele z vključitvijo v regionalni kontekst in ob upoštevanju analogij iz širšega srednjeevropskega prostora. Knjiga je napisana v dovolj poljudnem jeziku, bolj radovedne pa usmerjajo navedki v (po avtorjevih besedah) poenostavljenem kritičnem aparatu. Ta pokaže tudi na "izvirne" študije iz zadnjih let, ki so bile osnova nove monografije.

Andrej Nared

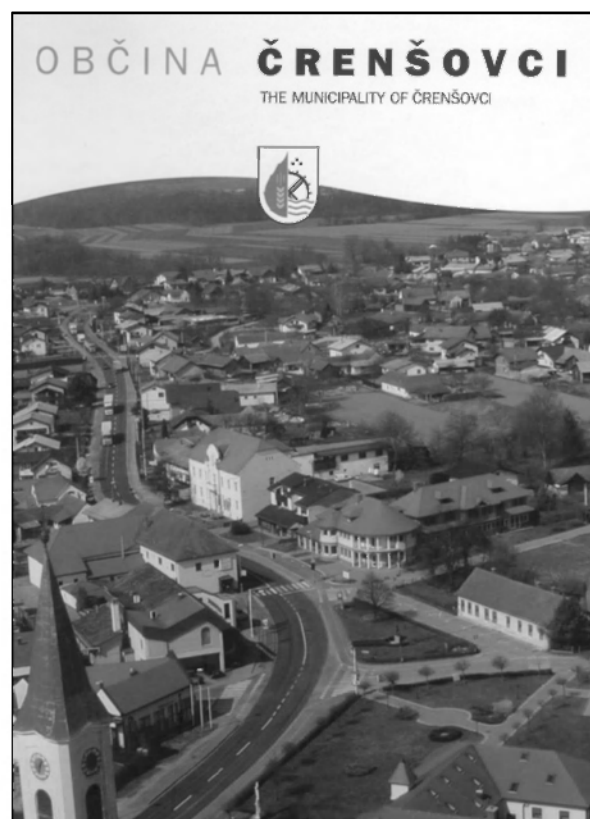
Občina Črenšovci = The Municipality of Črenšovci (ur. Franci Just). Murska Sobota : Franc-Franc, 2008, 80 strani.

Dvojezična domoznanska monografska publikacija prinaša podatke o občini Črenšovci, ki vključuje naselja Črenšovci, Trnje, Žižki in Gornjo, Srednjo ter Dolnjo Bistrico, in leži na levem bregu reke Mure na osrednjem Dolinskem v Prekmurju. Občina se razprostira na 33 km² in po podatkih iz leta 2008 šteje 4.401 prebivalcev. Na južnem delu je njena naravna meja reka Mura, ki je od leta 1991 na tem območju tudi mejna reka med dvema državama, Slovenijo in Hrvaško.

V prispevku z naslovom *Raznoverstnost življenjskih prostorov in biotska pestrost* nam avtorica Saša Štraus prikaže krajinske značilnosti občine ter njen živalski in rastlinski svet. Reka Mura s svojo strugo, prodišči, rokavi, rečnimi jezери in poplavnimi gozdovi in biotsko pestrostjo daje občini poseben pečat. Na drugi strani ji dajejo pomemben krajinski značaj dolge pravokotne njive, ki se zlivajo s prostrano prekmursko ravnico. Ker je zemlja na območju občine zelo rodovitna, so nižinski gozdovi skoraj v celoti izkrčeni. V preteklosti je bila v občini pomembna

kmetijska panoga živinoreja, zato so poleg njiv krajinska stalnica tod travniki. Tri vasi črenšovske občine, Črenšovci, Trnje in Žižki, so tipična obcestna panonska naselja, kjer so hiše razporejene predvsem ob glavnih cestah. Preostale tri vasi, Dolnja, Srednja in Gornja Bistrica, ki so nastale ob starem rokavu Mure, pa so oblikovane kot gručasta naselja.

Zgodovinar dr. Andrej Hozjan je avtor najobsežnejšega prispevka z naslovom *Občina Črenšovci v valovih zgodovine*, v katerem bralcu z ustreznimi podnaslovi kronološko predstavi območje občine od prazgodovine do najnovejše zgodovine. Tekst je razdeljen na 4 podnaslove z dodatkom na koncu. V prvem podnaslovu *Od prazgodovine do vključitve v madžarsko kraljestvo pred iztekom 11. stoletja*, nas vodi od 6000 let stare prazgodovinske najdbe t.j. deblaka (primitivno plovilo), čez obdobje antike, iz katerega so ohranjeni deli stranske ceste, ki se je navezovala na osrednjo rimsko prometnico med Panonijo in Italijo. Pred koncem 11. stol. je Prekmurje bilo vključeno v kraljevino Madžarsko in ostalo njen del vse do 1919. Iz teksta drugega podnaslova *Od konca 11. stoletja do ustanovitve župnije in župnijske šole Črenšovci 1807/1809* izvemo, da najstarejši zapis krajevnega imena v oblikah *Chrem-souc*, *Chrensouch* datira v leto 1322. Ime Črenšovci pa skoraj zagotovo izhaja iz domačega izraza *črensa* za nekdanjo zelo razširjeno rastlino. Sredi 14. stol. je tu že stala lesena kapela. Tedanje prebivalstvo je bilo v največji meri slovanskega izvora. Imamo

fevdalni gospodarski sistem z vsemi njegovimi značilnostmi. V 17. stol. so tu pustošili Turki. V verskem smislu je nekaj časa bil prisoten protestantizem, ki pa do konca 17. stol. povsem izgine. Leta 1807 so ustanovili župnijo Črenšovci, nekaj let zatem pa še rimokatoliško osnovno šolo. Novo šolsko stavbo so zgradili leta 1860, istega leta je bila dograjena cerkev. Kako leto zatem so ustanovili samostojni mešani obrtni ceh. V tretjem podnaslovu *Od zgodnjega 19. stoletja do priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS leta 1919* spoznamo, da so na bel-tinskem gospostvu, kamor so spadali Črenšovci, leta 1848 odpravili večstoletno osebno in sodno podrejenost kmetov zemljiškemu gosposu ter fevdalne obveze, predvsem tlako, uvedli so izključno denarne davke državi. Posledica revščine je bilo izseljevanje. Bližnje vasi so v 2. pol. 19. stol. začele dobivati nove šole, ki jih je od leta 1880 pa do konca prve svetovne vojne zaznamovala madžarizacija. Črenšovci so od leta 1883 naprej že imeli pošto in tudi prvo trgovino ter gostilno, ki so ju vodili tedaj že tam živeči Judje. V tekstu s podnaslovom *Cas med 1919 in ustanovitvijo Republike Slovenije 1991*, sledimo razvoju občine Črenšovci v novi Kraljevini SHS in pozneje v socialistični Jugoslaviji. Najpomembnejši dogodek tja do začetka 2. svetovne vojne je bila agrarna reforma, ko je država nacionalizirala bel-tinsko gospostvo in so ljudje dobili večji del prej grofovske zemlje. Druga svetovna vojna pomeni okupacijo Prekmurja s strani Madžarov. Kljub ideološki podlagi socialistične Jugoslavije je občina po letu 1945 doživela lep napredek na gospodarskem, družbenem in kulturnem področju. Danes jo, razen naselja Žizki, pesti neugodna demografska sestava prebivalstva in številčni upad. Avtor svoj prispevek zaključuje z *Dodatkom o religiozni in kulturni podobi občine skozi čas*, iz katerega izvemo, da je bil prvi župnik, od ustanovitve župnije 1807, Peter Borčovič, danes, dobrih 200 let kasneje, pa župnikuje Stefan Grabar. V vaseh Žizki in Trnje so nekaj časa delovale sestre frančiškanke Brezmadežne Marije. V črenšovski župniji so v obdobju madžarizacije obstajali poverjeniki Mohorjeve družbe, ki so pomagali razširjati slovenske tiske in s tem vplivali na oblikovanje nacionalne zavesti prekmurskih Slovencev. Znan Mohorjan je bil v Črenšovcih duhovnik Jožef Klekl. Z območja občine izhajajo literarni ustvarjalci Ferdo Godina, Vera Brolih in Cilka Dimc Žerdin.

Dr. Hozjan je svoj prispevek v monografiji obogatil s kartama *Območja dolnjega Prekmurja z začetka 19. stoletja in Območja občine Črenšovci na jožefinskih kartah 1783/1784*. Preko virov, kot sta npr. *urbar gospostva Dolnja Lendava 1524 in popis prebivalstva župnije Turnišče iz leta 1669*, izvemo za najstarejše znane priimke v krajih občine Črenšovci iz 16. in 17. stoletja v njihovih originalnih izpisih in današnjih oblikah. Zanimiv je rokopisni zapisnik škofovega obiska

in izvedenega nadzora župnije Črenšovci iz leta 1830. Prikazane so še tabele s podatki o prebivalstvu na podlagi državnega štetja 1784/1787, gibanje števila prebivalstva občine med zgodnjim 19. in zgodnjim 20. stoletjem, oblike imen v virih/uradnih imen krajev v občini Črenšovci od srednjega veka do 1991, najmnogičnejše javne prireditve v letih 1919–1941 ter gibanje prebivalstva občine med zgodnjim in poznim 20. stoletjem.

Dr. Karel Bedernjak v prispevku z naslovom *Nadčasna vrednost stvaritev duha* prinaša biografske podatke najzaslužnejših duhovnih pionirjev črenšovske občine. Pravo presenečenje je biografija doslej malo znanega benediktinca dr. Franca Markoje-Markfija (1811–1861), ki je bil leto pred smrtjo imenovan za rektorja budimpeštanske univerze. Podrobnejše spoznavanje življenja in dela omenjenega dr. Markoje je prav gotovo izziv za raziskovalce. Katoliški duhovnik, publicist, urednik in politik Jožef Klekl st. (1874–1948), sicer ni bil rojen v občini Črenšovci, je pa v njej preživel svoja najplodovitejša leta. Iz Dolnje Bistrice izvirata Jožef Godina (1898–1986), duhovnik, publicist, urednik in Maistrov borec za priključitev Prekmurja, ter njegov brat Ferdo Godina (1912–1994), partizan, komunist, urednik, dramaturg in pisatelj. Spoznamo še glasbenega pedagoga in narodnega buditelja dr. Franca Cigana (1807–1971) ter duhovnika Daniela Halasa (1908–1941), ki so ga zajeli neznanci in 16. marca 1945 pri brodu na Muri umorili. Avtor zaključí svoj prispevek z biografskimi podatki duhovnika in priznanega zgodovinarja dr. Ivana Zelka (1912–1986), ki se je ukvarjal predvsem s srednjeveško zgodovino Prekmurja ter cerkveno zgodovino, ki jo je obenem predaval na mariborskem oddelku teološke fakultete.

Etnologinja Jelka Pšajd nas seznani z etnografskim izročilom črenšovske občine, kot so npr. poimenovanja prebivalcev posameznih vasi, s stavbno dediščino ter prehrano, ki je bila za današnje razmere prava zbirka domače zdrave kmečke hrane. Piše tudi o običajih ob porokah, pri čemer izvemo, da je *bosman* osemkrat pleten ženitovanjski kruh, da je *pozvačin* oseba, ki vabi na poročno gostijo. Avtorica opisuje še koledovanje, letne šege, coprnice ter žegnanje oz. proščenje.

V nadaljevanju v sestavku z naslovom *Črenšovske slike* več avtorjev predstavi kulturno, naravno in tehnično dediščino občine, gospodarstvo, kmetijstvo, nosilce gospodarskega razvoja, kulturno življenje, turizem, šport in gasilstvo.

Bogato ilustrirano monografijo zaključuje avtor Stefan Ftičar z enciklopedičnim opisom vseh šestih na začetku omenjenih naselij v občini Črenšovci.

Andrej Pavlič

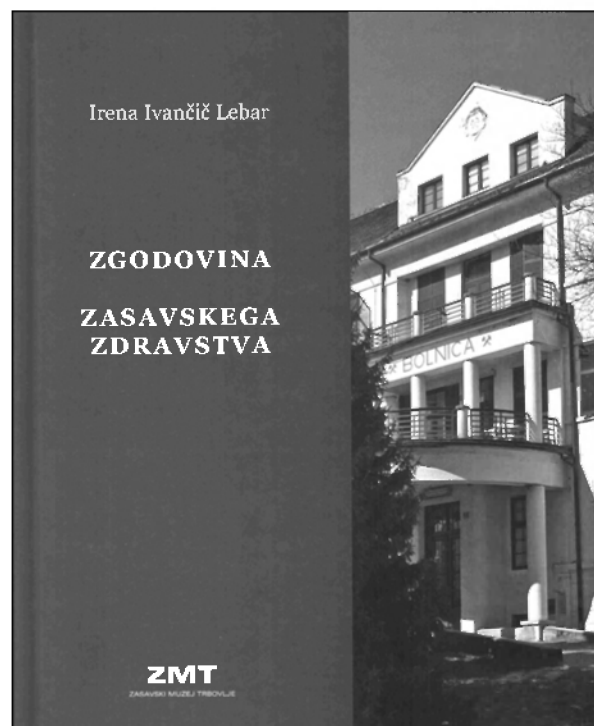

Irena Ivančič Lebar: Zgodovina zasavskega zdravstva. Trbovlje : Zasavski muzej, 2008, 245 strani.

Zgodovina zasavskega zdravstva predstavlja v slovenskem zgodovinopisju prijetno presenečenje, saj se je raziskovanja zdravstvene tematike tokrat po pravilih zgodovinopisja lotila zgodovinarka. Raziskovalno področje zgodovine zdravstva oz. zdravstvenih ustanov in poklicev lahko v slovenski historiografiji še vedno označimo za nerazvito in zato zapostavljeno.

Delo vsebuje pregled razvoja zdravstva v Zasavju, na območju torej, kjer se je konec 19. in v začetku 20. stoletja zgodila intenzivna industrializacija – rudniki premoga in spremljajoča industrija so v Revirje privabili s trebuhom za kruhom na tisoče ljudi. Podobno dogajanje lahko v slovenskem prostoru najdemo še v koroški Mežiški dolini. Ceprav so družine rudarjev in delavstva živele v zelo slabih bivanjskih razmerah in v času gospodarske krize še posebej trpele, pa so po drugi strani imele v primerjavi z ostalimi deprivilegiranimi skupinami prebivalstva zdaleč najboljšo zdravstveno oskrbo. Tako v Zasavju kot tudi v Mežiški dolini (in drugih industrijskih okoljih) so namreč za zdravstveno oskrbo rudarjev, delavcev in njihovih družin skrbele bratovske skladnice. Slednje niso najemale le zdravnikov in ustanavljale ambulant, temveč so imele celo svoje bolnišnice. Takšni bolnišnici sta delovali tako v Trbovljah kot tudi v Črni na Koroškem. Pa tokrat ostanimo v Zasavju. Ceprav knjiga vsebuje tudi dragocene uvode in splošna dognanja glede zdravstvenih razmer na Slovenskem v različnih zgodovinskih obdobjih vse do danes, pa je njena največja vrednost predvsem v množici na videz drobnih podatkov o organizaciji posameznih zasavskih zdravstvenih ustanov, lokalni statistiki, o konkretnih ljudeh, zdravnikih, medicinskih sestrah in babicah, ki so sooblikovali in razvijali začetke javnega zdravstva v tem delu Slovenije. Javno zdravstvo, kot ga poznamo danes, ima namreč kar nekaj močnih korenin prav v zdravstvenih ustanovah bratovskih skladnic.

Bogato bero podatkov je avtorici uspelo iztrgati pozabi predvsem s pomočjo arhivskih fondov Zgodovinskega arhiva Celje, Arhiva Republike Slovenije, Zasavskega muzeja v Trbovljah, Splošne bolnišnice Trbovlje, sodobnega časopisja, statističnih virov, zdravstvene zakonodaje in za polpretekli čas tudi z ustnim, spominskim pričevanjem. Med navajanjem literature pogrešamo temeljna dela o zgodovini industrializacije in še posebej premogovništva in bratovskih skladnic zgodovinarja Jožeta Šorna in pa najnovejša dognanja Andreja Studna o zgodovini alkoholizma na Slovenskem.

Poglavja, ki si kronološko sledijo in so bogato opremljena s slikovnim gradivom, obravnavajo tako splošna dogajanja kot tudi konkretne razmere v Zasavju. Iz prvega poglavja, ki zajema čas do prve svetovne vojne, bi izpostavila demografske in zdravstvene podatke Göthove topografije iz leta 1811, opise nalezljivih bolezni, kot so tifus, kolera, trahom, griza in nalezljivih otroških bolezni, kot so ošpice in norice. Avtorica ustanavljanje zdravstvenih komisij v drugi polovici 19. stoletja pripisuje še živemu strahu pred kugo, vendar pa se je pri preučevanju epidemij kolere na Kranjskem – "kuge" 19. stoletja – izkazalo, da so prav epidemije kolere prisilile tako deželne kot tudi občinske oblasti v organizacijo sprva začasnih, vsaj od šestdesetih let 19. stoletja dalje pa stalnih zdravstvenih komisij. Bratovske skladnice so v Zasavju ustanovili vsi lastniki rudnikov, kasneje jih je prevzela Trboveljska premogokopna družba. Sprva manjše bolnice bratovskih skladnic so bile urejene tako v Zagorju in Hrastniku kot tudi v Trbovljah, kjer je v letih 1876–1877 bratovska skladnica zgradila novo, večjo bolnico. Zelo pomembni so bili sanitarni ukrepi, ki so poleg skrbi za neoporečno pitno vodo oz. gradnje vodovodov zajemali tudi postopno urejanje kanalizacije.

Naslednje poglavje obravnava čas med obema svetovnima vojnama, ko se je splošno zdravstveno stanje ljudi izboljševalo zaradi povečanega bolniškega skrbstva, izboljšane bolniške nege, boja proti nalezljivim boleznim, urejanjem življenjskih razmer in skrbi za zdravo telo. Uveljavljalo se je mnenje, da morajo biti pridobitve medicine dostopne vsem ljudem ne glede na socialno poreklo. Ker so se zdrav-

niki vedno bolj zavedali, da je ljudsko zdravje odvisno od zdravja posameznika, se je javno zdravstveno delo vedno bolj širilo. Ustanavljali so higienske in medicinsko-socialne ustanove. Za to obdobje je značilen boj proti nalezljivim boleznim; proti tuberkulozi z ustanavljanjem protituberkuloznih dispanzerjev in proti škrlatinki s cepljenjem. V Zasavju so razsajale griža, tifus, škrlatinka in tuberkuloza oz. t. i. socialna bolezen. Prav tako je bila vseprisotna problematika alkoholizma. Ker je po prvi svetovni vojni število rojstev močno upadlo, je postala zaščita mater in dojenčkov prednostna naloga državnih, banovinskih, občinskih zdravstvenih in socialnih ustanov. Posvetovalnice za matere so bile ustanovljene v Trbovljah in Hrastniku in so poleg patronažne službe materam razdeljevale mleko, ribje olje, otroško mazilo in prašek ter perilo. Povečala se je tudi skrb za zdravo odraščanje otrok; šolskega zdravnika so imeli v Trbovljah. V tem času sta Rdeči križ in Kolo jugoslovanskih sester poleti pošiljala otroke na morje in letovišča po vsej Sloveniji; sprva le slabo hranjene in v telesnem razvoju zaostale otroke, kasneje predvsem otroke iz socialno ogroženih družin. Za slednje so med šolskim letom skrbele tudi šolske kuhinje in zavetišča.

Čas druge svetovne vojne je opisan v tretjem poglavju. Zdravniki, ki so ostali v svojih prejšnjih službah, so večinoma pomagali partizanskemu gibanju, nekateri so sami odšli v partizane, drugi so jim pomagali s sanitetnim materialom. Nekaj zdravstvenega osebja je bilo izseljenega, nekaj so jih odpeljali v taborišča. V Zasavje so nemški okupatorji pripeljali tudi svoje zdravnike, bolnico bratovske skladišnice v Trbovljah pa spremenili v splošno bolnico, kjer se je med vojno število bolnikov povečalo za 100%. Za partizanske ranjence so poskušale skrbeti majhne in skrite partizanske bolnice.

Predzadnje poglavje obravnava obdobje od konca druge svetovne vojne do leta 1991. Značilnost tega obdobja je, da so bili zdravstvene in socialne varnosti deležni vsi državljani. Vse zdravstvene ustanove so postale državne, zdravniki in ostalo zdravstveno osebje se je šolalo v državnih šolah. Napredek v izgradnji mreže zdravstvenih domov, patronažne službe na terenu in pediatrije je bil velikanski. Delež žensk, ki so rojevale v porodnišnicah, je močno prevladal nad številom tistih, ki so rojevale doma. V tem času se je začela množična uporaba antibiotikov, obvezno cepljenje proti otroški paralizi (od 1962 dalje) je to bolezen iztrebilo. Zaradi višjega življenjskega standarda ljudi in spremenjenega načina življenja so glavni vzrok obolenosti in umrljivosti postale kronične bolezni. Nova zdravila in dosežki v medicini so močno prispevali k podaljšanju življenjske dobe. Sistematična cepljenja proti otroškim nalezljivim boleznim so večino skoraj izkoreninila oz. jih močno omilila. Tudi v Zasavju se je zgodil občuten napredek v razvoju zdravstvenih

ustanov, kot so zdravstveni domovi v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju, bolnice v Trbovljah in še posebej na področju zdravstvenega varstva otrok in mater; razvile so se otroške posvetovalnice, ambulanse in dispanzerji, prav tako je otroški oddelek dobila tudi trboveljska bolnica. Pri tem je bilo še posebej dragoceno ozaveščanje mater o pravilni negi otrok, osebni higieni in pravilni prehrani.

Zadnji del knjige opisuje čas po letu 1991, obdobje tranzicije iz socialistične v (spet) kapitalistično ureditev družbe. Sprememba družbenega sistema je močno vplivala tudi na organizacijo zdravstva, saj je bila znova uvedena zasebna zdravniška praksa in sistem množičnega (v praksi nereguliranega) podeljevanja koncesij, ki je ponekod povzročil že skorajšnji razpad dosedanjih temeljev primarnega zdravstva – zdravstvenih domov. Problematika preoblikovanja organizacije zdravstva, kot smo jo poznali, je še vedno prvorazredna politična tema, za resno oceno stanja pa zgodovinarji seveda potrebujemo neko večjo časovno distanco.

Avtorica je omenjenim poglavjem dodala še krajša teksta o temah, ki so v Zasavju aktualne vedno znova; vpliv onesnaženega okolja na zdravje in problematiki domov za starejše in krvodajalstva.

Studija o zgodovini zdravstva v Zasavju potrjuje že znano dejstvo, da zgodovine zdravstva ni moč raziskovati izolirano, temveč vedno v kontekstu zgodovinskega obdobja; na razvoj zdravstva so tako v različnih zgodovinskih obdobjih kot tudi danes, poleg posameznih naprednih in izjemnih zdravnikov ter zdravstvenega osebja, vedno najbolj odločilno vplivale prav politično-gospodarske razmere.

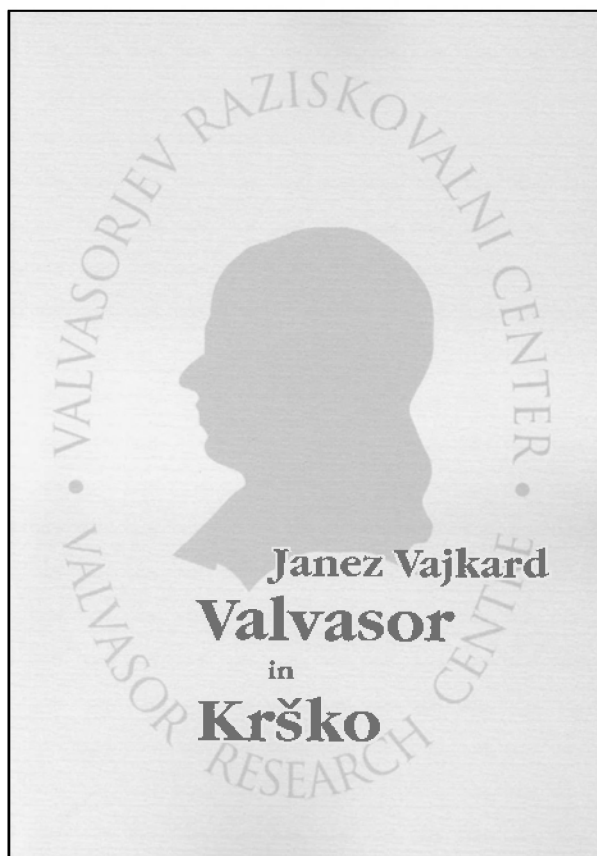
Katarina Keber

Janez Vajkard Valvasor in Krško (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško : Valvasorjev raziskovalni center, 2008, 160 strani.

V septembru 2008 je Valvasorjev raziskovalni center v Krškem (v nadaljevanju: Valvasorjev center) kot 5. publikacijo zbirke KmestuK izdal zbornik z obetavnim naslovom Janez Vajkard Valvasor in Krško. S tem zbornikom je bilo dodanih kar nekaj dodatnih kamenčkov v mozaik vedenja o slavnem polihistorju in njegovi družini.

Uvodoma prof. ddr. Janez Usenik v prispevku z naslovom 'Valvasorjev raziskovalni center Krško' obrazloži razloge za ustanovitev Valvasorjevega centra, ki je nastal pred osmimi leti z geslom 'raziskovanje – izobraževanje – aplikacija', kar je pravzaprav namen vsakega pomembnejšega raziskovalnega centra. Valvasorjev center je tesno povezan s

širšo krško regijo in prav v njem so bile opredeljene osnovne prednosti njenega razvoja, ki so logistika, energetika in turizem, po katerih je regija tudi postala prepoznavna.

V uvodniku 'Sledi Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem skozi različne oči' avtorica Alenka Černelič Krošelj najprej našteva dejanja/dogodke, s katerimi so v Krškem že dotlej obeležili spomin slavnemu polihistorju, ter pojasni bralcu, da je ta zbornik nastal kot zbirka prispevkov sodelujočih na kolokviju Janez Vajkard Valvasor in Krško, ki je bil 15. decembra 2006. V zborniku ne sodelujejo vsi referenti, ki so sodelovali na kolokviju, dodatno pa je zajet prispevek avtorja, ki na kolokviju ni sodeloval (analiza Valvasorjeve vedute Krškega Živka Šebeka). Nato avtorica predstavi sodelujoče avtorje in njihove najbolj odmevne ugotovitve. Ob pomembni ugotovitvi, da hiša, ki je doslej veljala za Valvasorjevo hišo, sploh ni prava, se avtorici porodi vprašanje, ali je vredno to 'nepravo' hišo sploh obnoviti, logično pa zaključí z ugotovitvijo, da sta obe hiši, 'neprava' in 'prava', pomembna arhitekturna dela mesta in prav obe zaslužita, da sta vključeni v tako imenovani 'Valvasorjev kompleks'.

Po obeh uvodnih prispevkih je vsebina zbornika razdeljena na štiri glavne sklope.

Pod prvi sklop z naslovom "Sledi Valvasorja in njegove družine v Krškem" je doc. dr. Boris Golec prispeval članek z naslovom 'Valvasorjevi v Krškem

– kdaj, kje, s kom in kako'. Ta prispevek vsebuje nekaj bistvenih novosti o Valvasorjevem življenju, smrti in družini, ki doslej širši javnosti niso bile poznane. Avtor na zanimiv in razumljiv način spretno vodi bralca skozi vso količino na novo odkritih virov in bolje preučenih že znanih virov, da se ta prepriča o pravi hiši v Krškem, v kateri je slavní mož nekaj mesecev živel in v njej tudi umrl. To je bila hiša, ki je v njej konec 19. stoletja živel in v letu 1912 umrl slovenski pisatelj dr. Janez Mencinger. Nadalje avtor razglablja o kraju, kjer je bil Valvasor pokopan in postavi zanimivo tezo, da so ga pokopali v kripti mestne cerkve sv. Janeza Evangelista v Krškem; o kripti sicer danes ni več sledu. Doslej je namreč veljalo, da je bil pokopan v družinski grobnici gradu Medija pri Izlakah, vendar v matični knjigi župnije Vače, kamor je spadal medijski grad, ni uradnega zapisa o njegovem pokopu. Svoje hipoteze avtor sicer ne more podpreti s trdnimi dokazi, saj v tej nedosledno vodeni matični knjigi tudi ni zapisov o pokopu Valvasorjeve prve žene in dveh otrok, ki so bili gotovo pokopani v Mediji, vendar je po njegovem logična. Avtor tudi odkriva, zakaj se je Valvasor preselil prav v Krško. V bližini Krškega je bila namreč precej donosna posest, ki jo je kot dediščino pričakovala njegova druga žena Ana Maksimila, roj. baronica Zetscher. Ta se je, skupaj z obema hčerkama, dejansko po njegovi smrti prav na račun te dediščine izognila revščini. V prispevku je opisana tudi življenjska pot najmlajše Valvasorjeve hčerke Katarine Frančiške, ki doslej ni bila znana. V prispevku je še veliko drobnih zanimivosti, vrednih branja, posebno zanimiva je ugotovitev, da so avtorjevi predniki kot oskrbniki različnih posestev v začetku 18. stoletja, gotovo osebno poznali vsaj eno od Valvasorjevih hčera.

Drugi sklop z naslovom "Valvasorjev kompleks v Krškem" vsebuje dva prispevka. V prvem, ki ima naslov 'Sledi Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem – kaj pa jutri?' Alenka Černelič Krošelj predstavi različne omembe Valvasorjevega življenja v Krškem izpod peresa njegovih prebivalcev ter razloge za ustanovitev Valvasorjevega kompleksa kot zgodovinskega in urbanističnega spomenika lokalnega pomena v letu 1993. Prebivalci Krškega se trudijo, da bi oživili ta kompleks, ki je sestavljen iz 'neprave' Valvasorjeve hiše in dveh sosednjih hiš in v letošnjem letu naj bi bil delno že pripravljen. V prispevku so opisani znameniti prebivalci Krškega, ki so prišli tudi od drugod, a so v mestu pustili nezbrisani pečati. Med prvimi je podjetnik Martin Hočevar, ki se je z ženo Josipino priselil v Krško, ustanovil meščansko šolo, po njegovi smrti pa je bila po zaslugi vdove ustanovljena tudi župnija Krško, poleg številnih dobrih del, ki jih je opravila ta gospa. Ivan Lapajne je prišel iz Idrije, postal prvi ravnatelj meščanske šole in med pomembne Krčane poleg Bohoriča in Dalmatina postavil tudi Janeza Vaj-

karda Valvasorja. Avtorica nato opisuje Valvasorjev kompleks, ki je muzej mesta Krško in osrednja točka starega mestnega jedra ter stičišče prebivalcev regije in pribežališče turistov. Govori o njegovi obnovi in podrobno opisuje vse hiše kompleksa, ki so bile oziroma so še v fazi restavriranja, ter o projektu 'Valvasorjevi predmeti' v Valvasorjevi hiši, ki bodo predstavljeni na osnovi zapisa v njegovem zapuščinskem inventarju. Avtorica zaključí z razmislekom o upravljanju Valvasorjevega kompleksa, ki je celota in mora imeti tudi enotno upravo.

Drugi prispevek Anite Radkovič z naslovom 'Rokodelci kot del vsebinske zasnove Valvasorjevega kompleksa' obravnava področje rokodelstva v Posavju in v Krškem nekoč in danes. Pomemben vir za zgodovino tega področja je sam Valvasor, poleg njega pa še knjiga šolskega ravnatelja Ivana Lapajneteta 'Krško in Krčani'. Najpomembnejši panogi rokodelstva sta bili usnjarnstvo, čevljarstvo in krojaštvo, neposredna bližina reke Save pa je prispevala k razvoju brodarstva. Avtorica nato preučuje rokodelstvo v Krškem in Posavju danes. V letu 2002 je bilo ustanovljeno Društvo za delo na domu Škrija, ki se je pokazalo zelo koristno v aktivnostih povezovanja rokodelcev, v pospeševanju razvoja in trženja izdelkov ter pridelkov ter v povezovanju z etnološko stroko. V letu 2004 ustanovljeni Center za razvoj Posavja je z usposabljanji, mentorstvom, promocijo in pomočjo pri trženju naslednja faza izvajanja nacionalne podjetniške prenove podeželja. V planu je predvideno, da bo ena od hiš Valvasorjevega kompleksa (Kaplanova hiša), postala hiša rokodelstva in obrti, v kateri bo prikazana vsa bogata dediščina na tem področju in vsi prepoznavni izdelki, ki sooblikujejo način življenja Posavcev.

"Različni (v)pogledi v Valvasorjevo življenje in delo" so tema tretjega sklopa, ki vsebuje tri prispevke. Helena Rožman je pripravila prispevek 'Slovenski knjižnično-muzejski kviz in Valvasor', v katerem predstavlja Knjižnično-muzejski MEGA kviz kot formalni okvir, znotraj katerega so v šolskih letih med 2006 in 2010 predstavljene znamenite osebnosti iz kulturnega, znanstvenega, tehničnega in še kakšnega področja ter njihove spominske hiše. Kvizi te vrste sodijo v širši, evropski projektni okvir, ki spodbuja povezovanje med muzejskimi, arhivskimi in knjižničnimi okolji. Pri pripravi kviza za slovenske osnovnošolce (drugo in tretje triletnje), se povezujejo splošne in šolske knjižnice ter muzeji in galerije, ki so vključeni v Slovensko muzejsko skupnost, založba Rokus in TV Slovenija. Prvi kviz je namenjen Janezu Vajkardu Valvasorju, ki je bil 'Evropejec po duhu in izobrazbi ter Kranjec po domovinstvu', ter njegovemu Bogenšperku, ki je tesno povezan s slavnim polihistorjem.

Mateja Jankovič Čurič je analizirala način predstavitve Valvasorja v višjih razredih osnovne šole s prispevkom 'Valvasor v učbenikih za slovenščino za

osnovno šolo (3. triletnje) na primeru OŠ Artiče'. Avtorica poučuje na tej osnovni šoli in je izvedla anketo o poznavanju Valvasorjevega življenja in dela med učenci. V prispevki so predstavljeni zanimivi rezultati raziskave. Večina učencev je za Valvasorja že slišala pri zgodovini, malo manj kot polovica pa tudi pri slovenščini. Malo več kot polovica učencev je znala zapisati naslov njegovega dela, 40% učencev ga je uvrstilo v pravo obdobje, manj jih je vedelo, da je njegova podoba na bankovcu za 20 SIT oziroma da se po njem imenuje knjižnica v Krškem. Poznavanje dejstev o Valvasorju je bilo večje pri učencih višjih razredov. Avtorica zaključuje, da je v berilih omembe o Valvasorju dovolj, če se le učitelji slovenščine njegovega pomena dovolj zavedajo in ga poudarjajo.

Enega od Valvasorjevih bakrorezov je vzel pod drobnogled Živko Šebek in nastal je zanimiv prispevek z naslovom 'Nekaj razmišljanj o Valvasorjevi upodobitvi Krškega v Slavi Vojvodine Kranjske'. Avtor razkriva značilnosti Krškega, ki jih je izpostavil Valvasor in opozori na nekatere značilnosti, ki so danes vidne samo še v fragmentih. Posebej izpostavlja upodobitev gradu, obzidja in reke Save. Avtor svoj prispevek opre tudi na poglavje 'Mesto v Valvasorjevi dobi' iz knjige šolskega ravnatelja Ivana Lapajneteta 'Krško in Krčani', ki je izšla 1894. Lapajnet je bil namreč prvi, ki je razčlenil Valvasorjevo upodobitev Krškega. Avtor ugotavlja, da je Valvasorjeva upodobitev Krškega le približna in vsebuje precej napak glede na resnično stanje, manjka namreč precej hiš, glavna cesta skozi naselje ni prikazana, najbolj natančna je pravzaprav le podoba takrat že opuščene gradu. Razen mestnega broda ni upodobljeno čolnarstvo na Savi, ki je bilo tu precej razvito.

Četrty sklop je izpolnjen s številnimi, z viri podprtimi podatki o Valvasorjih in njihovih domnevnih prednikih, sorodnikih ter znancih. Pripravila ga je Ljudmila Sribar in mu dala naslov 'Valvasorji v Leskovcu pri Krškem'. Avtorica raziskuje rodbinske povezave, ki so botrovale preselitvi družine Valvasor v Krško. Pri tem jo zanima tudi prva omemba Krškega in tako poseže nazaj v sredino 12. stoletja, ko so bili ob priložnosti prodaje posestva Tirna kot priče navedeni Bertold in sin Walther ter Rajnmar in sin Swiker, vsi štirje iz Krškega. Raziskava pri-
nese zanimiva odkritja o povezavi raznih plemiških rodbin iz krške in širše dolenjske ter spodnještajerske regije. Precej besed je namenjeno Janezu Krstniku Valvasorju, spretnemu trgovcu, ki je v drugi polovici 16. stoletja postal lastnik gospostev Laško, Konjice, Klevevž, Šrajbarski Turn, Medija, Širje nad Zidanim mostom in Leskovec pri Krškem. Njegovi dediči so bili nečaki Mosconi, sinovi njegove sestre, ter Hieronim Valvasor, ded našega polihistorja. Hieronim je bil poročen z Nežo Širsko in avtorica naniza vse znane osebe iz nekoč pomembnega rodu Širskih (Scheyer). Grad Lihtenberk je

stal poleg mnogo kasneje zgrajenega gradu Bogenšperk in avtorica predstavi mnogo podatkov o rodbini Lichtenbergov, od njihove prve omembe v dvanajstem stoletju do združitve z rodbino Schwab iz Tuštanja. Predstavljeni podatki so nadvse primerni za nadaljnje raziskave o zelo razvejeni rodbini Lichtenberg v srednjem veku. Avtorica se je lotila tudi prikaza virov o članih rodbine Dürr (Sušiški, iz Sušja), ki so bili dokumentirani že v 12. stoletju na Koroškem, malo nato jih najdemo na Kranjskem. Bili so v sorodu z Raini z Gorenjskega, Lichtenbergi, Gallenbergi itd. Avtorica poskuša tudi z zgodovinskega vidika razložiti tri grbe na zunanjem zidu gradu Šrajbarski Turn z Leskovca pri Krškem. Ta grad skriva v sebi še mnogo skrivnosti in avtorica upa, da jih je s svojo raziskavo virov kar nekaj odkrila.

Lidija Slana

Goriški letnik 32. Zbornik Goriškega muzeja. Nova Gorica : Goriški muzej, 2008, 232 strani.

Clanki v tokratni številki Goriškega letnika govorijo o posameznih zanimivostih in znamenitostih goriškega ozemlja. Razporejeni so v poglavja Razprave, Referati, Zapiski, In memoriam.

V uvodniku je direktor Goriškega muzeja in odgovorni urednik Goriškega letnika na kratko predstavil pričujočo številko. Ob tem velja omeniti tudi to, da so pri nastajanju te številke sodelovale članice Raziskovalne postaje ZRC SAZU Nova Gorica. Nekatere med njimi so v uredniškem odboru, ena izmed njih je prevzela uredništvo, druge pa nehvaležno nalogo prevajanja izvodkov in lektoriranje. Novo uredništvo ohranja star preizkušen recept razporejanja snovi od arheoloških raziskav do sodobnosti.

Poglavje Razprave začenjajo tri arheološke razprave. Miha Mlinar iz Tolminskega muzeja in Beatrice Žbona Trkman iz Goriškega muzeja sta v članku Banjska planota in Trnovski gozd v luči novjših arheoloških najdb predstavila zaokroženo poselitveno območje, za katerega lahko s pomočjo teh najdb in že znanih dejstev domnevajo, da je bilo poseljeno od kamene dobe do antike. Ob teh dejstvih pride do veljave tudi vloga poti, ki je v bronasti in železni dobi potekala ob zahodnem robu Banjske planote in povezovala Vipavsko in Soško dolino.

Druga arheološka razprava, ki sta jo pripravila Janez Bizjak z Inštituta Alpe ter Pavel Jamnik ima naslov Kamenodobni najdišči na Trnovski planoti, dopolnjuje pa prvo razpravo.

GORIŠKI LETNIK

ZBORNIK GORIŠKEGA
MUZEJA

2008

32

Tretji arheološki prispevek, ki ga je pripravil Tomaž Fabec iz ZVKDS OE Nova Gorica, ima naslov Novi sledovi rimskodobne poselitve v spodnji Vipavski dolini, in zaokroža arheološki del tokratnega Goriškega letnika. Izkope za novo cestno infrastrukturo skozi vas Bilje ter za obvoznico v Vrtojbi v letih 2003 in 2004 je nadzoroval Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije OE Nova Gorica na arheoloških lokacijah Bilje – arheološko območje Praprotno in Križcijan ter Vrtojba – arheološko najdišče Sv. Pavel. Arheološki nadzor je odkril ostaline iz rimske dobe, ki so še dodatno potrdile rimsko poselitev spodnje Vipavske doline. Vse tri arheološke razprave so zgledno opremljene s slikovnim materialom.

Ana Sirk Fakuč konservatorsko-restavratorska svetnica Goriškega muzeja je v članku Baročna slika Poklon sv. Treh kraljev podrobno in nazorno predstavila konserviranje in restavratorsko delo ter vrnitev poškodovane, slabo restavrirane ter delno celo preslikane slike v njeno izvorno stanje. Tako lahko današnji gledalec občuduje vso njeno prvotno lepoto. Besedilo dopolnjujejo fotografije posameznih faz restavracije.

Vodja odseka za gozdnogospodarsko načrtovanje Zavoda za gozdove Slovenije, OE Tolmin Edo Kozorog je v razpravi Mejna znamenja na severnem Primorskem spregovoril o teh nekoliko zanemarnjenih elementih kulturne dediščine, ki pa pozna-

valcu zelo veliko povedo o dogajanju in spremembah na terenu. Govor je o kamnitih gozdarskih znamenjih, ki so se na severnem Primorskem ohranila le še v gozdnem prostoru, segajo pa nazaj v prvo polovico 18. stoletja. Z marsikaterim znamenjem je povezano tudi zanimivo ustno izročilo.

Majda Clemenž, upokojena filozofinja iz Ljubljane, je prispevala zanimivo razpravo o prvem profesorju slovenskega jezika v Gorici. Naslov njenega prispevka je Jožef Premru (1809–1877). To je pregledna in izčrpna razprava o življenju in delu profesorja Premruja. Bralcu ponuja kar nekaj zanimivih podatkov in dober vpogled v mišljenje in delovanje izobražencev 19. stoletja. Za strokovnjaka pa ima tudi pomembno pomanjkljivost, pisana je namreč brez opomb. Navedena literatura in viri na koncu članka pač ne morejo prikriti te pomanjkljivosti, saj nekatere trditve, ki jih navaja avtorica, kar kličejo po citatih.

Kako se je v 19. stoletju uveljavila Slovenska matica na Goriškem, je v članku Članstvo Slovenske matice v Gorici in okolici do prve svetovne vojne opisal Andrej Vovko, znanstveni svetnik na Inštitutu za kulturno zgodovino ZRC SAZU. Znanstvena založba Slovenska matica se je na Goriškem začela uveljavljati v letu 1866, iz tega leta je prvi uporabljeni seznam, ki ga je avtor predstavil v svojem članku. Članstvo je zajemalo precejšen del izobraženstva, ki je v drugi polovici 19. stoletja živelo na Goriškem. Znanstvena opredelitev Slovenske matice je prav gotovo vplivala na to, da se po številu članstva ni mogla kosati z Družbo sv. Mohorja, ki je imela druge naloge in zato tudi dokaj večje število članov.

Zgode in nezgode ustanavljanja in ustanovitve Slovenske ljudske stranke na Goriškem je v članku z naslovom 25. novembra 1907 je bila ustanovljena Slovenska ljudska stranka za deželo Goriško-Gradiščansko predstavil Peter Stres, profesor zgodovine na osnovni šoli Dobrovo. Nastajanje SLS na Goriškem je bilo hočeš-nočeš povezano z dogajanjem, razmerami in zamerami v matični stranki na Kranjskem. Kranjski spori so se tako odražali tudi na Goriškem.

Drugi sklop v Goriškem letniku ima naslov Referati. Najprej je objavljen referat Milice Kacin-Wohinz Mednarodne povezave na Goriškem med obema vojnoma, sledi pa mu referat Branka Marušiča Goriška mednarodnost med šempaškim taborem in zborovanjem na Okroglici. Oba referata sta avtorja prebrala na simpoziju Goriška fronta, ki je bil v Novi Gorici novembra 2003.

Tretji referat žal že pokojnega Marka Pozzetta ima naslov Gorica in okoliški kraji v načrtih arhitekta Maksa Fabianija. Članek je dopolnjeno predavanje, ki ga je imel avtor na gradu Kromberk v marcu 2004. V članku so na kratko in pregledno predstavljeni uresničeni in neuresničeni načrti za

ureditev Gorice in bližnje okolice v času med obema vojnoma in takoj po drugi svetovni vojni.

V sklopu z naslovom Zapisi pa si bralec lahko prebere zgodbo o oblikovanju slovenske čete anarhistov ter predstavitev aleksandrink.

Pavel Medvešček je v članku SOCA (Slovenska oborožena četa anarhistov) opisal zamisel, nastanek in propad ideje o oblikovanju oborožene čete anarhistov, ki je povezovala peščico ljudi v Soški dolini, ki so se hoteli upreti italijanski okupaciji.

O ženah in dekletih, ki so v času pred prvo svetovno vojno in med obema vojnoma služile v Egiptu kot dojlje, gospodinje, varuške, govorita sestavka Inge Miklavčič-Brezigar in Tine Ščuka. Inga Miklavčič-Brezigar v preglednem članku Zgodbe o aleksandrinkah – med Slovenijo in Egiptom spregovori o tem problemu ter o avtoricah in avtorjih, ki se ukvarjajo s to temo. S to problematiko se je že leta 1932 spopadel tudi pisatelj France Bevk v romanu Zerjavi, ki ga je izdala Vodnikova založba.

Tina Ščuka pa je v sestavku "Botra Lidija" – zgodba aleksandrinke tako rekoč iz prve roke predstavila domače razmere v času med obema vojnoma, ki so bile vzrok, da je šla njena teta iskat srečo in zaslužek v Egipt; pa njeno življenje in delo ter vrnitev v domače kraje.

Eva Holz

Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina, 2008, 207 strani.

Dva pomnika, posvetitev cerkve sv. Petra s strani patriarha Bertolda in obenem prva pisna omemba srednjeveškega Črnomlja iz leta 1228 ter privilegij vojvode Leopolda za Metliko in Črnomelj iz leta 1407, kjer se slednji prvič omenja kot mesto, sta služila Janezu Weissu kot povod za pripravo jubilejnega zbornika. Če skušamo izpostaviti poglobitve lastnosti, ki obravnavano knjigo ločujejo od večine izdelkov zadevnega žanra – po mnenju podpisanega v pozitivnem smislu –, lahko ugotovimo, da zbornik ni preobremenjen s preobilico prispevkov, da so njihovi avtorji izključno priznani strokovnjaki in da je tudi kronološko, čeprav pokriva širok časovni razpon od prazgodovine do novega veka, vendarle osredotočen na nekatera, za razvoj mesta bistvena obdobja. Vsebinsko lahko prispevke razdelimo v tri skupine; dva obravnavata zgodovino Bele krajine

kot celote v določenem obdobju, dva se lotevata integralnih poglavij iz zgodovine Crnomlja, medtem ko preostala dva posegata vanjo s specialističnima razpravama.

Bralcu so tako ponujeni: 1) zgodovinski pregled Bele krajine od neolitika do pozne antike (Phil Mason) s podrobnimi prikazi poselitvene strukture, etnične, kulturne in politične pripadnosti posameznih obdobj, med katerimi velja izpostaviti starejšo železno dobo kot enega največjih razcvetov v zgodovini pokrajine; 2) prikaz belokranjske zgodovine v poznem srednjem veku (Miha Kosi) z nazornim orisom posameznih etap, ki sovpadajo z gospostvom elitnih dinastij vzhodnoalpskega prostora – Višnjegorskih, Goriških, Celjskih in Habsburžanov – ter rivalstva na področju cerkvene jurisdikcije med Zagrebom in Oglejem kot tudi pomembne vloge, ki jo je na tem ozemlju odigral Nemški viteški red; 3) podoba Crnomlja, kot jo kažejo arheološke raziskave (Phil Mason), kjer si je mogoče ob prebiranju interpretacij izkopanih struktur in poglobljanju v precizne tlorisne prikaze za posamezne faze ustvariti predstavo o razvoju naselja od prazgodovine do poznega srednjega in novega veka; 4) prikaz politično-upravnega, gospodarskega in demografskega razvoja Crnomlja kot tržne oziroma mestne naselbine v srednjem in novem veku (Boris Golec), kjer med poudarki lahko izpostavimo razjasnitev okoliščin in časa transformacije naselja iz trga v mesto ter vprašanje vsebine črnomaljske mestne avtonomije; 5) pregled nad ohranjenimi rimskimi nagrobniki iz Crnomlja (od 1. do 3. stoletja) s podrobnimi opisi, objavo in rekonstrukcijo

napisov ter interpretacijo (Milan Lovenjak), ki so-deč po stilskih značilnostih kažejo na povezave z balkanskim kot tudi s panonskim in noriškimi prostorom; in 6) opis in interpretacija povsem sveže "trofejne" arheološke najdbe – izredno dobro ohranjenega srednjeveškega meča iz Lahinje v Crnomlju (Andrej Gaspari), kjer je dan poudarek problemu obrednega odlaganja orožja v jezera in reke.

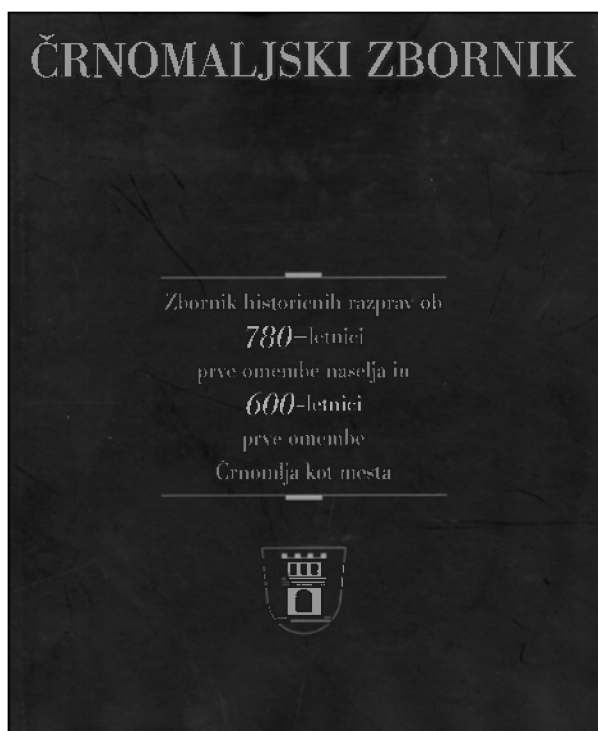
Poleg strokovnih besedil velja opozoriti še na sicer posrečene likovne rekonstrukcije vedute naselja in nekaterih detajlov za posamezna obdobja (Robert Lazar) – te nudijo bralcu dodatno dimenzijo pri percepciji razprav –, ki pa so občasno morda nekoliko preveč sugestivne; rekonstrukcija srednjeveškega Crnomlja, denimo, zbuja občutek monumen-talnosti, ki bi jo mestecu tega ranga težko pripisali.

Gledano v celoti lahko Crnomaljski zbornik opišemo kot koristen in kvaliteten pripomoček strokovnjakom, obenem pa tudi kot zanimivo in privlačno knjigo za ljubitelje in laike; v vsakem primeru delo, vredno branja.

Matjaž Bizjak

Kleevž: Biser narave z bogato zgodovino (ur. Majda Pungerčar). Šmarješke Toplice : Občina Šmarješke Toplice; založba Goga Novo mesto, 2009, 201 stran.

Tik pred poletjem 2009 je izšel zbornik Kleevž, Biser narave z bogato zgodovino, ki ga je založila občina Šmarješke Toplice, izdala pa novomeška založba Goga. Na okroglih 200 in še eni strani je predstavljena bogata naravna in kulturna dediščina majhnega območja na Dolenjskem v neposredni bližini Šmarjeških Toplic, ki mu glavni poudarek daje grad Kleevž, nekoč mogočna zgradba, danes le skromna ruševina. V uvodnih besedah sta tako županja občine Šmarješke Toplice Bernardka Krnc kot urednica Majda Pungerčar predstavili vzroke za nastanek omenjenega zbornika. Urednica, ki je zgodovinarica in tudi domačinka, je v prvem stavku svojega uvoda na strani 11 najlepše opisala obravnavano območje: "Ko rečejo Kleevž, domačini pomislijo na sotesko, grad, jamo, potok Raduljo z brzicami, topli izvir, kopanje v bazenčku, kmetijsko posestvo, mlin, pripovedi iz preteklosti itd". Vse to in še več so obdelali strokovnjaki na naravovarstvenem in zgodovinskem področju. Večina prispevkov prinaša nove, še ne objavljene ugotovitve in rezultate novih raziskav.

Prvih pet prispevkov je posvečenih bogati naravni dediščini območja. Dr. Rajko Pavlovec, univ. dipl. inženir geologije, redni profesor v pokoju na Naravoslovnotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani je pripravil prispevek o geološki zgradbi okolice Klevezvža. Piše predvsem o toplih vrelcih v neposredni bližini gradu in drugih geoloških pojavih, ki so za tako majhen prostor precej raznoliki. Andrej Hudoklin, univ. dipl. biolog, naravovarstveni svetnik na novomeški območni enoti Zavoda RS za varstvo narave, je pripravil prispevek o Klevezvških jamah. Že naslov pove, da je jam v okolici nekdanjega gradu več. Pravzaprav gre za večji jamski splet Zgornje in Spodnje Klevezvške jame. Avtor, ki je tudi navdušen jamar, jame temeljito opiše, predstavi njihovo geološko podobo, zgodovino raziskovanj, ljudsko izročilo, vezano na omenjene jame in tudi življenje v jamah, kjer so najbolj zastopani netopirji. Dušan Klenovšek, profi kemije in biologije, višji naravovarstveni svetovalec na novomeški območni enoti Zavoda RS za varstvo narave in tudi domačin, je pripravil kar dva prispevka. V prvem govori o rastlinskem svetu Klevezvža in okolice. Rastlinski svet je obravnavan kar na treh različnih rastiščih – ob samem toku Radulje, na mokrotnih travnikih ob njej in v gozdni podrast. Iz prispevka zvmemo med drugim tudi, da na obravnavanem območju uspeva več kot 20 zavarovanih vrst in je zato to območje tudi s tega vidika pomembno. V svojem drugem prispevku pa je Klenovšek spregovoril o živalskem svetu. Obdelal je življenje v vodi, žuželke, dvoživke

in plazilce ter ptice, še posebej pa človeško ribico, ki živi v že prej omenjenem podzemnem svetu. Janez Božič, univ. dipl. inž. gozdarstva, tudi on naravovarstveni svetovalec na novomeški območni enoti Zavoda RS za varstvo narave, je podrobno predstavil gozdove Šmarjeških Toplic. V svojem prispevku je opisal tudi zgodovino gozdov in gozdarstva na obravnavanem območju. Ob tem si je pomagal tudi s številnimi zgodovinskimi viri in gozdnogospodarskimi načrti, ki so začeli nastajati že konec 19. stoletja. Prispevek pa zaključí s predstavitvijo sodobnega gospodarjenja z gozdom.

Drugi del zbornika prinaša prispevke, ki nam predstavijo zgodovino gradu in umetnostnozgodovinske spomenike območja. Dr. Ivan Stopar, univ. dipl. umetnostni zgodovinar in profi primerjalne književnosti, upokojeni konservatorski svetnik na celjski enoti Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, nam predstavi sam grad in njegovo zgodovino. Ze naslov prispevka Klevezvž, v vihri vojnih in povojnih let izginuli grad, nas seznani z usodo nekoč mogočnega gradu. Avtor predstavi zgodovino gradu, njegov nastanek in stavbno rast ter različne lastnike. Dotakne se tudi dogodkov junija 1942, ko so pripadniki Dolenjskega odreda grad zažgali. Ruševine gradu so bile leta 1955 minirane in grad izbrisan z obličja zemlje. Stoparjeve ugotovitve dopolni prispevek dr. Staneta Grande, rednega profesorja za kulturno zgodovino in raziskovalnega svetnika na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, ki je spregovoril o gradu Klevezvž in njegovih lastnikih. Tako lahko sledimo lastnikom od freisinskih škofov v 13. stoletju, do zadnjih graščakov družine Ulm. Pripoved o bogati kulturni dediščini Klevezvža nadaljuje v prispevku z naslovom Nagrobniki klevezvških graščakov na pokopališču v Slapah mag. Marinka Dražumerič, univ. dipl. umetnostna zgodovinarica in univ. dipl. etnologinja, konservatorska svetnica na novomeški enoti Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Kot pove že naslov prispevka, je predstavila nagrobne družine Jombart in Ulm, ki sta posestvovali grad v 19. in 20. stoletju. Večje grobno polje z ohranjenimi nagrobniki se je ohranilo ob Marijini cerkvi v Slapah, vasi blizu Klevezvža. Avtorica poda v prispevku podrobne opise samih nagrobnikov, materiala in napisov na njih. Ob tem izvemo marsikatero zanimivost tudi o samih družinah in življenju na gradu. Pripoved o gradu in življenju na in ob njem nadaljuje Jožica Dolensšek, sicer upokojena profesorica matematike, v svojem prispevku Spomini. Zbrala je spomine ljudi, ki se še spominjajo gradu in njegovih prebivalcev, navezala pa je tudi stik s potomci zadnjih lastnikov Ulmov, ki danes živijo v Avstriji. Ulmi so bili dobri in pošteni gospodarji, saj imajo vsi okoliški ljudje lepe spomine na njih. Prav spominsko gradivo je lahko pomemben vir za poznavanje vsakdanjega življenja, pa naj bo to na gradu ali okoli

njega. Zbornik zaključuje prispevek Bojane Medle, univ. dipl. etnologinje in univ. dipl. kulturne antropologinje, ki je zaposlena kot svetovalka za turizem, kmetijstvo in podjetništvo na občini Šmarješke Toplice, in Mihe Gorenca, prof. geografije in zgodovine z osnovne šole Šentjernej, z naslovom Ljudske pripovedke in verovanja v povezavi z gradom Klevež. Avtorja nam predstavita številne zgodbe, vezane na izvor krajevnih in topografskih imen, o vražah, prebivalcih gradu pa tudi o vilah, škrtih in velikanih, ki so tu živeli in mogoče se še vedno kje skrivajo in nas opazujejo.

Vse zgodbe in bajke o gradu Klevež in njegovi bogati naravni in kulturni dediščini so zvezane v knjigo, ki kar čaka, da jo bralec vzame v roke. Vsi prispevki so napisani tako, da bodo razumljivi vsem, za zahtevnejšega bralca pa so opremljeni z navedbami virov in bogatim seznamom uporabljenih literature. Slednje pogrešam predvsem pri prispevkih dr. Stoparja in dr. Grande. Je pa res, da je bila njuna tematika, predvsem dr. Stoparja, že podrobneje opisana tudi v drugih delih.

Poskrbljeno je tudi za tuje bralce. Vsi prispevki imajo izčrpne povzetke v angleškem, nemškem in italijanskem jeziku, tako da bo tudi tujec spoznal glavne značilnosti obravnavanega območja.

V zborniku je tudi bogato slikovno gradivo. Na začetku je predstavljena karta območja z vso pomembnejšo naravno in kulturno dediščino, na koncu pa je pridan še slovarček manj znanih besed in predstavitev vseh avtorjev.

Vse čestitke mladi občini za odločitve za zbornik, urednici in uredniškemu odboru pa, da so uspeli pridobiti raziskovalce s tako različnih področij. Ob tem naj poudarim tudi dejstvo, da je večina piscev tudi osebno vezana na obravnavano območje, kar zborniku daje še poseben čar.

Vzemite ga v roke, mogoče vam bo dal idejo za nedeljski izlet ali pa spodbudil še koga, da bi na podoben način zbral gradivo o svojem domačem kraju.

Judita Podgornik Zaletelj

Marija Stanonik: Žiri na meji. Ljubljana : Pegaz International, 2007 (Zbirka Žirovskega občasnika; zv. 11), 147 strani.

Žirem, kraju na meji, na geografski, geološki, zgodovinski ločnici, nenazadnje svojemu rodnemu okolišu, je prof. dr. Marija Stanonik, znanstvena svetnica na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, posvetila svojevrstno monografijo, ki ne

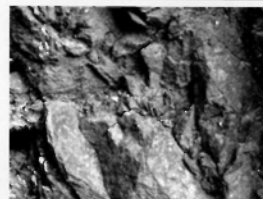
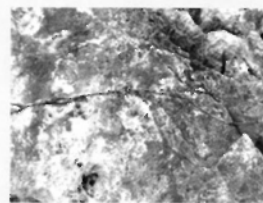
odstopa od zahtev znanstvene monografije, pa vendarle na poti "znanstvenosti" ne izgubi osebnega pridiha in krajevnega zanosa.

Zakaj kraj ob meji, kaj ta meja pomeni v geološkem, geografskem in nenazadnje zgodovinskem smislu, na kratko, jedrnat in mestoma zgodovinsko kritično, s pogledom, zazrtim v desetletja po 2. svetovni vojni, ki so utrdila tudi duhovno mejo, odgovarja že urednik knjige in predsednik Muzejskega društva Žiri Miha Naglič. Če na geološko mejo (k sreči) človek (še) ni imel vpliva, pa je na njegovo žirovsko bivanje vendarle ta odločilno vplivala z vodnimi potmi in razpotji, in slednja so se vrinila tudi v zgodovinsko razmejevanje na Žirovskem od prehoda iz zemeljske v človeško zgodovino, ko so se okoli 50.000 pr. Kr. v t. i. Matjaževih kamrah ustavljali "Pražirovci" in "Praidrijci". Od tega časa dalje v mejno pripoved vstopi avtorica knjige.

Da bo bralec v polnosti razumel obseg pojma *meja* v primeru Žirovske kotline, se je avtorica umestno odločila predstaviti tri temeljne vidike črte, ki ločuje. V zemljepisnem pogledu je, tudi zaradi zgodovinskih procesov 20. stoletja, najbolj prisotna opredelitev razvodja med Jadranskim in Črnim morjem, ki je bilo kot zamejitev zapisano tudi v dokumentih, ki so med prvo svetovno vojno in po njej tjakaj postavili mejo med Italijo in Kraljevino SHS, kot da bi "z ene strehe voda odtekala v Jadransko

ŽIRI NA MEJI

Marija Stanonik

morje in z druge v Crno morje..."¹ V jezikoslovnem pogledu sodi žirovski govor v rovtarsko narečje, toda prehodnost/mejnost kotline se zrcali v številnih manj (tolminsko, cerkljansko, vpliv govora s Trnovske planote) ali bolj (istrski) oddaljenih jezikovnih vplivih. Po zgodovinski pripadnosti so Žiri od prvih desetletij 11. stoletja sodile v freisinsko gospodstvo, posest freisinske škofije v Istri pa avtorica pogumno povezuje tudi s podrobnostmi iz žirovskega življenja, tako v jezikovnem prepletanju, etimološkem smislu ter v pripovedni (morda skupni) dediščini Istre in Žirov, izpričane v zgodbi *"Nekoč je bilo jezero"*.

Osrednje mesto v knjigi pa je vendarle namenjeno fizičnim zgodovinskim mejam, ki jih avtorica predstavlja skozi tri poglede, zgodovinskega, etnološkega in literarnega, kar morebiti suhoparni in podatkovni pripovedi zgodovine prida ne zgolj vsebinske popestritve, temveč potrditve drugih ved in razumevanj preteklosti.

Najprej stopi bralec pred Rimski zid (*Claustra Alpium Iuliarum*), notranji rimski obrambni sistem, ki je več kot dve stoletji nadziral prostor med Kvarnerskim zalivom čez ozemlje današnje Slovenije do avstrijske Koroške, z glavnino vojaških objektov prav na Notranjskem, katerih ostanki so bili najdeni na grebenu Žirka v Taboru v Žireh.

Sledi rimske dobe pa ne najdemo zgolj v zidanih ostankih, temveč so dokazljive tudi z dvema arheološkima najdbama, rimskem zvončku in mozaičnem medaljonu, ki pa po mnenju poročevalke sodijo bolj v arheološki oris kot v etnološkega, medtem ko žirovsko tematiziranega literarnega odmeva za rimsko dobo avtorica ni našla.

Druga, imenujmo jo srednjeveška meja, ki se je umestila na Žirovskem, je bila meja loškega gospostva, postavljena okoli leta 1030, ko je freisinski škof pridobil zahodni del Poljanske doline z žirovskim območjem. Avtorica je poiskala različne omembe posameznih meja, v zgodovinskih virih oziroma njihovih objavah v delih slovenskih zgodovinarjev, med katerimi velja v prvi vrsti omeniti Pavla Blaznika, Franca Kosa in žirovske kroniste od tedanjosti do današnjosti. Morda bi veljalo v razdelku o loškem gospostvu vendarle upoštevati najnovejša dognanja slovenskega zgodovinopisja o razvoju in upravi freisinske posesti na Slovenskem, do katerih se je v različnih arhivih dokopal predvsem Matjaž Bizjak z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU.² V opisih, ki jih je avto-

rica povzela iz urbarjev, je predvsem natančno dokumentirala vprašanje meje in njenega poteka do izrisa leta 1771 ter dogodke in težave, ki jih je v vsakdanjost prinesla meja med posameznimi gospostvi. Tudi na tem mestu je potrebno omeniti, da s t. i. etnološkim orisom avtorica opredeljuje procese gospodarske zgodovine in zgodovine prometa. V literarnem odsevu je to obdobje bogato izpričano v romanu Vladimirja Kavčiča *Pustota*, v katerem v zgodovinsko motiviko o razmejitvi pripoveduje o s Tolminskega na loško gospostvo pregnani družini. Leta 1803 je Loško gospostvo propadlo, po avstrijskem porazu v napoleonskih vojnah je freisinski škof izgubil položaj posvetnega kneza in škofija je izgubila posest. Po ustanovitvi Ilirskih provinc in novi (francoski) upravni ureditvi je žirovska občina iz loškega kantona prešla v idrijskega, kjer je ostala tudi po odhodu Francozov vse do propada Habsburškega cesarstva. Avtorica je to obdobje razmejitve, ki je imelo izjemne povezovalne učinke, saj se je oprlo na razvijajočo se rudarsko Idrijo, ocenila kot izredno plodno za razvoj Žirov in okolice. Etnološki oris v tem delu knjige posega na polje upravne zgodovine in prevetruje problem pripadnosti žirovske občine Gorenjski oziroma Notranjski. Literarno je čas pripadnosti idrijskemu sodnemu okraju ubesedil učitelj Jožefi Levičnik v potopisu *Poljanska dolina in pot skozi njo proti Idriji* (v Žirovskem občasniku 11–12, Ziri 1987 z naslovom *Ziri in Žirovci v slovenski literaturi* ga je objavila avtorica monografije).

Konec prve svetovne vojne, nastanek nove meje, tokrat državne leta 1920, pred tem pa črte premirja, ki jo je že leta 1915 začrtal Londonski pakt, pa sta imela za žirovske kraje usodne posledice. Meja je obdobje italijanskega in fašističnega zatiranja simbolizirala v žičnih ovirah, dotlej vedno upoštevana naravna meja – razvodnica med Jadranskim in Črnim morjem, je postala zgolj geografski podatek brez zgodovinske ali politične veljave. Italijani so se v napredovanju do svojih "naravnih meja" ustavili tik pred Žiremi, od matične žirovske župnije in občine je bilo odrezanih sedem vasi. V etnološkem delu avtorica navaja odlomke iz župnijske kronike

njeveški obračuni freisinske škofije. Del 2, Obračuni gospostev Skofja Loka 1399–1401 in Klevež 1395–1400. *Loški razgl.*, 2006 <izšlo 2007>, 53, str. 315–368; [Srednjeveški obračuni freisinske škofije]. Del 3, Obračuni gospostva Skofja Loka 1437–1439. *Loški razgl.*, 2008, letn. 54:2007, str. 353–380, faksim.; [Srednjeveški obračuni freisinske škofije. Del 4, Obračuni gospostva Skofja Loka 1439–1442. *Loški razgl.*, 2009, letn. 55, 2008, str. 435–458, faksim. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*. 5, *Urbarji briksenske škofije*, = (*Die Urbare des Hochstifts Brixen*) : 1253–1464, (Thesaurus memoriae, Fontes, 3). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006; Razvoj, uprava in poslovanje freisinske in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku. V: Bizjak, Matjaž (ur.). *Blaznikov zbornik : In memoriam Pavle Blaznik*, (Zbirka Loški razgledi, Doneski, 11). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Skofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 111–124, 125–140.

¹ Marija Stanonik, *Žiri na meji*. Ljubljana, Pegaz international, 2007, str. 18.

² Zgolj nekaj primerov: Bizjak, Matjaž. Srednjeveški obračuni freisinske škofije = Die mittelalterlichen Abrechnungen des Hochstifts Freising. Del 1, Obračuni gospostev Skofja Loka in Klevež 1395–1401 = 1. Teil - Abrechnungen der Herrschaften Skofja Loka und Klevež 1395–1401. *Loški razgl.*, 2005 <izšlo 2006>, 52, str. 11–14, 28 str.; Sred-

od razpada Avstro-Ogrske do božiča leta 1921, ki povzema tako zgodovinske (in ne etnoloških!) dogodke, kot tudi beleži občutenja prebivalstva ob novi meji. Razdeljena Žirovska kotlina je postala prava obmejna pokrajina, v kateri so se pojavile nove skupine prebivalcev, povezanih z mejo in njenim varovanjem, novi mejni objekti, novi visoki obiski, ki jih v prejšnjih obdobjih kraji zaradi svoje manj-pomembnosti niso doživeli. Državna "grenca" je torej v življenje Žirovcev prinesla nov utrip, nove dejavnosti, nove skušnjave, pogojene z "gospodarskimi" dejavnostmi (tihotapstvo), s prišleki iz Italije oziroma nove jugoslovanske domovine. Pripoved o medvojnem obdobju je avtorica bogato dopolnila s pričevanji, odlomki iz šolskih kronik z obeh strani meje, pri čemer velja opozoriti na pogum in domoljubje tedanjih otrok in njihovih staršev, ki so navkljub nevarnostim šolo obiskovali na slovenski strani. Življenje na obeh straneh meje, njena prehodnost navkljub neprehodnosti, je dokazala, tako avtorica oziroma avtorji, ki jih je navedla,³ da je svojevrstno ignoriranje meje s strani obmejnega prebivalstva dokazalo voljo tega naroda, da obstane. Pripovedi priči o življenju v medvojnem Žirovskem, nadgrajuje, že ustavljeni vsebinski red, literarna pripoved Joži Munih – Petrič (*Ptice pojo nad Okevkom*. Žirovski občasnik 11–12, Žiri 1987) o stiskah prebivalstva na italijanski strani meje, ter Jožeta Peternelja, ki je svojo pripoved *Krtar in Dolinci* (Ljubljana, Kmečki glas 1983) umestil na drugo stran meje ter jim dal pridih pustolovstva z zgodbami o tihotapstvu. Tretji literat, Bogomir Magajna, je v čas in prostor posegel s proznim delom *Graničarji* (Celje, Mohorjeva družba 1934); ob pripovedi o varuhih meje, ki so se morali z juga jugoslovanske države preseliti na njen sever, v okolje, jezik in kulturo, ki jih niso poznali, pa je avtor izpostavil predvsem trd boj Slovencev zoper italijansko fašistično oblast, zgodovinsko potrjene dogodke iz svoje sodobnosti (npr. bazoviške žrtve) pa je preselil v svoje domače okolje in jih literarno obdelal.

Naslednja, peta, notranja obrambna meja, nekakšna sodobna *Clastra Alpium Iuliarum*, je bil t. i. Alpski zid, italijanska utrdbena linija od Genovskega do Reškega zaliva, ki so jo varovale posebne vojaške enote (Guardie di frontiera), finančna straža ter fašistična milica (MVAC), vsaka s svojimi posebnimi pooblastili – vojaškimi, "carinskimi" in političnimi. Kratek opis del in strateške lege posameznih objektov je avtorica postavila v t. i. etnološki del, literarnega pa izpolnila s *Prebliski skozi čas* Petra Dolinarja (Ljubljana, samozaložba 2002). Na drugi strani Alpskega zidu je nastajal kompleks jugoslovanske obrambne linije, šeste mejne črte po posta-

vitvi M. Stanonik, ki je bil med tudi drugim izjemen gradbeni podvig. T. i. Rupnikova linija, imenovana po generalu Leonu Rupniku, pravzaprav ni opravila svoje funkcije, obrambe pred italijanskim vdorom, ker je bila še pred izbruhom 2. svetovne vojne opuščena. V življenje prebivalstva v Žirovski kotlini je njena gradnja pripeljala srečanja z delavci "z juga", z njihovimi običaji (bili so npr. slabo obuti), pa tudi psihološko varnost, ker so bili zaradi mogočnosti objektov prepričani tudi v fizično varnost. Etnološki oris nadaljuje pravzaprav pripoved t. i. zgodovinskega dela o tem, kako je potekala gradnja in kako tesnoba so bila pričakovanja Žirovcev o prihodnosti vse od septembra 1939 dalje. Gospodarska blaginja, ki jo je na ta območja za kratek čas prinesla izgradnja obrambne linije, je našla prostor v že omenjenem romanu Vladimirja Kavčiča, nemir, hrup in smrtno nevarnosti, ki so jih predstavljali tedanji delovni stroji, pa so simbolično napovedali obdobje teme, ki ga je prinesla 2. svetovna vojna. Napad na Jugoslavijo s strani treh (prihajajočih) okupatorjev je najprej prinesel ukaz jugoslovanskih oblasti o izpraznitvi Žirov, od koder so se begunci odpravili v okolico Ljubljane; proti Zirem so korakale enote italijanske vojske, po italijansko-nemškem dogovoru o razmejitvi okupiranega ozemlja pa so italijanskega zamenjali nemški okupatorji, ker so Žiri pripadle Gorenjski oziroma nemški okupacijski coni. Zgodovinska dejstva o okupatorski raznarodovalni politiki so znana, tudi Žirovsko se jim ni izognilo, zgolj ošvrknili sta ga Poljanska vstaja in dražgoška bitka, enako je veljalo za začetke revolucije. Utrjevanje nove meje nemškega okupacijskega prostora na Žirovskem pa je imelo neposreden vpliv na življenje tamkajšnjega prebivalstva, saj so v 50-metrskem obmejnem pasu podrli vsa poslopja, v gozdove vsekali preseke, za delovno silo pa uporabili domačine. Konec marca 1943 je nemška vojska izvedla mobilizacijo, domačije so se izpraznile. Izseki iz življenja in posamezne usode domačinov zaokrožijo pripoved o vojnih letih, literarno pa že večkrat uporabljeni Kavčičev roman ter Peterneljeva zgodba. Slednja povzema tudi usodno ideološko razmejitev, ki je razdrla desetletja dolga otroška prijateljstva. Na simbolični ravni je avtorica geološko pestrost žirovske pokrajine, razdeljene v bel in rdeč kamen, prenesla tudi v ideološke meje, ki jih je v žirovsko (slovensko) prebivalstvo vsadilo vojno in povojno obdobje.

Italijanska kapitulacija je izbrisala mejo in zaostрила spopade med partizansko in nemško vojsko v t. i. jesenskih hajkah ali čiščenju partizanskega ozemlja na Žirovskem leta 1944. Novo razmejitveno obdobje je avtorica povsem logično postavila v konec vojne ter leto 1947, ko je bila podpisana mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo. V obdobju med koncem vojne in mirovno pogodbo, ko je veljala conska razdelitev Julijske krajine, je bilo gi-

³ Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana, Nova revija, 2002, str. 531.

banje prebivalstva na meji med conama močno ovirano. V etnološkem orisu sta navedeni dve življenjski usodi domačinov, ki sta bili zaznamovani s smrtjo obeh, zakrivila pa naj bi ju nova oblast (KNOJ). Kot je zapisala M. Stanonik, to obdobje še čaka na literarni odmev. V povojnem obdobju je na upravno razdelitev Žirovske kotline vplivala staro-jugoslovanska razmejitve, navkljub utemeljeni težnji, da bi zaradi dobre prometne povezave Zirov s Škofjo Loko (v nasprotju do Logatca) le-te prisodili pod Škofjo Loko tako v upravnem kot cerkvenem pogledu, je nekdanja občina ostala razdeljena in *"se ponižana v krajevno skupnost lovi med občinama Logatec in Škofja Loka."*⁴ Ostanke mejnikov so prebivalci organizirano uničevali, prepričani, da to pomeni izbris krivične meje po letu 1918; material so uporabili za svoje gradbene potrebe, na nekdanje (predelane ali namenjene drugi uporabi) vojaške objekte pa spomin ohranjajo vojaška poimenovanja (Kasarna). Toda meje žirovske občine so ostale takšne, kot jih je zarisala rapalska meja, z vasmí, ki so ostale v idrijski občini in jih ni nobena oblast, na nobeni ravni, kot kritično ugotavlja avtorica, doslej nikoli zahtevala nazaj. Odsev "krivične" upravne ureditve se je zrcalil tudi v cerkveni ureditvi. Leta 1961 je Žirovce predramila politična odločitev, da se občino degradira v krajevno skupnost in priključi občini Logatec; vrelíšče je razpoloženje prebivalcev doseglo spomladi 1969, ko so na zborih volivci zahtevali odcepitev od logaške občine in priključitev k Škofji Loki; logaški občinski možje so razpisali referendum. Pot do odločitve ljudstva, prepričevanje in časopisno kampanjo je avtorica, deloma v zgodovinskem orisu, deloma v etnološkem, čeravno pripoved teče naprej in za preprosto zgodovinsko dejstvo – rezultat, ponovno izvemo šele sredi t. i. etnološkega dela. Rezultat je bil na nek način pričakovan: glasovanja se je udeležilo 64% volilnih upravičencev in od tega jih je 84% oddalo glas za priključitev k Škofji Loki. Izid je, če sodimo na navedkih v knjigi, očitno presenetil tedanje žirovske družbenopolitične veljake, vztrajni Žirovci pa so dosegli popravo zgodovinskih krivic in spremembo občinskih meja. Zanimiv literarni odgovor na pestro politično dogajanje predstavlja pesem Antona Zaklaja *Zbegani Žirovec*, ki na svojevrsten način potrjuje zgodovinske in geografske razloge za referendumsko odločitev.

Knjigo zaključuje zanimivo poglavje *Sora kot simbol političnih in moralnih razmejitev*; v geografskem pogledu se reka sicer združí, o prenesenem pogledu pa v zaključnem poglavju izvemo zanimive podrobnosti. Kot domačinka je Marijo Stanonik zbodla besedna zveza *"mazanje Sore"*, za katero je

našla razlago v že omenjenem delu E. Pelikana, da je bila to šifra za kolaboracijo. Besedna zveza je nastala spomladi 1943 na Primorskem in so jo skovali krščanski socialci, bolj natančno je bila to šifra v pisemskem komuniciranju med Engelbertom Besednjakom in Virgilijem Ščekom, ki pa ni postala širše uporabljena. Drugi utrinek, povezan z reko, sega v leto 1984, ko je idrijska občina določila rob svojega občinskega ozemlja za odlagališče smeti, ki bi, po mnenju Žirovcev, onesnažilo Soro in uničilo naravno dediščino v Poljanski dolini. Avtorica je to odločitev sicer interpretirala kot maščevanje idrijske občine, ker se Žirovci v znamenitem referendumu niso odločili zanjo, a ni navedla dokazov, ki bi mogli potrditi to domnevo. Problema sanacije odlagališča do zaključka redakcije knjige niso rešili, po informacijah s svetovnega spleta sodeč pa vse do danes niso rešili problematike odlagališča Raskovec. To divjo grapo je v neokrnjeni podobi ohranil Matjevž Pečelin (*Žirovski naravni biseri*. Žirovski občasnik, Žiri 1980–1981).

Simboličen, prečiščevalni pomen reke Sore in njene sotočnice Račeve je ubesedila tudi Spomenka Hribar (*Ubiti očeta*. Maribor, 1983).

Novodobno namembnost nekdanje meje, kot niza vojaških objektov, avtorica opredeljuje kot folklorizem, verjetno pa je v sodobnem pojmovanju raznovrstno dejavnost preprosteje opredeliti kot turizem, ki vabi na ogled Rupnikove linije ali Alpskega zidu, jih umešča in predstavlja v izjemnem naravnem okolju in nenazadnje budi zbledel spomin na čase, ko bi ti obrambni črti morali, pa nista, opraviti svojo dolžnost. To sedaj vestno popravljajo Občina Žiri, Muzejsko društvo Žiri, Turistično društvo Žiri in Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik iz Celovca s projektom *Pozdravljeni, ljubitelji utrdb!*

Sklep avtorice je polemichen, v 15 točkah v spogledovanju s preteklostjo nenehno pretresa sodoben položaj Zirov, vnaša (morda brez potrebe) sodobne politične konotacije in svoje osebno strinjanje ali nestrinjanje z današnjo (politično) podobo Slovenije.

Na začetek knjige bi, morda bolj kot na njen konec, sodila izjemna žirovska bibliografija prof. dr. Marije Stanonik, ki nedvoumno dokazuje njeno pripadnost in hvaležnost domačemu kraju in okolju, ki jo je zaznamovalo v strokovnem in človeškem pomenu.

Petra Svoltjšak

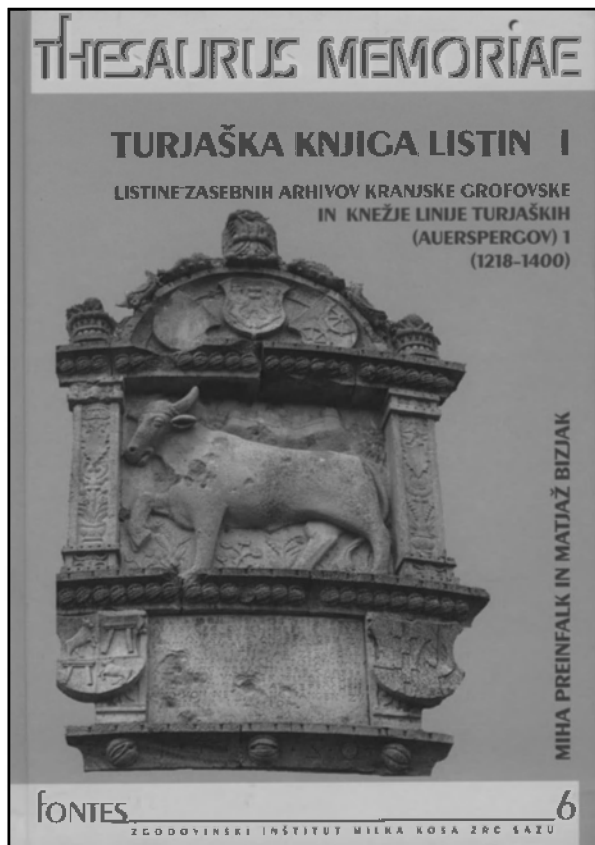
⁴ M. Stanonik, *Žiri na meji*, str. 103.

Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak: Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400). Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. Ljubljana : Založba ZRC, 2008 (Thesaurus memoriae. Fontes ; 6), 447 strani.

Sodelavca Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU dr. Miha Preinfalk in dr. Matjaž Bizjak sta jeseni leta 2008 poskrbela za izdajo novega, ne samo za slovensko zgodovinopisje, zelo pomembnega dela. V zbirki Thesaurus memoriae, Fontes je kot šesta knjiga po vrsti izšla Turjaška knjiga listin I. Gre za prvo knjigo izmed treh knjig listin nekoč ene najpomembnejših kranjskih rodbin. Delo na 447 straneh vsebuje listine iz zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) med letoma 1218 in 1400.

S Turjaškimi (Auerspergi) so se v preteklosti ukvarjali že številni zgodovinarji, zadnje veliko delo o njih pa je leta 2005 napisal prav eden izmed omenjenih avtorjev (Preinfalk), ki je iz omenjene rodbine leto pred tem tudi doktoriral.¹

¹ Miha Preinfalk, Auerspergi: po sledih mogočnega tura. Ljubljana : Založba ZRC, 2005 (Thesaurus memoriae. Dissertationes ; 4).

Turjaški arhiv je po drugi svetovni vojni veljal za izgubljenega. Do leta 1942 se je hranil na gradu Turjak, po tem letu pa se je za njim izgubila vsaka sled. Izgubljen je bil zlasti za jugoslovanske oziroma še posebej za slovenske zgodovinarje. S tega vidika je vzbujal še več pozornosti, kot bi jo sicer.

Sredi druge svetovne vojne, leta 1942, leto pred partizanskim uničenjem gradu Turjak, je takratnemu lastniku Turjaka grofu Herwardu Auerspergu uspelo arhiv prepeljati v tujino. Lokacija skrivališča ni bila znana vse do sedaj, kljub temu pa je bilo mogoče domnevati, da je ohranjen zunaj slovenskega prostora.

Ko je Miha Preinfalk pripravljala monografijo o Auerspergih, je v svojo raziskavo želel pritegniti čim več ohranjenega gradiva. Leta 2000 je navezal stike z grofom Leopoldom Auerspergom, ki živi na avstrijskem Koroškem. Imel je veliko srečo, saj je danes prav on lastnik in varuh turjaškega arhiva.

Kot se je izkazalo, je bil del turjaškega arhiva leta 1942 najprej odpeljan v furlanski Cervignano, kjer je bila doma žena grofa Herwarda Auersperga, Marie-Edith grofica Attems. V začetku 50. let 20. stoletja pa je bil arhiv prepeljan k sorodnikom na avstrijsko Koroško. Drugi del arhiva so že pred letom 1905 z gradu Turjak preselili na Dunaj. Nahaja se v sklopu arhiva knežje veje Auerspergov, ki je deponiran v Haus-, Hof- und Staatsarchivu na Dunaju. Knežji arhiv, nekoč shranjen v Turjaški palači v Ljubljani, pa je bil po velikem ljubljanskem potresu leta 1895 preseljen na družinski grad Losensteinleiten v Zgornji Avstriji, od tam pa leta 1956 na Dunaj.

Turjaški arhiv je bil razmeroma dobro popisan. Z njim so se ukvarjali številni zgodovinarji, npr. Valvasor, Richter, Radics, Elze, Schumi, Luschin, Komatar, Milko Kos, itd. Franc Komatar je med letoma 1905 in 1910 zelo temeljito obdelal listinski del. Njegovi regesti, objavljeni v delu Das Schlossarchiv in Auersperg, so zlasti v letih, ko je arhiv veljal za izgubljenega, predstavljali glavni vir informacij.

Avtorja Turjaške knjige listin I v uvodu zelo izčrpno in podrobno predstavljata usodo in "prehojeno pot" turjaškega arhiva s Turjaka na avstrijsko Koroško in na Dunaj. Podrobneje naštevata številne raziskovalce, ki so imeli priložnost vpogleda v znameniti arhiv še na matični lokaciji na Turjaku, in na njihova pomembnejša dela, nastala na podlagi dokumentov turjaškega arhiva.

Na novo odkriti turjaški arhiv in njegovo gradivo sta neprecenljive vrednosti za preučevanje srednjeveške, pa tudi novoveške zgodovine. Se zlasti njegov listinski del je kljub burni zgodovini bolj ali manj ohranil svojo integriteto, kot pravita avtorja *"dejanško v večji meri, kot se je domnevalo doslej"*. Zaradi tega sta se avtorja odločila za edicijo tega dela gradiva. Le-ta se ne bo omejila zgolj na današnje

stanje listinskega fonda rodbinskega arhiva grofov-ske linije, temveč bo poskušala v čim večji meri rekonstruirati celotni turjaški listinski fond do leta 1500. Gradivo tega obdobja se namreč večinoma nanaša na slovensko ozemlje, kasneje pa ne več toliko.

Kot je v navadi, avtorja v knjigi pojasnjujeta tudi edicijska načela, ki sta se jih držala pri pripravi knjige. Le-ta so sicer v stroki že uveljavljena, vendar pa sta tako tudi laičnim uporabnikom omogočila boljši pregled in lažjo uporabo objavljenih listin.

Turjaška knjiga listin naj bi obsegala tri knjige, v katerih naj bi bilo objavljenih okoli 750 listin. Prva knjiga vsebuje listine od leta 1218 do leta 1400, v drugi knjigi, ki je v delu, naj bi bile objavljene listine do leta 1500, tretja knjiga pa naj bi zajemala novoveške listine, zgolj "ta prave" turjaške (iz gradu Turjak), in ne listin iz drugih arhivov.

V prvi knjigi je objavljenih 277 listin, od katerih je 209 originalov. Večina (200) jih je pisanih na pergament, 9 pa na papir. 49 listin je ohranjenih le v prepisih, preostale so izgubljene. Vsebinsko slednjih poznamo le iz izvlečkov. To predstavlja posebno problematiko, na katero avtorja tudi upravičeno opozarjata. Omeniti velja tudi, da sta avtorja morala poleg turjaškega arhiva gradivo poiskati tudi v drugih arhivih, saj se posamezne listine, prepisi in izvlečki nekaterih izgubljenih listin hranijo tudi tam.

Osrednji del knjige predstavlja objava posameznih listin. Vsaka listina je predstavljena z zaporedno številko, sledi kratka vsebina (regest), datacija, opis posameznega dokumenta z navedbo mesta hranjenja originala in morebitnih prepisov, navedena je morebitna objava. Sledi prepis listine, na koncu pa so še opombe, kjer najdemo podatke o pečatih, ipd.

Uporabniki knjige se bodo razveselili tudi imenskega kazala, kjer najdemo vsa imena (tako osebna kot tudi zemljepisna), objavljena v listinah. Slednje mogoče ni ravno najbolj posrečena oblika, če pa gledamo s stališča uporabnika, je to velikokrat zelo dobrodošlo.

Knjigo kot priloga bogati tudi obsežen sklop barvnih fotografij pečatov (avtorica večine fotografij pečatov je Barbara Žabota iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana) posameznih objavljenih listin. Le-te so razvrščene vsebinsko, znotraj posameznih sklopov pa kronološko; za hitreje iskanje je na voljo tudi abecedno imensko kazalo pečatnikov.

Avtorjema gre iskrena zahvala in vse čestitke za opravljeno delo. Objavljene listine namreč niso pomembne samo za domače uporabnike in raziskovalce, pač pa tudi za tuje. Marsikatero delo bo sedaj mogoče dopolniti in popraviti. Prav tako bo marsikateri raziskovalec sedaj hitreje našel zeleni podatek, sicer bi moral iskati po raznih drobcih v literaturi in posameznih arhivih. To namreč omogoča tudi elektronski dostop do vsebine knjige pre-

ko svetovnega spleta (<http://tkl.zrc-sazu.si/>), kar lahko označimo kot pozitiven pristop, ki ga je moč najti tudi drugje v Evropi.

V zadnjih letih je v Evropi v "modi" digitalizacija in izdajanje listinskega gradiva ter omogočanje dostopnosti le-tega širši javnosti tudi preko spleta. Miha Preinfalk in Matjaž Bizjak sta lastnikom oziroma varuhom turjaškega arhiva tako pripravila najboljšo možno osnovo, če bi se v prihodnosti odločili za ta korak – tj. vsako listino sta podrobno popisala po najstrožjih kriterijih in ji dala mesto v času in prostoru.

Naj vama volje in poguma ne zmanjka!

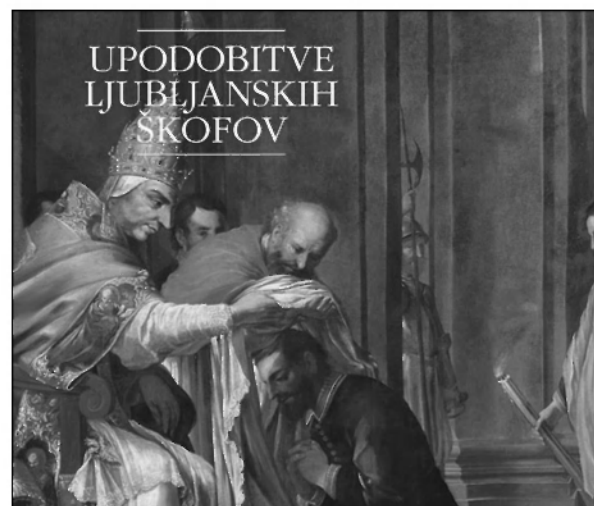
Jure Volčjak

Upodobitve ljubljanskih škofov (gl. ur. Ana Lavrič). Ljubljana : Narodna galerija, 2007, 454 strani.

Na srečanje z (nad)škofi, ki se ponašajo z imenom ljubljanski (že) skoraj 550 let, nas slovesno povede naslovnica knjige s prizorom umestitve prvega škofa Zige (Sigmunda) Lamberga. Spoštljivo sklonjenega Lamberga na kakovostni sliki iz poznega 17. stoletja ogrinja z roketom papež Pij II. Ta je z bulo 6. septembra 1462 potrdil devet mesecev starejšo ustanovno listino škofije cesarja Friderika III., Lambergovska škofovska posvetitev pa je potekala v Rimu 6. junija 1463. Motiv upodobitve, ki je nekdanj izpostavljal legitimnost papežu neposredno podrejene škofije, je danes predvsem znamenje tradicije, vredne pristnega spoštovanja.

Izhodišče za knjigo je bila razstava, postavljena na ogled med 19. junijem in 14. oktobrom 2007 v Narodni galeriji v Ljubljani, pri čemer knjiga ni

običajni, na razstavljenе predmete osredotočeni katalog. Sama razstava, namenjena počastitvi 300-letnice posvetitve nove stolne cerkve, je namreč zahtevala večletne, široko koncipirane priprave in interdisciplinaren pristop, kar uteleša tudi knjiga, ki je, kakor beremo v Spremni besedi, "sad obsežnega znanstvenoraziskovalnega in restavratorskega projekta, pri katerem so od 18. decembra leta 2003 sodelovali Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Narodna galerija, Narodni muzej Slovenije in Nadškofija Ljubljana". Prvi sklop te zajetne in lepo oblikovane publikacije je sestavljen iz (daljših) zgodovinskih, grboslovnih, umetnostnozgodovinskih in numizmatičnih študij, drugi, kataloški sklop pa iz (krajših) prikazov upodobitev ljubljanskih (nad)škofov ter t. i. galerije škofov Božidarja Jakca. Sklop študij začenja niz kronološko razvrščenih življenjepisov štirinajdesetih oseb, kolikor jih je do leta 2004, ko je bil imenovan zdajšnji nadškof Alojz Uran, zasedlo škofovski oziroma v letih 1788–1806 in po letu 1961 nadškofovski sedež v Ljubljani. Pregledna življenjepisna besedila (str. 11–89) – delo ta hip zagotovo najboljšega poznavalca problematike Franceta M. Dolinarja¹ – odstirajo različne življenjske zgodbe in osebnostne profile škofov, ki jih dopolnjuje obravnava škofovskih grbov Jureta Volčjaka (str. 91–183). Po kratki predstavitvi (cerkvene) heraldike ter opisu splošnih značilnosti ljubljanskega škofijskega in kapiteljskega ter posebej prostovega in dekanovega grba se Volčjak pohvalno posveti sistematični primerjalni analizi osebnih in "službenih" grbov, kot jih za posamezne škofove razkrivajo viri prve roke na eni strani in v veliki meri na podlagi sekundarnega gradiva nastali opisi in podobe na drugi. S prispevkom Ane Lavrič (str. 185–233), tudi zasnovateljice razstave in glavne urednice knjige, se prvi sklop približa središnji tematiki – portretnim podobam škofov. Če so navedbe o izvoru in izboru predstavljenih upodobitev ter historiat raziskav morebiti manj zanimivi za širše bralstvo, pa utegnejo pozornost manj "posvečenih" hitro pritegniti razdelki o ikonografskih vzorcih, o portretih škofov iz zapuščinskih inventarjev ter o škofovskih oblačilih in atributih. Dragoceni so jedrnat opisi posameznih kosov uradne, t. i. korne in ceremonialne ter liturgične škofovske obleke in insignij, tj. predmetov, ki kažejo na škofovsko oblast in dostojanstvo upodobljenega. Prvi del knjige sklepa poglavje o sicer redkih ohranjenih medaljah ljubljanskih škofov (str. 235–247), ki ga je prispeval Peter Kos.

Ceprav to ni eksplicitno utemeljeno, stoji na začetku kataloškega dela (str. 249–395) opis kipov štirih emonskih škofov, ki jih je leta 1712 oziroma

1713 izdelal Angelo Putti in jih v ljubljanski stolni cerkvi lahko vidimo še danes. Kljub temu da je zgodovinsko izpričan le prvi od upodobljenih škofov, sv. Maksim, vključitev osmišlja dejstvo, da je bila antična Emona kot predhodnica Ljubljane vsaj od konca 17. stoletja bolj ali manj v zavesti škofijskih voditeljev, v skladu s tem pa poudarjane antične korenine ljubljanske škofije. Nazornemu opisu "Emoncev" izpod peresa Blaža Resmana sledijo podobe ljubljanskih škofov, ki jih uvajajo reprodukcije njihovega grba. In ravno grb je pri petih škofih, kot pravi glavna urednica, "edino, kar poznamo, saj njihovih portretov doslej še nismo izsledili". Pri tem je zanimivo, da so med peterico ob dveh škofih iz 16. stoletja (Konrada Glušiča, u. 1578, in Baltazarja Radliča, u. 1579) kar trije načelovali škofiji v 18. in v začetku 19. stoletja: Viljem Leslie (1718–1727), Leopold Jožef Hanibal Petazzi (1760–1772) in Anton Kavčič (1807–1814). Vsi trije so bili poleg tega škofje, pomožni škofje ali škofijski administratorji še drugje, zaradi česar se portretni praznini čudimo, toliko bolj ker je bilo v iskanje vložene resnično veliko truda. Katalog predstavlja sicer vse znane podobe starejših škofov – ne le sočasne –, medtem ko gre pri mlajših za izbor; zaradi preobsežnosti je v celoti izpuščeno fotografsko gradivo. Na svoj način so povedne razlage petih upodobitev, ki so "do zadnjih raziskav veljale za portrete ljubljanskih škofov". Prav potrpežljivo restavratorsko in raziskovalno delo je med drugim omogočilo razrešitev identitete doslej napačno identificiranih upodobljenecv, med katerimi izstopajo portreti tistih iz t. i. galerije prednikov v ljubljanski nadškofijski palači, za kar ima največ zaslug Ana Lavrič. Ob tem je treba dodati, da je samo pri pisanju kataloških enot sodelovalo 22 strokovnjakov iz različnih (pedagoško) raziskovalnih ter muzejskih oziroma galerijskih ustanov; trije od teh prihajajo iz Italije in Avstrije ter Češke. Dolga sta tudi seznam ustanov in posameznikov, ki so umetniška dela posodili, in seznam oseb, navedenih v zahvali – dodaten dokaz, kako resno je bil projekt razstave in kataloga zastavljen.

Z vsebino knjige in v njej objavljenimi slikami se seveda lahko seznanimo na več načinov, s samimi škofi po dveh osnovnih poteh: tako da o škofu, ki nas zanima, drugega za drugim preberemo razdelke o njegovem življenju, grbu in upodobitvah, bodisi tako da se lotimo branja življenjepisov (razčlenitve grbov oziroma portretov) za škofo določenih obdobj ali pač za vse predstojnike ljubljanske škofije, od prvega do zadnjega. Če se ob "vertikalnem" branju zavemo pomena čim bolj celostne obdelave vsakega posameznega škofa, nas ob "horizontalnem" branju navdušijo zlasti srečanja s skozi čas spreminjajočimi se svetovi. Delo prinaša poleg tega nemalo novega ali na novo osvetljenega; med življenjepisnimi prikazi kaže omeniti vsaj biografijo Mi-

¹ France M. Dolinar je ljubljanskim škofom posvetil tudi monografijo "Ljubljanski škofje", ki jo je prav tako z letnico 2007 izdala založba Družina.

haela Brigida, prvega ljubljanskega nadškofa in metropolita v letih 1788–1806 (str. 51–54), med predstavitvami grbov tiste za škofo domnevno kmečkega izvora, denimo Urbana Textorja, škofa v letih 1543–1558 (str. 118–119), med upodobitvami pa štirinajst podob Tomaža Hrena, ki je škofoval v obdobju 1599–1630 (str. 267–278, 405), trinajst Antona Alojzija Wolfa, škofa med letoma 1824 in 1859 (str. 332–341, 421), in osemnajst Antona Bonaventure Jegliča, ki je škofijo vodil v marsičem prelomni dobi 1898–1930 (str. 352–364, 425). Čeprav so nekateri škofoje markantnejši od drugih – z vidika zanimanja za (portretno) umetnost denimo škof: Oton Friderik Buchheim (1641–1664) – in se o nekaterih še danes krešejo nasprotujoča si mnenja, tako denimo o škofu Gregoriju Rožmanu (1930–1959) ter o nadškofu in metropolitu Francu Rodetu (1997–2004), si prav vsi zaslužijo nadaljnjih raziskav in obravnav. Medtem ko bodo ljubitelji umetnosti verjetno posebej pozorni na od 19. stoletja večji del znane avtorje upodobitev, pa kaže v zvezi s krajevnim zgodovinopisjem opozoriti predvsem na

dvoje: da so ljubljanski škofoje vse do osemdesetih let 18. stoletja izvajali škofovske pravice in dolžnosti na ozemlju župnij v treh deželah – na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem (po t. i. jožefinskih reformah na Kranjskem) in da je večina škofov (z naslovom knezoškof: od Krištofa Ravbarja, natančneje od leta 1533, do vključno Jegliča) izšla iz različnih krajev domačega slovenskega prostora.

Pričujoča predstavitev prihaja sicer z zamudo, vendar ta ob utemeljeni domnevi, da knjiga še dolgo ne bo presežena, najbrž ni tako huda. Delo, ki Ljubljano "uvršča med evropske škofije z najbolje raziskanim gradivom te vrste" – upodobitvami, a tudi grbi –, kar kliče k temu, da ga večkrat vzamemo v roke. Vsebinska in oblikovna preglednost, na vire oprti podatki in nova vprašanja, simbolika grbov, živost podob in večine komentarjev ... so stvari, zaradi katerih nas bo knjiga pritegovala še vrsto let.

Lilijana Znidaršič Golec

Kot 12. zvezek v zbirki Knjižnica Kronike je izšlo delo dr. Tanje Žigon z naslovom »Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)«. Čeprav Radicsevo življenje tudi do sedaj ni bilo popolna neznanka, je Tanja Žigon prva, ki se je sistematično lotila življenja in dela tega znamenitega in žal nekoliko pozabljenega kranjskega polihistorja iz druge polovice 19. stoletja, pisca znamenitih monografij o Janezu Vajkardu Valvasorju in Herbardu Turjaškem. Prikaže nam njegovo razburkano in nekoliko samosvojo mladost, neusahljivo publicistično in raziskovalno energijo ter razpetost med dvema kulturama – nemško in slovensko – ki je tudi sicer močno obremenjevala južne habsburške dežele v tistem času.

Poleg Radicsa je avtorica posebej osvetlila tudi delo njegove žene Hedwig Kaltenbrunner, ki je sicer vseskozi ostajala v moževi senci, čeprav je bila tudi sama aktivna publicistka in kulturna delavka. A ne samo to, med drugim je v Ljubljani ustanovila *javno izposojevalno knjižnico* in organizirala javno kuhinjo. Hedwig Radics-Kaltenbrunner je tako še enkrat potrdila staro resnico, da za vsakim uspešnim moškim stoji uspešna ženska.

Tanja Žigon je svojo monografijo napisala v berljivem in razumljivem slogu, ki bralca pritegne, in jo obogatila s fotografijami, katerih večji del še ni bil objavljen.

Knjiga v prosti prodaji stane 20,00 EUR, naročniki Kronike imajo 10% popust.

NAROČILNICA

Naročam _____ izvod(ov) knjige

Tanja Žigon: Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)

Ime in priimek / Ustanova: _____

Naslov: _____

Davčna številka (velja za ustanove): _____

Pošta: _____

Telefon / e-pošta: _____

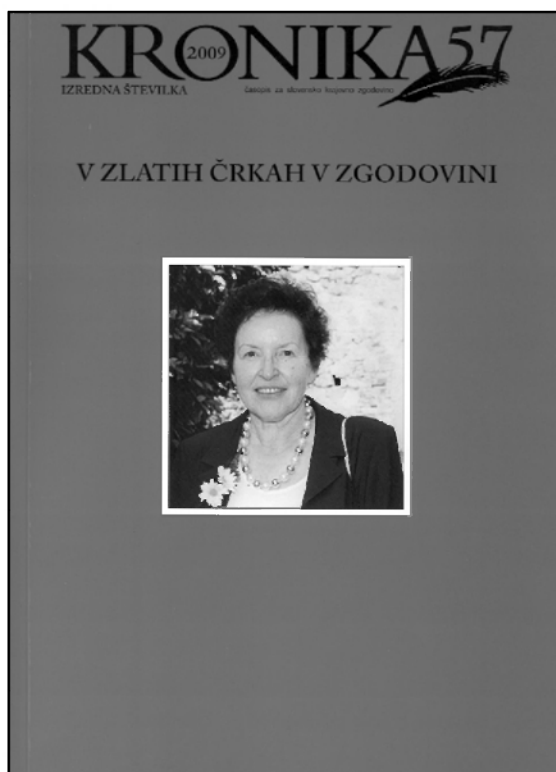
Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali fax:
Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Naročite jo lahko tudi na: barbara.svetina@zrc-sazu.si

V spomin na lani umrlo kolegico in dolgoletno sodelavko revije Kronika Olgo Janša-Zorn (1938–2008) je letos izšla izredna številka Kronike z naslovom »V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn«. Izredna številka je po eni strani zasnovana in oblikovana enako kot redne številke, ki so v desetletjih izhajale z Olginim uredniškim in tudi avtorskim sodelovanjem, po drugi strani pa kot siceršnji jubilejni oz. spominski zborniki. Pri nastanku omenjene številke je sodelovalo več kot 40 avtorjev, končni rezultat pa je obsežen zbornik razprav, ki odsevajo tudi širino Olginega znanstvenega in strokovnega udejstvovanja in so razvrščene v pet tematskih sklopov: Turizem in lokalna zgodovina, Vzgoja in šolstvo, Društva, Zgodovinski viri in biografije ter Kultura in politika. Prav raznolikost tematike je povzročala nemalo težav pri iskanju skupnega naslova »Olginе številke« Kronike. Pri iskanju skupnega naslova izredne številke smo se po pomoč zatekli k Simonu Jenku, pesniku, ki je izhajal iz tudi Olgi tako ljube in domače Gorenjske. Verz »V zlatih črkah v zgodovini« smo si sposodili iz njegove pesmi »Slovenska zgodovina«, ki tako že sam po sebi simbolizira Olgino mesto v slovenskem zgodovinopisju.

Izredna številka Kronike v prosti prodaji stane 25,00 EUR, cena za naročnike Kronike je 20,00 EUR.

NAROČILNICA

Naročam _____ izvod(ov) izredne številke Kronike

V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn

Ime in priimek / Ustanova: _____

Naslov: _____

Davčna številka (velja za ustanove): _____

Pošta: _____

Telefon / e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali fax:
Barbara Sterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Naročite jo lahko tudi na: barbara.svetina@zrc-sazu.si

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavlje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Satej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Sterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej

☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina :

za posameznike 20 EUR

za upokojence 15 EUR

za študente 10 EUR

za ustanove 26 EUR

cena posamezne številke v prosti prodaji je 9,20 EUR

letniki do 2000 posamezna številka: 2 EUR

komplet z vključno letnikom 2006: 30 EUR

"grajski" komplet: 20,82 EUR

Naročam _____ izvod(ov) knjige

☐ Anja Dular: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja.*

☐ Alenka Kačičnik Gabrič: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik.*

☐ Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870).*

☐ Pavle Čelik: *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918)*

Ime in priimek / Ustanova: _____

Naslov: _____

Davčna številka (velja za ustanove): _____

Pošta: _____

Telefon / e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Naročite jo lahko tudi na: barbara.svetina@zrc-sazu.si

